

the journal of mesopotamian studies

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 4/2 Summer 2019

ISSN: 2147-6659

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Türkiye' de Yaşayan Diller Enstitüsü

JMS The Journal of
Mesopotamian Studies
Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 4/2 Summer 2019

ISSN: 2147-6659

Mardin Artuklu Üniversitesi Adına Sahibi:
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University, The Institute of Living Languages in Turkey:

Prof. Dr. İbrahim ÖZÇÖŞAR
(Rektör)

Editör | Editor in Chief
Doç. Dr. Yunus CENGİZ

Editör Yardımcısı | Assistant Editor
Arş.Gör. Şehmuz KURT (Mardin Artuklu Üni.)

Editörler Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni),	Dr.Zafer KUTLU (Mardin Artuklu Üni),
Doç.Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni),	Dr. Ayhan TEK (Muş Alpaslan Üni),
Doç.Dr. Hayrettin KIZIL (Dicle Üni),	Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üni),
Doç.Dr. Veysi Ünverdi (Mardin Artuklu Üni).	Dr. Mehmet Tayfun (Mardin Artuklu Üni)
Doç.Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üni),
Dr. Shahab VALI (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Khaled ALADWANI (Mardin Artuklu Üni)
Dr. Necat KESKİN (Mardin Artuklu Üni)	Dr. İbrahim ALSHIBLI (Mardin Artuklu Üni),
Dr. Yılmaz ÖZDİL (Mardin Artuklu Üni),	Dr. Amar ALJARAHA (Mardin Artuklu Üni).
Dr. Kutlu AKALIN (Mardin Artuklu Üni)	Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncüyıl Üni.)

Redaksiyon/Redaction
Türkçe ve İngilizce: Arş.Gör.Şehmuz KURT
Kürtçe: Arş.Gör. Bünyamin DEMİR
Arapça: Arş.Gör. Ahmet KIRKAN

Yönetim Yeri | Head Office
Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü
Rektörlük Ek Binası Yerleşkesi Artuklu/Mardin
Tlf: +90 482 212 98 84 20 Fax: +90 482 212 98 85 e-mail: : jms@artuklu.edu.tr /mesopotamianstudies@gmail.com
web: http://jms.artuklu.edu.tr

Dizgi ve Tasarım: Abdullah Özgür ORAL

Baskı | Printing
Baskı: Mardin Sesi Gazetecilik Matbaacılık Ltd. Şti.
Baskı Yeri ve Tarihi | Publication Place and Date
13 Mart Mah. Özel İdare Müd. Ark. Sürücü Apt. No:3/B - Mardin
Tel&Fax: 0482 213 16 56 - 212 11 58 • www.mardinsesi.com.tr
Ağustos 2019

© Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü'nün bilimsel bir yayım organı olan Mesopotamian Studies Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup altı ayda bir (Ağustos-Şubat) ve yılda iki sayı olarak yayımlanır. Dergide Kürt, Arap ve Süryani kültürü, dili ve edebiyatı alanlarında akademik nitelik taşıyan ve Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryani dillerinde yazılan bilimsel çalışmalara yer verilir. The Journal of Mesopotamian Studies is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The Journal of Mesopotamian Studies is an international peer-reviewed journal and it is published semi-annually (August - February). The scientific research on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature written in Turkish, Kurdish, Arabic and Syriac languages are published in The Journal of Mesopotamian Studies.

Danışma Kurulu | Advisory Board*

Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA (Mardin Artuklu Üniv.)	Doç. Dr. Jean François PEROUSE (st. Anad. Arş. Enst.)
Prof. Dr. Abdülhalim AYDIN (Firat Üniv.)	Doç. Dr. M. Nesim DORU (Mardin Artuklu Üniv.)
Prof. Dr. Farouk ISMAEL (Unv. Hamburg Almanya)	Doç. Dr. M. Sait TOPRAK (Mardin Artuklu Üniv.)
Prof. Dr. Eleanor COGHILL (Uppsala Üniv. İsveç)	Doç. Dr. Vahap ÖZPOLAT (Mardin Artuklu Üniv.)
Prof. Dr. Carina JAHANI (Uppsala Üniv. İsveç)	Dr. Amr TAHER (Harward Üniv. ABD)
Prof. Dr. Gülşat AYGEN (Illinois Üniv. ABD)	Dr. Barzoo ELIASI Oxford Üniv. (İngiltere)
Prof. Dr. Arda ARIKAN (Akdeniz Üniv.)	Dr. Kaveh DASTOOREH (Koye Üniv. Irak)
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR (Mardin Artuklu Üniv.)	Dr. Khaled KHAYATI (London Üniv. İngiltere)
Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle Üniv.)	Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN (Bingöl Üniv.)
Prof. Dr. M. Faruk TOPRAK (Ankara Üniv.)	Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncü Yıl Üniv.)
Prof. Dr. Vahab VALI (İran)	Dr. Yavuz AYKAN (Boğaziçi Üniv.)
Doç. Dr. Abdulwahab K. MOUSA (Zaho Üniv. Irak)	Dr. Michael CHYET (Washington Library ABD)
Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üniv.)	Doç. Dr. Hayrullah ACAR (Mardin Artuklu Üniv.)
Doç. Dr. Hazem Said MONTASIR (El-Ezher Üniv. Mısır)	Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Üniv.)

The Journal of
Mesopotamian Studies

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Vol. 4/2 Summe 2019

ISSN: 2147-6659

Bu Sayının Hakemleri | Reviewers of This Issue

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)

Doç. Dr. Hayrullah ACAR (Mardin Artuklu Üni.)

Doç. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingol Üni.)

Doç. Dr. Hayreddin KIZILI (Dicle Üni.)

Dr. Nurettin BELTEKİN (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Hemin OMAR AHMAD (Bingol Üni.)

Dr. AHMET ABDULHADİOĞLU (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Ahmet GEMİ (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Halil AKCAY (Mardin Artuklu Üni.),

Dr. Ahmet TEKİN (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üni.)

Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncüyıl Üni.)

İçindekiler | Contents

Editör'den	IV-VII	Editorial
Makaleler Articles		
Halil AKÇAY İbn İlahmıŝ'ın Târîhu Duneyser'inde Kızıltepe'nin Eğitim-Öğretim Mekânları	197-207	Halil AKÇAY Kızıltepe's Education-Teaching Places In Ibn İlahmıŝ's Book Târîhu Duneyser
M.Zahir ERTEKİN, Nurettin ERTEKİN Ŗa'ir û Nivıskar Xemkürê Xürsi: Jıyan, Berhem û Kesayetiya Wi ya Edebi	209-245	M.Zahir ERTEKİN, Nurettin ERTEKİN Yazar ve Ŗair Xemkürê Xürsi: Hayat, Eserleri ve Edebi KiŖilięi
Ayhan YILDIZ Çiyê Fonetik, Fonoloji û Gramera Devoka Xerzan di nav Devokên Kurmanci û Dıyalekten Kurdî da	247-267	Ayhan YILDIZ Abdürrahim Rahmi Zapsu ve Kadın, Çocuk ve Gençler İçin Yazdığı Eserleri
Ahmet SEYARİ Çand û ŖariŖtaniya Kurdên Merwanî di Tarixu Meyyafariqinê ya İbnu'l-Ezreq da	269-289	Ahmet SEYARİ İbnu'l-Ezrak'ın Tarihu Meyyafarıkın Adlı Eserinde Mervanilerin Kültür ve Medeniyetleri
Ahmet KIRKAN Fonolojiyê Kirmanckî de Pirsgirêka Vengê "/ğ/"	291-300	Ahmet KIRKAN Kırmancki Fonolojisinde "/ğ/" Sesi Problemi
Amer Al-Jarah البلاغة الحية بين القيم السلوية والتداولية: فنون البديع نموذجًا	301-318	Amer Al-Jarah Biçimsel ve Genel Geçer Deęerler Arasında Yaşayan Belagat; Bedî (Mecâz) Sanatı Örneęi
Çeviri Translation		
Kenan SUBAŖI Pivanên Exlaqê Lêkolînê	321-334	Kenan SUBAŖI Pivanên Exlaqê Lêkolînê
Kitap Deęerlendirmesi Book Review		
Ronayî ÖNEN Ziman û Netewesazî - Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê Sevda Orak ReŖitoęlu	337-338	Ronayî ÖNEN Ziman û Netewesazî - Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê Sevda Orak ReŖitoęlu

Editör'den

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü'nün uluslararası hakemli dergisi olan The Mesopotamian Studies (JMS) dergisinin c.4/s.2. sayısını size ulaştırmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayı ile birlikte çok dilli akademik yayıncılıkta 4. yılımızı tamamlamış olacağız. Bugüne kadar ULAKBİM ve uluslararası standartlara uygun yayın hayatında devam eden dergimizde bu sayı itibari ile makalelere DOI hizmeti verilmeye başlanacaktır. Böylelikle ULAKBİM TR DİZİN listesine girmek için önemli bir eşiği atlattığımızı söyleyebiliriz. 5. yılımızı dolduracağımız 2020 yılında TR DİZİN'e girmeyi umuyoruz.

Bu sayımızda toplam altı makale, bir çeviri ve bir kitap değerlendirmesi yer almaktadır. Bu makalelerden biri Zazakî lehçesinde, üçü Kurmancî lehçesinde olmak üzere dördü Kürtçe, biri Türkçe, biri de Arapça ile kaleme alınmıştır.

Halil Akçay “İbn İlalî'nin *Târîhu Duneysêr*'inde Kızıltepe'nin Eğitim-Öğretim Mekânları” Mardin Artukluları döneminde yaşamış olan İbn İlalî'nin (ö. 640/1242) *Târîhu Duneysêr* olarak bilinen *Hilyetu's-seriyyîn min havâssi'd-Duneysêriyyîn* adlı eserinde günümüz Mardin'in Kızıltepe ilçesinde dönemin eğitim-öğretim mekânlarını incelemektedir. Çalışmanın giriş kısmında eski ismiyle Duneysêr olan Kızıltepe'nin tarihi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İbn İlalî'nin hayatı ve *Târîhu Duneysêr* adlı eseri hakkında bilgi verildikten sonra *Târîhu Duneysêr*'de geçen Kızıltepe'nin eğitim-öğretim kurumları ele alınmıştır

M. Zahir Ertekin ve Nurettin Ertekin tarafından kaleme alınan “Şa'ir û Nivîskar Xemkûrê Xursî: Jîyan, Berhem û Kesayetiya Wî ya Edebi ” (Yazar ve Şair Xemkûrê Xursî: Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği) adlı makale henüz hayatta olan ve şimdiye kadar tanınmayan bir şairin hayatı ve eserlerini konu edinmektedir. Klasik Kürt edebiyatı şair ve yazarlarından olan Xemkûrê Xursî bugüne kadar 2 nesir 11 nazım olmak üzere 13 eser kaleme almıştır. Bu 11 nazım türü eserinden 8'i klasik edebiyatın önemli bir türü olan divan türü eserlerdir. Xemkûr'un eserleri hakkında bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmadığı gibi herhangi bir eseri de yayınlanmamıştır. Bu nedenle Xemkûrê Xursî'nin hayatına ve eserlerine odaklanan bu makale önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Ayhan Yıldız “Cîyê Fonetîk, Fonolojî û Gramera Devoka Xerzan Di Nav Devokên Kurmancî û Dîyalektên Kurdî Da” (Garzan Ağzının Fonetik, Biçimbilim ve Dil Bilgisinin Kurmancî Lehçesinin Ağızlarında ve Kürtçenin Lehçeleri Arasındaki Yeri) adlı makalesinde Bitlis ili sınırından başlayarak Muş, Siirt, Diyarbakır, Batman ve Mardin sınırlarına kadar devam eden geniş bir bölgede konuşulan Kurmancî'nin Garzan ağzını biçim ve dilbilgisi yönleriyle incelemektedir. Çalışmada Garzan ağzının özellikleri, Aşağı Kurmacî lehçesiyle

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’nün uluslararası hakemli dergisi olan The Mesopotamian Studies (JMS) dergisinin c.4/s.2. sayısını size ulaştırmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayı ile birlikte çok dilli akademik yayıncılıkta 4. yılımızı tamamlamış olacağız. Bugüne kadar ULAKBİM ve uluslararası standartlara uygun yayın hayatında devam eden dergimizde bu sayı itibari ile makalelere DOI hizmeti verilmeye başlanacaktır. Böylelikle ULAKBİM TR DİZİN listesine girmek için önemli bir eşiği atlattığımızı söyleyebiliriz. 5. yılımızı dolduracağımız 2020 yılında TR DİZİN’e girmeyi umuyoruz.

Bu sayımızda toplam altı makale, bir çeviri ve bir kitap değerlendirmesi yer almaktadır. Bu makalelerden biri Zazakî lehçesinde, üçü Kurmancî lehçesinde olmak üzere dördü Kürtçe, biri Türkçe, biri de Arapça ile kaleme alınmıştır.

Halil Akçay “İbn İlalîmiş’in *Târîhu Duneyser*’inde Kızıltepe’nin Eğitim-Öğretim Mekânları” Mardin Artukluları döneminde yaşamış olan İbn İlalîmiş’in (ö. 640/1242) *Târîhu Duneyser* olarak bilinen *Hilyetu’s-seriyyîn min havâssi’d-Duneyseriyyîn* adlı eserinde günümüz Mardin’in Kızıltepe ilçesinde dönemin eğitim-öğretim mekânlarını incelemektedir. Çalışmanın giriş kısmında eski ismiyle Duneyser olan Kızıltepe’nin tarihi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İbn İlalîmiş’in hayatı ve *Târîhu Duneyser* adlı eseri hakkında bilgi verildikten sonra *Târîhu Duneyser*’de geçen Kızıltepe’nin eğitim-öğretim kurumları ele alınmıştır

M. Zahir Ertekin ve Nurettin Ertekin tarafından kaleme alınan “Şa’ir û Nivîskar Xemkûrê Xursî: Jîyan, Berhem û Kesayetîya Wî ya Edebî ” (Yazar ve Şair Xemkûrê Xursî: Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği) adlı makale henüz hayatta olan ve şimdiye kadar tanınmayan bir şairin hayatı ve eserlerini konu edinmektedir. Klasik Kürt edebiyatı şair ve yazarlarından olan Xemkûrê Xursî bugüne kadar 2 nesir 11 nazım olmak üzere 13 eser kaleme almıştır. Bu 11 nazım türü eserinden 8’i klasik edebiyatın önemli bir türü olan divan türü eserlerdir. Xemkûr’un eserleri hakkında bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmadığı gibi herhangi bir eseri de yayınlanmamıştır. Bu nedenle Xemkûrê Xursî’nin hayatına ve eserlerine odaklanan bu makale önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Ayhan Yıldız “Cîyê Fonetik, Fonolojî û Gramera Devoka Xerzan Di Nav Devokên Kurmancî û Dîyalektên Kurdî Da” (Garzan Ağzının Fonetik, Biçimbilim ve Dil Bilgisinin Kurmancî Lehçesinin Ağızlarında ve Kürtçenin Lehçeleri Arasındaki Yeri) adlı makalesinde Bitlis ili sınırından başlayarak Muş, Siirt, Diyarbakır, Batman ve Mardin sınırlarına kadar devam eden geniş bir bölgede konuşulan Kurmancî’nin Garzan ağzını biçim ve dilbilgisi yönleriyle incelemektedir. Çalışmada Garzan ağzının özellikleri, Aşağı Kurmacî lehçesiyle birlikte Kurmancî’nin Tor, Mardin, Diyarbakır ve Serhad ağızlarıyla da karşılaştırılmış ve ortak karakterlerinin tespit edilmesine çalışılmıştır.

Ahmet Seyari, Yüksek Lisans tezinden ürettiği “**Çand û Şaristanîya Kurdên Merwanî Di Tarîxu Meyyafarîqînê ya İbnu'l-Ezraq da**” (İbnu'l-Ezrak'ın Tarihu Meyyafarîkin Adlı Eserinde Mervanilerin Kültür ve Medeniyetleri) adlı makalesinde 12. yüzyılda Artuklular döneminde yaşayan ve bazı devlet kademelerinde görev alan İbnu'l-Ezraq el-Farîki'nin *Tarihu Meyyafarîkin* adlı eserinde Mervanilerin kültür ve medeniyetlerinin izlerini sürüyor. *Tarihu Meyyafarîkin*'de devlet yönetiminde emirlerin özellikleri ve tahta çıkış şekilleri, vezir, vali ve divan idaresi, hukuk sistemi ve kadıların özellikleri, yargılama şekilleri; Mervani Kürtlerinin ordusunun özellikleri ve ordunun kullandığı silahlar; Mervani dönemine ait bina, kalıntı sur, burc, saray, mesire, kubbe, cami ve hastane gibi mimari eserler hakkında bilgi mevcuttur. Seyari bu bilgileri başlıklar halinde incelemektedir.

Ahmet Kırkan Doktora Tezinden ürettiği ve Kürtçe'nin Kırmanckî lehçesinde yazılan “**Fonolojîyê Kırmanckî de Pirsgirêka Vengê /ğ/**” (Kırmanckî Fonolojisinde “/ğ/” Sesi Problemi) adlı makalesinde Kırmanckî lehçesinin konuşulduğu bütün bölgelerdeki “/ğ/” sesi problemini analiz ediyor. Kürtçe üzerine çalışan üç dilbilimcisi bu ses üzerine tespit ettiği bazı istatistiki veriler makale içerisinde incelenmiş ve ayrıca ses grafiklerine yer verilmiştir. Bunun yanında makalede Kırmanckî yazımında kullanılan alfabeler incelenmiş ve /ğ/ sesi harfine denk gelen herhangi bir harfin alfabelerde yer alıp almaması analiz edilmiştir

Amer AlJarrah, Arapça yazdığı “**Biçimsel ve Genel Geçer Değerler Arasında Yaşayan Belagat; Bedî (Mecâz) Sanatı Örneği**” adlı makalesinde yaygın edebi sanatlardan olan *Bedî (Mecâz)* sanatı örneğinde söz sanatlarını analiz etmektedir. Makalede önce üslup, genel geçerliliği ve bu ikisinin modern çalışmalar perspektifinden belagat ilmiyle ilişkisi incelenirken sonrasında bedî sanatı özel bir perspektiften incelenmektedir. Bu incelemelerden sonra sonra iki konu gelmektedir: Birincisi, bedî sanatlarının estetik biçim formatları; diğeri ise genel geçer fayda formatlarıdır.

Bu sayının çeviri makalesi Kenan Subaşı tarafından Farsça'dan Kürtçe'nin Kurmancî lehçesine çevirilen “**Pîvanên Exlaqa Akademîk**” adlı makaledir. İran Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı bünyesinde yer alan Akademik Etik Kurulu tarafından hazırlanan makale akademik etik alanında tartışılan pek konuyu irdelemektedir. Bu çevirinin Türkiye'deki akademik çalışmalara katkı sunmasını umuyoruz.

Bu sayının Kitap Değerlendirmesi bölümünde Ronayî Onen'in *Ziman û Netewesazî – Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê* adlı kitabı Sevda Orak Reşitoğlu tarafından tanıtılmaktadır. Ronayî Onen'in Yüksek Lisans tezinden hazırlanan ve Peywend Yayınları tarafından 2018 yılında yayınlanan kitap Şehmuz Kurt tarafından İngilizce'den Kürtçe'nin Kurmancî lehçesine çevrilmiştir.

Dergimizin bu sayısına Ön Kontrol aşamasındaki değerlendirmeleriyle katkı sunan Editör Kurulu üyelerine ve Değerlendirme aşamasında değerli görüşlerinin sunan sayı hakemlerine teşekkür ederiz. Bir sonraki sayımız olan c.5/s.2 sayısında yine değerli çalışmalar ile karşınızda olmak dileğiyle.

Doç.Dr. Yunus CENGİZ

Editör Kurulu Adına

Editorial

We are pleased to bring you the v.4/2 of The Journal of Mesopotamia Studies (JMS), an international peer-reviewed journal of The Institute of Living Languages in Turkey of Mardin Artuklu University. With this issue, we will be completing our 4th year in multilingual academic publishing. DOI service will be provided to the articles from this issue on in our journal which has been continuing publication in accordance with ULAKBİM and international standards. Thus, we can say that we have overcome an important threshold in order to enter ULAKBİM TR INDEX list. We hope to enter TR INDEX in 2020 when we will have filled our 5th year.

This issue includes a total of six articles, a translation and a book review. One of these articles was written in Zazaki dialect of Kurdish, three in Kurmanji dialect of Kurdish, one in Turkish and one in Arabic

In his articles entitled “**Kızıltepe’s Education-Teaching Places In İbn İalmish’s Book *Târîhu Duneysêr*** Halil Akçay analysis the educational and teaching places of Kızıltepe district of present-day Mardin presented in Ibn İalmish’s (d. 640/1242) work called *Hilyetu's-seriyyîn min havâssi'd-Duneyseriyyîn* also known as *Târîhu Duneysêr*.”. In the introduction part of the study, brief information is given about the history of Kızıltepe which was formerly known as Duneysêr. After giving information about İbn İalmish's life and his work named *Târîhu Duneysêr*, the educational institutions of Kızıltepe in *Târîhu Duneysêr* are discussed.

The article entitled “*Xemkûrê Xursî, A Poet and Writer: His Life, Works and Literary Personality*” written by M. Zahir Ertekin and Nurettin Ertekin focuses on the life and works of a poet who is still alive and not known commonl until now. One of the poets and writers of classical Kurdish literature, *Xemkûrê Xursî* has written 13 works, of which 2 prose and 11 verses. Eight of these 11 verse genres are divan-type works, an important genre of classical literature. No research has been conducted on *Xemkûr*'s works or any of his works have been published so far. Therefore, this article, which focuses on the life and works of *Xemkûrê Xursî*, fills an important gap.

In his article entitled “**The Place of Phonetic, Morfology and Grammar of Garzan Sub-dialect Among Other Sub-Dialects of Kurdmanci Dialect and Other Dialects of Kurdish**” Ayhan Yıldız grammatically and phonetically analysis the Garzan dialect of Kurmanji spoken in a wide region starting from the border of Bitlis province and extending to the borders of Muş, Siirt, Diyarbakır, Batman and Mardin. In this study, the features of Garzan dialect were compared with the Tor, Mardin, Diyarbakır and Serhad sub-dialects of Kurmancî dialect, together with the Lower Kurmacî dialect and the common characters were tried to be determined.

In his article entitled “**The Culture and Civilisation of Merwanî Kurds in The Work Named Tarîkh al-Mayyâfâriqîn by Ibnu'l-Ezreq**” produced from his master thesis Ahmet Seyari traces culture and civilization of Marwanis in the book entitled *Tarihu Meyyafarîkin of Ibnu'l-Ezrak al-Farîki* who lived in Artuk period in 12th century. History of Meyyafarîkin features state orders and the way of ascending to throne in the state administration, the administration of the vizier, the governor and the court, the legal system and the characteristics of the judges, the way of judgment; the characteristics of the army of Mervani Kurds and the weapons used by the army; information about the architectural works of the Mervani period, such as the ruins, bastions, palaces, promenades, domes, mosques and hospitals. Seyari examines this information under a variety of titles.

Ahmet Kırkan analyzes the problem of / ğ / sound in all regions where the Kırmanckî dialect is spoken in his article entitled “The Problem of / ğ / Sound in the Kırmancki Phonology produced from his doctoral dissertation and written in Kırmanckî dialect of Kurdish. Some statistical data have identified on this voice S by three linguists working on Kurdish were analyzed and also sound graphics are included in the article. Moreover the alphabets used in Kırmanckî writing were examined and whether this letter was included in the alphabet was analyzed..

Amer AlJarah analyzes the arts of rhetoric, which is one of the common literary arts, in his article entitled “**The Lively Rhetoric Between Stylistic and Pragmatic Values; The Arts of the Badi' Style**” written in Arabic. The article first examines the style, the general validity, and the relationship between the two with the eloquence from the perspective of modern studies, and then the rhetoric art is examined from a special perspective. After these investigations, there are two issues: First, aesthetic form formats of rhetoric arts; the other is the general available benefit formats.

The translation article of this issue is “Pîvanên Exlaqa Akademîk” translated from Persian to Kurdish Kurmancî by Kenan Subaşı. The article, prepared by the Academic Ethics Committee of the Iranian Ministry of Science, Research and Technology, examines many topics discussed in the field of academic ethics. We hope this translation contribute to the academic studies in Turkey.

In the book review section of this issue, Ronayî Onen's book *Ziman û Netewesazî - Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê* is introduced by Sevda Orak Reşitoğlu. The book, which was prepared from Ronayî Onen's master thesis and published in 2018 by Peywend Publications, was translated by Şehmuz Kurt from English into Kurmancî dialect of Kurdish.

We would like to thank the Editorial Board members who contributed to this issue of our journal with their evaluations during the Pre-Control phase and to

the reviewers who submitted their valuable opinions during the Evaluation phase. We hope to be with you with valuable studies in our next issue, v.5 / 2.

Assoc.Prof. Yunus CENGİZ

On Behalf of Editorial Board

Makaleler | Articles

Makale Geliş Tarihi: 01.05.2019

Makale Kabul Tarihi: 01.08.2019

İBN İLALMIŞ'IN TÂRÎHU DUNEYSER'İNDE KIZILTEPE'NİN EĞİTİM-ÖĞRETİM MEKÂNLARI

Halil AKÇAY¹

ÖZET

Bu çalışmamızda Mardin Artukluları döneminde yaşamış olan İbn İlalmiş'in (ö. 640/1242) *Târîhu Duneyser* olarak bilinen *Hilyetu's-seriyyin min havâssi'd-Duneyseriyyin* adlı eserinde günümüz Mardin'in Kızıltepe ilçesinde dönemin eğitim-öğretim mekânları incelenmiştir. Söz konusu eser, Kızıltepe'nin VII/XIII yüzyılında tarihî ve ilmî faaliyetleri hakkında yazılmış olup günümüze ulaşan en eski ve müstakil eser olması bakımından önemlidir. Eserin önemli bir özelliği de dönemin Kızıltepe'sinde yer alan eğitim-öğretim kurumlarına ve şehrin ilmî ve kültürel durumuna ışık tutmasıdır. Nitekim eserde, Kızıltepe ve çevresine uğrayan, yerleşen veya doğma büyüme Kızıltepe'li olup burada muhtelif ilimlerde ders veren âlimleri görmek mümkün olabildiği gibi ders verilen mekânlar hakkında malumat sahibi olmak da mümkündür. Çalışmamıza eski ismiyle Duneyser olan Kızıltepe'nin tarihi hakkında kısaca bilgi verilerek giriş yapılmıştır. İbn İlalmiş'in hayatı ve *Târîhu Duneyser* adlı eseri hakkında bilgi verildikten sonra *Târîhu Duneyser*'de geçen Kızıltepe'nin eğitim-öğretim kurumları ele alınmıştır. Bu kurumlarda yapılan ilmi etkinlikler, ders veren hocalar, yetişen talebeler gibi eğitim-öğretime yönelik faaliyetler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Artuklular, Duneyser, İbn İlalmiş, Târîhu Duneyser, Eğitim-Öğretim, Medrese.

¹ Dr, Mardin Artuklu Üniversitesi, Temel İslam Bilimler, halilakçay@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1671-5073>

Kızıltepe's Education-Teaching Places In Ibn Ilalmish's Book *Târîhu Duneysir*

ABSTRACT

In this study, examined the places of education and training in the *Hilyetu's-seriyyîn min havâssi'd-Duneysiriyyîn* that known as *Târîhu Duneysir* book of Ibn Ilalmish's (d. 640/1242) who lived in the Mardin Artukids period. This work is important in terms of being the oldest and detached book which has been written about its historical and scientific activities in the 7th/13th century of the Islamic city of Mardin. An important feature of the work is that it sheds light on the educational and educational institutions of Kızıltepe and the scientific and cultural situation of the city. As a matter of fact, it is possible to see the scholars who came to Kızıltepe and its surroundings, settled or born in Kızıltepe and who gave lessons in various sciences. It is also possible to have information about the lesson places in the work. Our study was briefly given information about the history of Kızıltepe, which is formerly known s Duneysir. After giving information about Ibn Ilalmish's life and his *Târîhu Duneysir* work, the education and training institutions of Kızıltepe in *Târîhu Duneysir* were discussed. In these institutions, activities such as scientific activities, lecturers and students were examined.

Keywords: Artukids, Duneysir, Ibn Ilalmish, *Târîhu Duneysir*, Education and teaching, Madrasah.

Giriş

Kızıltepe (Duneysir²), Mardin ilinin yaklaşık 20 km güneybatısına düşen, düz bir ovada Urfa ve Diyarbakır'ı Musul'a bağlayan İpekyolu üzerinde bulunmaktadır. Koçhisar olarak da isimlendirilmiştir (el-Hamevî, 1977: II/478). Günümüz Iraklı tarih araştırmacılarından 'Abdurrakîb Yûsuf, Duneysir'in şehir planının Mervânîler³ (Dostkiler) tarafından yapıldığını belirtse de (Yûsuf, 2001: V/21) Mervânîler'den önce henüz hicrî II. asırda el-Vâkidî tarafından yazılan *Târîhu futûhu'l-Cezîre*'de Duneysir'den bahsedilmesi, yine aynı eserde Mardin kalesinin kapılarından birinin "Bâbu Duneysir" olarak geçmesinden dolayı (el-Vâkidî, 1996: 88, 117) Kızıltepe'yi o dönem için bir köyden ziyade bir şehir olarak kabul etmek daha isabetli görünmektedir. Köy olarak kabul edilse bile şehir haline gelmesi Mervânîler döneminde olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim hicrî VII. yüzyılda yaşayan Yâkût el-Hamevî, (ö. 626/1229) Kızıltepe'yi küçükken gördüğünde bir köy olarak durduğunu ancak otuz sene sonra gördüğünde ise nüfusu çoğalmış ve pazarı gelişmiş büyük bir şehir haline geldiğini ifade etmesi de şehrin Mervânîler döneminde değil daha sonraki

² دُنْيَاسِرٌ (Duneysir) kelimesinin, Kürtçe bir ibare olan ve "Dünyanın başı" anlamına gelen "دُنْيَاسِرٌ" (Dünyszer) ibaresinden Araplaşmış olduğu ifade edilmiştir. Nitekim ez-Zebîdî de kelimeyi bu şekilde harekelendirmiştir. Bu bakımdan bazı kaynaklarda "Duneysir" şeklinde geçse de zaptının "Duneysir" olması, tarafımızca daha isabetli görülmüştür. (Bkz. Muhammed Murtedâ el-Huseynî ez-Zebîdî. (1965). *Tâcu'l-'arûş min cevâhiri'l-Şâmûs*, 'Abdussettâr Ahmed Ferrâc (tahk.), Kuveyt: XI/317).

³ 373-478/983-1085 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan ve hükümdarlarının Kürt oldukları belirtilen Mervaniler, günümüzde Silvan olarak bilinen Meyyâfârikîn merkezli bir İslam hanedanıdır. Kurucusu Bâz lakaplı Ebû 'Abdillâh b. Dostk olduğu için "Dostkiler" olarak da isimlendirilmiştir. Mervaniler hakkında geniş bilgi için bkz. 'Abdurrakîb Yûsuf, *ed-Devletu'd-Dostkiyye*, 2. Baskı, Dâru Ârâs, Erbil 2001; Adnan Demircan. (2015). *Kürtler (Tarih)*, İstanbul: Nida Yayınları; Abdurrahim Tufantoz. (2004). Mervânîler, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: XXIX/230-232.

tarihlerde hüküm süren Artuklular zamanında geliştiğini göstermektedir. Hamevî'nin çağdaşı ve ondan yaşça büyük olan Endülüs'lü meşhur seyyah İbn Cubeyr (ö. 614/1217) de seyahatnamesinde Duneysir'den bir şehir olarak bahsetmiştir (İbn Cubeyr, t.y.: 193). Kızıltepe'nin müstahkem bir kalesinin bulunmaması ve korunaklı bir yerde olmaması, tarihte birçok defa tahrip edilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla köy, belde ve şehir arasında gerileyip gelişmesinin dönem dönem farklılık arz ettiği muhtemeldir. Duneysir'in Orta Çağlarda büyük bir şehir olduğu Osmanlı zamanında ise bir kasaba olduğunun belirtilmesi bu hususa işaret etmektedir (Göyünç, 1991: 66).

Duneysir, İbn İlalımış'ın yaşadığı dönem olan VI-VII/XII. yüzyılda hem ticari hem ilmî olarak canlı bir kent konumundadır. Nitekim İbn Cubeyr de seyahatnamesinde bunu açıkça dile getirmiştir. Ona göre Duneysir, kalabalık, ticari yönü canlı ve tarım açısından verimli bir şehirdir (İbn Cubeyr, t.y.: 193).

Duneysir, Kızıltepe'nin bilinen en eski adıdır. Cumhuriyet döneminde Mardin'e bağlı bir ilçe olarak 1929'da Koçhisar, 1931'de Kızıltepe adını almıştır. Şehir, Eyyûbiler, İlhanlılar, Memlükler, Artuklular, Karakoyunlar, Akkoyunlar, Timurular, Safevîler gibi farklı devletler tarafından yönetilmiştir. Şehrin ticarî, ilmî ve kültürel olarak kalkınması özellikle Artuklular döneminde olmuştur. Nitekim şehirde bulunan Ulu Cami, Harzem ve Mesûd Medreseleri, Taşköprü ve Şahkulubey Kümbeti gibi tarihî yapıların hepsi Artuklular döneminden kalma eserlerdir. Özellikle miladi 1201-1239 yılları arasında hüküm süren Nâsiruddîn Mahmûd (Artuk Arslan) döneminde Mardin ve çevresi, ilim merkezleri, camiler, hanlar, saraylar, köprüler ve çarşılarla imar edilmiştir.⁴ Bu dönemde Duneysir'de Artuklu devleti adına gümüş sikkelerin basılması ve yaygınlık kazanması bu hususu açıkça gösterdiği gibi Duneysir'in ticari rolüne işaret etmektedir (Mıynat, 2018: 55).

1. İbn İlalımış ve Târihû Duneysir Adlı Eseri

İbn İlalımış'ın adı 'Umer olup tam adı, künyesi, lakabı ve nesebiyle birlikte Kemâluddîn et-Tabîb Ebû Hafs 'Umer b. el-Hıdır b. İlalımış ed-Duneysirî eş-Şâfi'î şeklindedir. İbn İlalımış, Türk asıllı olup İldüzmüş'un oğludur. 574/1178'de Duneysir'de (Kızıltepe'de) doğmuştur. Küçük yaşta temel eğitimini burada almıştır (es-Safedî, 2000: XXII/282; İbn İlalımış (naşirin girişi), 1992: 6-11; İzgi, 1999: XX/90).

Duneysir, o dönemde hem ticari olarak hem nüfus bakımından canlı ve hem de âlimlerin çokça uğradığı bir ilim merkeziydi. Nitekim İbn İlalımış'la aynı

⁴ Kızıltepe (Duneysir) hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Huseyn Muhammed. Ahmed b. Cubeyr el-Belensî, (ty): *Rihletu İbn Cubeyr*, Dâru'l-Hilâl, Beyrut; Ebû 'Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. 'Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî. (1977). *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, II/478; İbn Hallikân Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbilî (t.y.). *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zemân*, İhsân 'Abbâs (tahk.). Beyrut: Dâru Sâdır; 'Abdusselâm b. 'Umer b. Muhammed. (2014). *Tarihu Mardin min kitabi Umri'l-iber*, Beyrut: Dâru'l-Muktebes; Hasen Şumeysânî. (1987). *Medinetu Mardin*, Beyrut: 'Alemu'l-kutub.

döneme denk gelen *Mu'cemu'l-buldân*'ın sahibi Yâkût el-Hamevî de (ö. 626/1229) kendi döneminde Doneyser'in canlı ve büyük şehir olduğundan bahsetmiştir (el-Hamevî, 1977: II/478). İbn İlamış da bu ilmî ortamda büyümüş ve yetişmiştir. Kur'an'dan sonra sarf, nahiv, tefsir, fıkıh, hadis, kelim gibi temel İslam bilimlerini birden fazla hocadan okumuştur. Gayretli ve çalışkan bir kişi olarak bilinen İbn İlamış, kendi döneminde Doneyser'e uğrayan hemen hemen her âlimden ders almaya çalışmıştır. Kur'an ve kıraat hocası İbnu'z-Zâmir 'Alî b. Muhammed en-Nîlî'dir. Kıraat hocası Ebû 'Amr 'Usmân el-İs'irdî, fıkıhçılardan Ebû Bekr b. 'Abdullâh b. Revâha ve Seyfuddîn el-Merâgî, meşhur hadisçi İbnu'l-Esîr el-Cezerî, İbn İlamış'ın hocalarından bazılarıdır. İbn İlamış, 28 yaşındayken özellikle İbn Taberzed'den hadis dersleri almak için Erbil kentine gitmiştir. Oradan tıp dersleri almak için önce Musul'a sonra da Bağdat'a gitmiştir. Musul'da Ebu'l-Hasan 'Alî el-Bağdâdî'den, Bağdat'ta ise Ebu'l-Hayr el-Mesîhî'den tıp dersleri almıştır. İbn İlamış, bu ilim seyahatlerinden sonra Doneyser'e dönmüş ve 640/1242 yılında Doneyser'de vefat etmiştir. (es-Safedî, 2000: XXII/282; İbn İlamış (naşirin girişi), 1992: 6-13; İzgi, 1999: XX/90). Kaynaklarda İbn İlamış'ın söz konusu bu eseri dışında başka bir eserinden söz edilmemiştir.

İbn İlamış'ın *Târihû Doneyser* adlı eserinin asıl adı "*Hilyetu's-seriyyîn min havâssi'd-Doneyseriyyîn*" şeklindedir. Fakat es-Safedî'nin *el-Vâfî bi'l-vefeyât*'ı ve ez-Zebîdî'nin *Tâcu'l-'arûs*'u gibi tabakat kitaplarında *Târihû Doneyser* şeklinde geçmiş ve eser bu isimle şöhret bulmuştur (es-Safedî, 2000: I/57; ez-Zebîdî, 1965: XI/317).

Târihû Doneyser, Kızıltepe hakkında bilgi veren ilk müstakil eser olması bakımından büyük önem arz etmektedir. İbn İlamış, *Târihû Doneyser*'de kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, zühed, dil, edebiyat, şiir, tıp, gibi farklı alanlarda temayüz etmiş 60 âlimin kısa biyografisini vermiştir. Hangi âlimin hangi alanda ve nerede ders verdiği, hangisinden ne gibi dersler aldığı bilgisini de vermiştir. Bu bilgilerle İbn İlamış, kendi döneminde günümüz Kızıltepe'sinin eğitim-öğretim mekânlarına dair ipuçları vermiş olmaktadır. Eserde Gâzî Mescidi, 'Atîk (Eski Nâsırî) Mescidi, Nâsır-i Garbî (Batı Nâsırî) Mescidi, Nâsır-i Cedîd (Yeni Nâsırî) Mescidi, Nizâmî Mescidi ve şehrin ortasındaki tepede bulunduğu belirtilen Merkez Camisinin (el-Mescidu'r-reîsî) isimleri geçmektedir. Medrese olarak ise sadece Şihâbiyye ve Kutbiyye isimleri geçmektedir. *Târihu Doneyser*'e göre bu ilim yuvalarında sarf, nahiv, kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi dil ve din ilimleri okutulmuştur. Eserde şairlerden ve tıp bilginlerinden bahsedilirken nerede ders verdikleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Şiir, edebiyat ve tıp alanında bu kurumlara dünyanın birçok yerinden yetkin hocalar gelip ders vermişlerdir. Bunlar arasında Doneyser'de kıraat ilmini yayan Ebû Bekr b. 'Abdillâh b. Revâha, hadis hafızı ve fakih Ebû 'Abdillâh ed-Doneyserî, şair Ebû Muhammed el-Muza'firî, tıpçı İbnu'l-Harîrî ed-Doneyserî sadece birkaçıdır.

Târihû Duneysir'in tahkikli neşri İbrâhîm Sâlih tarafından yapılmıştır. İlk baskısı Şam'da Arap Dil Örgütü tarafından 1986'da, ikinci baskısı ise yine Şam'da Dâru'l-Beşâir tarafından 1992 yılında yapılmıştır. Mahtut eserin müstensihî Ahmed b. Sa'dillâh el-Harrânî olup musannif hattından Şam'da hicrî 743'te istinsah edilmiştir. Eserin muhakkiki İbrâhîm Sâlih, *Târihû Duneysir*'in dünyada tek bir mahtut nüshasının olduğunu, bunun da Berlin Kütüphanesinde 1099 numarada kayıtlı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca eserin özellikle giriş kısmı olmak üzere birçok yerinde eksiklikler bulunduğunu ve eserin bu şekilde yayımlandığını ifade etmiştir. Bunun dışında muhakkik, müellifin isim, künye, lakap gibi bazı bilgileri hatalı verdiği gibi rivayet senetlerinden bazı isimleri sildiğini de söylemiştir [İbn İlalımış (naşirin girişi), 1991: 14-15].

2. Târihû Duneysir'de Eğitim-Öğretim Mekânları

Eserde eğitim-öğretim yeri olarak cami, medrese ve meşhed⁵ denilen halkın toplandığı belirli bazı yerlerden bahsedilmiştir.

2.1. Camiler

Camilerin ibadet yeri olarak fonksiyonları malumdur. Bunun yanında Asr-ı saâdet döneminden başlayıp İslam tarihi boyunca tedrisat yerleri olarak da önem arz etmektedirler. Nitekim Resûlullah'ın (s.a.v.) “meclisu'l-‘ilm (ilim meclisi)” denilen dersleriyle başlayan mecliste ders halkaları günümüze kadar devam ede gelmiştir. Camiler, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, dil, mantık, matematik, tıp gibi muhtelif alanlarda derslerin verildiği mekânlar olmuştur (daha fazla bilgi için bkz. Önkal ve Bozkurt, 1993: VII/50-51).

Târihu Duneysir'de Kızıltepe'de ders verilen yerler arasında altı camiden bahsedilmiştir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

2.1.1. Gâzî Mescidi (مَسْجِدُ الْغَازِي)

İbn İlalımış, söz konusu eserinde bu mescitten iki yerde bahsetmektedir. Ebû Bekr b. ‘Abdillâh b. Revâha et-Turkî ve Ebû Bekr b. ‘Abdillâh el-Merâgî'den bahsederken bu mescidin adı geçmektedir. İbn İlalımış, ‘Abdillâh b. Revâha'dan bahsederken onun, Duneysir'de Kur'an ve kıraat derslerini en çok yayan, fıkıh alanında ve özellikle miras hukukunda söz sahibi bir âlim olduğundan söz etmektedir (İbn İlalımış, 1992: 27).

Gâzî Mescidiyle ismi anılan Ebû Bekr b. ‘Abdillâh el-Merâgî ise önceleri Nâsirî Mescidinde ders verirken daha sonra Gâzî Mescidinde ders vermeye başlayan bir Şafîî fıkıhçısıdır. İbn İlalımış, ondan eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh adlı eserin ilk

⁵ Meşhed, sözlükte “bir hadiseye şahit olmak, bir yerde hazır bulunmak; bildiğini söyleyip tanıklık yapmak” gibi mânalara gelir. Mekan ve zaman ismi olarak da kullanılabilir. Buna göre insanların toplandığı yahut hazır bulunduğu yer olarak da tarif edilebilir. Zamanla dinî bir özelliğe sahip veya topluma mal olmuş kimselerin şehit olduğu yahut defnedildiği yerlerdeki mezar ve türbelerde insanların dua amacıyla toplanması neticesinde bu mahaller meşhed olarak anılmıştır (Bkz. Mustafa Öz. (2004). Meşhed, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: XXIX/362-363).

kısımlarını okumuştur (İbn İlalımış, 1992: 111-112). Buna göre söz konusu mescitte temel İslam ilimlerinden en az Kur'an, kıraat ve fıkıh dersleri okutulmuştur.

2.1.2. Nizâmî Mescidi (المَسْجِدُ النَّظَامِيُّ)

Nizâmî isminin, II. Kutbuddîn İlgâzî'nin emrinde çalışan ve Nâsiruddîn Artuk Arslan'ın çocuklarının öğretmeni olan Nizâmuddîn Alpkuş'un (Şumeysânî, 1987: 402) isminden alındığı muhtemeldir.

İbn İlalımış, sadece bir yerde bu mescitten bahsetmiştir. O da Ebû Bekr 'Atîk b. Hibetillâh el-Mısırî hakkında bilgi verirken zikretmiştir. Hibetullâh el-Mısırî, aslen Sicilyalıdır. Mısır'da doğmuş ve büyümüştür. Bir müddet Mardin'de sonra Duneysir'de ikamet etmiştir. Nizâmî Mescidin imamı olduğu gibi burada Kur'an ve hadis derslerini de vermiştir (İbn İlalımış, 1992: 28).

2.1.3. Merkez Camii (المَسْجِدُ الرَّئِيسِيُّ)

Duneysir'in merkezinde bulunan tepede kurulmuş bir camidir. İbn İlalımış, bu mescitten, Ebû 'Amr 'Usmân b. Hutluh en-Nasîbî ve Ebû Bekr b. el-Hasen b. Halef es-Suryânî'nin isimlerini zikrederken bahsetmiştir. Ona göre Ebû 'Amr, Nusaybin'de ikamet etmesine rağmen Duneysir'e çokça uğramaktaydı. Zühed hayatı yaşadığı, gecelerini ihya ettiği, yanında faydasız konuşmaların yapılmasından hoşlanmadığı ve Duneysir'e uğradığı zamanlarda Kur'an dersleri verdiği gibi malumatlar da İbn İlalımış'ın bu zat hakkında verdiği bilgilerdir (İbn İlalımış, 1992: 32).

Ebû Bekr b. el-Hasen es-Suryânî ise yolculuk yapmayı seven, hacca çokça giden ve sürekli cihat halinde olan bir şahsiyettir. Duneysir'e de bu yolculuklarında uğramaktaydı. Merkez Camiine geldiği dönemlerde İbn İlalımış onun sohbetlerine katılmış ve ondan bazı hadisler duymuştur (İbn İlalımış, 1992: 140-142).

2.1.4. Batı Nâsirî Camii (مَسْجِدُ النَّاصِرِيِّ الْعَرَبِيِّ)

Bu caminin, batıda bulunduğu için 601/1205'te yapımı biten Kızıltepe Ulu cami⁶ olması yüksek ihtimaldir. Dönemin hükümdarı Nâsiruddîn lakaplı Artuk Arslan⁷ döneminde bitmiş olması⁸, camiye onun adının verilmesi ihtimalini güçlü kılmaktadır. İbn İlalımış'a göre burada Ebû Bekr b. 'Abdillâh el-Merâgî fıkıh derslerini, meşhur mutasavvıf Ebû 'Abdillâh 'Umer b. Muhammed es-Suhreverdî ise vaazlar ve bazı hadis dersleri vermiştir. es-Suhreverdî'nin derslerine devlet büyüklerinin katıldığı belirtilmiştir (İbn İlalımış, 1992: 111, 143, 144).

⁶ Ara Altun. (1991). Artuklular. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III/418. (418-419).

⁷ Şumeysânî, *Medînetu Mardîn*, 198.

⁸ Abdüsselam Uluçam. (2012). Ulucami (Kızıltepe Ulucami). *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: XLII/105.

2.1.5. Eski Nâsirî Camii (مَسْجِدُ النَّاصِرِيِّ الْعَتِيقِ)

Caminin ismi, Şafîi fıkıhçısı Ebû Muhammed ‘Abdulhâlık İbn Rûhînâ en-Neşteberî’nin ismi zikredilirken geçmektedir. Fıkıhçılığının yanında hadis, neseb ve dil âlimiydi. Aslen Iraklı olup Duneyser’de ikamet etmiş, ilmiyle hem halk hem yönetim nezdinde kabul gören bir şahsiyet olmuştur. Bahsi geçen âlim bu caminin dışında Yeni Nâsirî Camii ve Kutbiyye Medresesinde de dersler vermiştir. Daha sonra Duneyser’e yakın Harzem köyünde onun adına bir medrese yaptırılmış ve orada ders vermiştir (İbn İlalımış, 1992: 88-89).

Bu camide Duneyser’in muhtesibi (vergi memuru) Ebû Muhammed ‘Abdurrahmân b. Sâlih ed-Düneyseri’nin de ders verdiğiinden bahsedilmiştir. ed-Düneyseri, söz konusu caminin bir nevi müteveli heyetinin reisiydi. Bunun yanında nahiv âlimi olup Duneyser’de nahiv derslerine öncülük etmiştir. Şiirleri de vardır (İbn İlalımış, 1992: 157-160).

2.1.6. Yeni Nâsirî Camii (مَسْجِدُ النَّاصِرِيِّ الْجَدِيدِ)

Daha önce bahsi geçen Ebû Muhammed ‘Abdulhâlık İbn Rûhînâ en-Neşteberî’nin bu mescitte hadis dersi verdiğiinden bahsedilmiştir. Bunun dışında bu mescidin ismi geçmemektedir (İbn İlalımış, 1992: 88-89).

2.2. Medreseler

İbn İlalımış, zikrettiği âlimlerin ders verdikleri mekânlardan bahsederken daha çok medrese isimlerini vermiştir. Nitekim camilerde ders veren sekiz âlimin ismini zikrederken, medresede ders veren on dört âlimin ismini vermiştir. Bu medreselerin hiçbirinin kalıntısı günümüze ulaşmamıştır. Sadece Harzem Şeyh Taceddîn Medresesi yerinin, günümüz Ziyaret köyünün camisinin bulunduğu yer olduğu bilinmektedir. Kutbiyye Medresesinin akıbetini ise müellif kendisi zikretmektedir. Bir zamanlar ders aldığı medresenin bulunduğu mekânda medreseye ait hiçbir iz kalmadığından bahsetmiştir (İbn İlalımış, 1992: 118).

2.2.1. Şihâbiyye Medresesi (الْمَدْرَسَةُ الشَّهَابِيَّةُ)

Müellifin, ismini en çok zikrettiği medresedir. Yeri konusunda bir bilgi verilmemektedir. Müellif, bu medresede ders veren on iki âlimden bahsederken bunlar arasında Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Mes‘ûd el-Kurtubî’nin medresede ilk ders veren âlim olduğunu söylemiştir. Bazı âlimlerin müderris bazılarının ise ders vermeyip öğrencilerle dersleri müzakere eden ve bir nevi asistan diyebileceğimiz mu‘îd olduklarını ifade etmiştir. Buna göre bu medresenin öğrenci sayısının, şehrin diğer medreselerine göre daha kalabalık olduğu söylenebilir. Medresenin hocaları arasında Ebû Bekr ‘Atîk b. İbrâhîm el-Eyzûlî el-Muhallebî, Ebû ‘İmrân Mûsâ b. Muhammed el-Mâkisî, Ebû Hâmid Muhammed b. ‘Abdillâh eş-Şâfi‘î ve Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yahyâ ed-Duneyseri gibi şehrin kadıları ile hükümdar Nâsir Salahuddîn’in oğlu Ebu’l-

Hasan ‘Alî b. Yûsuf da vardır. Bu da medresesinin popülaritesinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Müellif, Şihâbiyye Medresesinde doğrudan hangi derslerin okutulduğu bilgisini vermemekle birlikte zikrettiği âlimlerin kısa biyografilerinden ve onlardan okuduğunu söylediği derslerden yola çıkarak bu medresede en azından Kur’an, fıkıh, tefsir, hadis ve nahiv derslerinin okutulduğu söylenebilir.

İbn İlalmiş’in, Şihâbiyye Medresesinde ders faaliyetlerinde bulunduğunu belirttiği âlimler şunlardır:

Ebû ‘Amr ‘Usmân el-İs‘irdî (İbn İlalmiş, 1992: 35).

Ebu’l-Hasan ‘Alî b. Yûsuf (İbn İlalmiş, 1992: 104).

Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Mes‘ûd el-Kurtubî (İbn İlalmiş, 1992: 114).

Ebu’l-Kerem Muhammed b. ‘Abdillâh el-Ekkâf el-Mevsilî (İbn İlalmiş, 1992: 116).

el-Kâdî Ebû Bekr ‘Atîk b. İbrâhîm el-Eyzûlî el-Muhallebî (İbn İlalmiş, 1992: 118).

el-Kâdî Ebu’l-Feth Nasrullâh el-Murrî (İbn İlalmiş, 1992: 123).

el-Kâdî Ebû ‘İmrân Mûsâ b. Muhammed el-Mâkisî (İbn İlalmiş, 1992: 127).

el-Kâdî Ebû Hâmid Muhammed b. ‘Abdillâh eş-Şâfî‘î (İbn İlalmiş, 1992: 130).

el-Kâdî Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yahyâ en-Numeyrî ed-Duneyserî (İbn İlalmiş, 1992: 132).

Ebu’l-Hasen ‘Alî b. el-Hasen el-Halevî (İbn İlalmiş, 1992: 149).

Ebû Yûsuf İshâk b. İsmâ‘îl el-Munbicî ed-Duneyserî (İbn İlalmiş, 1992: 194).

Ebu’l-Berekât Şa‘bân b. Munkelân el-Fârikî el-Mârdînî (İbn İlalmiş, 1992: 195).

2.2.2. Kutbiyye Medresesi (الْمَدْرَسَةُ الْقُطَيْبِيَّةُ)

Medresenin ismi, Ebû Muhammed ‘Abdulhâlık İbn Rûhînâ en-Neşteberî ve Muvaffakuddîn ‘Abdulvâhid b. Ebî Tâhir el-Buvâzîcî’nin (ö. 594/1197) isimleri zikredilirken geçmektedir. İbn İlalmiş, el-Buvâzîcî için medresenin müderrisi ifadesini kullanırken, İbn Rûhînâ için ise sadece bu medresede de ders vermiştir ifadesini kullanmıştır. Medresenin, el-Buvâzîcî’nin vefatından sonra yıkıldığı ve medresenin yerinde medreseye dair bir iz kalmadığı, verilen diğer bilgilerdir (İbn İlalmiş, 1992: 88, 89, 118).

2.2.3. Harzem Medresesi

Harzem ya da Tel-Harzem, miladi VI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu’nun doğu sınırlarını koruyan kaleler silsilesine dâhil bir kalenin adıdır. Artukoğulları zamanında imar edilen köy, XVI. yüzyılda bir Hıristiyan köyü olmuştur (Nejat Göyünç, 1991: 62-63). Yâkût el-Hamevî bu yeri Kızıltepe ile Mardin arasında,

bir nehir kenarında, bostan ve bahçeleriyle meşhur küçük bir belde olarak tasvir eder (Yâkût el-Hamevî, 1977: II/240). Günümüzde Ziyaret köyü olarak bilinir. Kürtçe ismi ise Şêx Tajdîn'dir. Eserde bahsi geçen Harzem Medresesi, Ziyaret köyünde Harzem Şeyh Taceddîn Medresesi olup günümüze ulaşmamıştır. Medresenin bulunduğu yerde sonradan yapılan köy camisi ve cami lojmanı bulunmaktadır.

İbn İlalımış, Harzem Medresesinin adını, Iraklı olup Duneysir'de ikamet eden fıkıh âlimi İbn Rûhînâ'dan bahsederken vermiştir. İbn Rûhînâ, Duneysir'e yerleştikten sonra Yeni Nâsırî Camii ve Kutbiyye Medresesinde ders verdikten sonra Harzem köyünde onun adına bir medrese yaptırılmış ve orada ders vermeye devam etmiştir (İbn İlalımış, 1992: 88-89).

2.3. Meşhedler

İbn İlalımış, bazı âlimlerin ders yerlerinden bahsederken cami ve medreseler dışında halkın sohbet ve toplanma yeri ya da meşhur bir zatın kabrinin bulunduğu mekân anlamında kullanılan meşhed kavramını zikretmiştir. Zaman zaman buralara âlimler gelip ders vermişlerdir. Eserde bu anlamda iki yerden bahsedilmiştir:

2.3.1. Meşhedu'l-Guzeyyil (مَشْهَدُ الْغُرَيْيِل)

Müellif, Ebu'l-Hayr Selâme el-Harrânî'den bahsederken Meşhedu'l-Guzeyyil denilen yeri zikretmiştir. Müellif, el-Harrânî'nin, bir müddet Duneysir'de ikamet ettiğini, özellikle miras hukuku ve hesap bilen bir âlim olduğunu, Duneysir halkının ondan çok istifade ettiğini ve kendisinin de Meşhedu'l-Guzeyyil'de ondan bazı hadisleri duyduğunu ifade etmiştir (İbn İlalımış, 1992: 128-129).

İbn İlalımış, Şihâbiyye medresesinde müzakereci olan kadı Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yahyâ en-Numeyrî ed-Duneysirî'den bazı beyitleri duyduğundan bahsederken de Meşhedu'l-Guzeyyil adını zikretmiştir (İbn İlalımış, 1992: 132-133).

2.3.2. Meşhedu'l-Hindif (مَشْهَدُ الْهِنْدِفِ)

Meşhedu'l-Hindif ismi, Ebû Muhammed 'Abdulhâlık İbn Rûhînâ en-Neşteberî'nin bahsinde geçmektedir. Birçok yerde ders veren İbn Rûhînâ'nın burada da hadis derslerini verdiğinden bahsedilmiştir (İbn İlalımış, 1992: 88-94).

Sonuç

Bu çalışmada günümüz Kızıltepe'sinin miladi XIII. Yüzyıl ilmî faaliyetlerine ışık tutan ve Kızıltepe'ye dair yazılan en eski ve ilk müstakil eser olan İbn İlalımış'ın *Târîhu Duneysir* adlı eserinde dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı yerler ele alınmıştır. Buna göre *Târîhu Duneysir*'de Kızıltepe'de

eğitim-öğretim yeri olarak cami, medrese, meşhed gibi isimler zikredilmiştir. Eserde, buralarda hangi ilimlerin okutulduğuna, hangi âlimlerin ders verdiğine ve kimlerin bu derslere katıldığına dair ipuçları bulunmaktadır. Ders yeri olarak Gâzî, Eski Nâsırî, Batı Nâsırî, Yeni Nâsırî, Nizâmî ve şehrin ortasındaki tepede bulunduğu belirtilen Merkez Camii gibi camilerin isimleri geçmektedir. Medrese olarak ise sadece Şihâbiyye ve Kutbiyye Medereselerinin isimleri geçmektedir. Bunlara ilave olarak birkaç yerde halkın sohbet ve toplanma yeri ya da meşhur bir zatın kabrinin bulunduğu mekân anlamında kullanılan “meşhed” ismi de geçmektedir. Bazı âlimlerin buralarda ders verdiklerinden bahsetmiştir. Bu mekânlarda tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, tarih, dil, edebiyat, şiir, mantık, matematik, tıp gibi muhtelif ilimlerde dersler verilmiştir. Eserde bu ilimlerde temayüz etmiş 60 âlimin kısa biyografisi verilmiştir. Duneysir’de kıraat ilmini yayan Ebû Bekr b. ‘Abdillâh b. Revâha, hadis hafızı ve fakih Ebû ‘Abdillâh ed-Duneysirî, şair Ebû Muhammed el-Muza‘firî, tıpçı İbnu’l-Harîrî ed-Duneysirî ve büyük mutasavvıf Ebû ‘Abdillâh ‘Umer es-Suhreverdî bunlardan sadece birkaçıdır.

Kaynakça

- Yûsuf, ‘A. (2001). *ed-Devletu’d-Dostkiyye*, (2. Baskı), Erbil: Dâru Ârâs.
- ‘Abdusselâm b. ‘Umer b. Muhammed. (2014). *Tarihu Mardin min kitabi Umri’l-iber*, Beyrut: Dâru’l-Muktebes.
- Acar, A. (2006). Artuklu Tarihinin Bilinmeyen bir Kaynağı: Ömer B. Hıdır B. İlalmiş’in Tarihu Düneysir’i, *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 11-15 III/633-652.
- Altun, A. Artuklular, (1991). *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: III/418-419.
- Aslan, A. (2018). Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe’de) Arap Edebiyatı Çevresi, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20. Sayı, XIII/259-281.
- Bulduk, A. F. (1999). *Mardin Tarihi*, Ankara: (Baskı yeri yok).
- Demircan, A. (2015). *Kürtler (Tarih)*, İstanbul: Nida Yayınları.
- Dolapönü, H. (1972). *Tarihte Mardin (Itru’n-nârdîn fi târihi Mârdîn)*, İstanbul: (Baskı yeri yok).
- Göyünç, N. (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- el-Hamevî, Ebû ‘Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. ‘Abdillâh er-Rûmî. (1977). *Mu‘cemu’l-buldân*, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Cubeyr, Ebu’l-Huseyn Muhammed. Ahmed b. Cubeyr el-Belensî, (ty): *Rihletu İbn Cubeyr*, Beyrut: Dâru’l-Hilâl.
- İbn Hallikân, Ebu’l-‘Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbilî (t.y.). *Vefeyâtu’l-a’yân ve enbâi ebnâi’z-zemân*, İhsân ‘Abbâs (tahk.), Beyrut: Dâru Sâdır.

- İbn İlalmiş, et-Tabîb Ebî Hafs ‘Umer b. el-Hıdır. (1992). *Târîhü Düneyser*, İbrâhîm Sâlih (tahk.), Beyrut: Dâru'l-Beşâir.
- Mıynat, A. (2018). “Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)’in Yükselişi (12.-13.Yüzyıllar)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Mart, Yıl 11, Sayı XXXIII, 45-65.
- İzgi, C. (1999). İbn İlalmiş, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XX/89.
- Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). Cami. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: VII/46-56.
- Öz, M. (2004). Meşhed. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: XXIX/362-363.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Beyrut: Dâru İhyâ-i't-turâsi'l-‘Arabî.
- Sarıbıyık, M. (2006). XII. Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak Kızıltepe/Koçhisar/Düneysir. *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu* İstanbul: 597-601.
- Şumeysânî, H. (1987). *Medînetu Mardîn*, Beyrut: ‘Alemu’l-kutub.
- Tomar, C. (2008). İbn İlalmiş’in Hilyetü’s-Seriyyîn min Havâssi’d-Düneysiriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir’de İlim Hayatı. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu*, Mardin: II/1-8.
- Tufantoz, A. (2004). Mervânîler. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: XXIX/230-232.
- Uluçam, A. (2012). Ulucami (Kızıltepe Ulucamii). *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: XXXXII/105-106.
- el-Vâkidî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Umer. (1996). *Târîhu futûhu’l-Cezîre ve’l-Hâbûr ve Diyâi Bekr ve’l-‘Irâk*, ‘Abdul‘azîz Feyyâd (tahk.), Dimaşk: Dâru’l-Beşâir.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtedâ el-Huseynî. (1965). *Tâcu’l-‘arûş min cevâhiri’l-‘Kâmûs*, ‘Abdussettâr Aḥmed Ferrâc (tahk.) Kuveyt: (baskı yeri yok).

Makale Gönderim Tarihi: 18.05.2019

Makale Kabul Tarihi: 30.07.2019

ŞA'IR Û NIVÎSKAR XEMKÛRÊ XURSÎ: JÎYAN, BERHEM Û KESAYETÎYA WÎ YA EDEBÎ

M.Zahir Ertekin¹

Nurettin Ertekin²

KURTE

Edîbên nenas û berhemên wan, di edebîyata kurdî da qadeke serbixwe ye. Lewra lêgerîn û vekolîna li ser edîb û berhemên edebî ji bo kurdî û kurdan mijareke ter û teze ye. Loma roj bi roj şa'ir, nivîskar û berhemên nû yên vê biwarê derdikevin rojevê. Mijara gotara me, edîbekî sedsala me yê ku heta niha nehatîye nasîn e. *Xemkûrê Xursî*, yek ji şa'ir û nivîskarê edebîyata kurdî ya klasîk e. Berhemên wî; 2 pexşan, 11 menzûm bi tevahî 13 heb in. Ji vana 8 heb dîwanên serbixwe ne. Heta niha tu berhemên wî nehatine çapkirin û heta niha li ser wî xebat jî nehatine kirin. Di vê gotarê da em ê li ser jiyana *Xemkûr*, berhemên wî û naveroka wan û kesayetîya wî ya edebî rawestînin. Herwiha wê berhemên wî ji aliyê şêwaznasî, ziman û temayî ve jî were hêlengandin. Bi vî awayî 13 berhemên nû-destxet wê li pirtûkxaneyê kurdî bêne zêde kirin. Ji aliyekî din ve bi vê gotarê em ê balê bikişînin ser vî edîbî da ku peywendîdar jê hayidar bibin û derfeta xebatên mezintir derkeve holê, di dahatûyê da.

Peyvên Sereke: Xemkûrê Xursî, Dîwan, Mewlûd, Telqîna Mirîyan, Helbesta Kurmancî

¹ Doç.Dr., Bingöl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, zahirertekin@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-3519-9892

² nurettin.ertekin@hotmail.com,

Yazar ve Şair Xemkûrê Xursî: Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği

ÖZET

Bugüne kadar haklarında malumat sahibi olmadığımız, gün yüzü görmemiş şair ve yazarlar, Kürt edebiyatı için başlı başına bir çalışma sahasıdır. Çünkü bu tür şahsiyetler, Kürt edebiyatı araştırmaları için bakir bir alan teşkil etmektedir. Bu tür çalışmalar sayesinde gün geçtikçe klasik Kürt edebiyatı hakkında yeni veriler ortaya çıkmaktadır. Bu makale, henüz hayatta olan ve şimdiye kadar tanınmayan bir şairin hayatı ve eserlerini konu edinmektedir. Xemkûrê Xursî klasik Kürt edebiyatı şair ve yazarlarındandır. 2 tanesi nesir 11'i nazım olmak üzere 13 eseri bulunmaktadır. Bu 11 nazım türü eserinden 8'i klasik edebiyatın önemli bir türü olan divan türü eserlerdir. Xemkûr'un eserleri hakkında bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmadığı gibi, herhangi bir eseri de yayınlanmamıştır. Bu çalışmada şair ve yazar Xemkûr'un hayatı, eserleri, eserlerinin içeriği ve edebi kişiliği üzerinde durulacaktır. Ayrıca eserlerinin dil ve üslup özellikleri, şiirlerinde tema da mercek altına alınacaktır. Bu çalışma ile bugüne kadar hiç bilmeyen 13 Kürtçe eserin varlığı tescillenmiş olacak ve alan araştırmaları için yeni bir inceleme konusunun kapıları aralanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Xemkûrê Xursî, Divan, Mevlid, Ölüm Telkini, Kürt Şiiri

Xemkûrê Xursî, A Poet and Writer: His Life, Works and Literary Personality

ABSTRACT

The unknown men of letters and their works form a private and an independent domain in Kurdish literature, for surveys and studies concerning new writers and their literary works may be considered as untouched and fresh topics to be dealt with both for Kurdish and Kurds. Hardly a day passes without exploring a new poet, author and his works that are put in the agenda. The subject of our article is a contemporary man of letters who has not been recognized yet. Xemkûrê Xursî is amongst the classical poets and writers of Kurdish. He is the owner of 13 works in total, 2 of which are in prose and remaining ones in poetry. 8 of his poetical works constitute separate *divans*. None of his works has been published nor has it been reviewed by anyone up to now. This article aims at dealing with Xemkûr's life, his works, their literary contents and his literary personality. Furthermore his works are examined and described through various criteria such as methodology, style and theme. As a consequent the Kurdish library will be privileged to know 13 new-hand written manuscripts. As a last point to mention, this study will potentially lead the curious reader to learn more about him and to conduct more comprehensive studies in the future.

Keywords: Xemkûrê Xursî, Dîwan, Mewlûd, Telqîna Mirîyan, Kurmancî Poems

Destpêk

Neheqîyek e ku helbestvanên li heyatê gelek cara nabin mijara vekolînan. Ango pir nakevin qada lêkolînê. Çawa ku hemû helbestvanên kevin û mirî bi hêz û şewexurt nînîn, hemû helbestvanên nû jî xerab û bêuslûb û nejhâtî nînîn. Berovajî vê, eger nivîskarek an helbestvanekî milletekî, li jîyanê be, bi çavên serê xwe çapa berhemên xwe bibîne, bibîne di semînerê, sempozyomê yan di panelekê de mijarek li ser wî hatîye amadekirin, an tezek, berhemek, lêkolînek li ser berhemên wî bête kirin, şanazîyek e, xêrxwazîyek e ji bo wî. Herwiha taltîfkirina wî ye ev, û hêz û quweta qelema wî jî bi vê enerjîyê zêdetir dibe. Nexwe divê felsefeya "hêj li heyatê ye, hewceyê xebatê nîne" were red û

tard kirin. Ma rewya ye meriv li bendî mirina kesên wisa; edîb û helbestvanên xwe, dengbêj û qesîdevanên xwe bisekine. Vêja helbestvanê ku bûye mijara vê gotarê li heyatê ye û xebatên wî hêjayî lêkolînên akademîk in.

Armanca vê nivîsarê danasîna Xemkûrê Xursî ye ku heta niha tu berhemên wî çap nebûne. Lewra tibabek berhem nivîsandine û hemû jî tenê li ber destê wî ne. Bi vê gotarê em dixwazin wî vekolînin û derxînin ser qada lêkolînerîyê. Piştî vekolîner dikarin yek bi yek an cure bi cure li ser helbestên wî, şêwaza wî, zimanê wî û hwd. lêbikolin. Me tenê nîyet ev e; derîyekî din li pirtûkxaneyê kurdî vekin, vî nenasî bidin nasîn û bala raya peywendîdaran bikêşin ser wî. Lewra heta niha tu xebat li ser wî û berhemên wî nehatine kirin. Me jî bi vê berpirsiyarîyê bala xwe da ser vî helbestvanî.

Di nivîsê da du cureyên vegotinê hene. Yek jê nezm e ango şî'r e. Yek jî nesr e ango pexşan e. Eger hest, raman, daxwaz an xeyalek, bi awayekî pîvanî û bi kaffîye hatibe ristîn, jî van risteyan re nezm/şî'r tê gotin. Di nezmê da tiştê herî girîng unsûrên ahengê ne. Di şî'rê de xeyal, nepixandin, îstî'are, mecaz û şîbandin... zêde bi bandor in. Eger ev tişt nebin, ew risteyên dirêj nabin helbest. Yanî jî bo nezmek wek şî'r bête pejirandin divê alîyê wê yê hunerwarî hebe. Vêca hin menzûme jî hen in ku di teşeya nezmê da têne nivîsandin; lê bele şî'r nînin. Tenê, berhem di forma şî'ran de têne nivîsandin. Mebesta wê cuda ye û taybetîyên şî'rê di wan da tune. Xemkûr bi hersê cureyan jî berhem nivîsandine. Şî'rên wî henin, menzûmeyên wî henin û berhemên wî yên pexşanî jî henin. Xemkûr 8 dîwanên şî'ran, 3 menzûmeyên dîdaktîkî û 2 berhemên pexşan nivîsandine. Di çarçoveya 3 kategorîyan de em ê li ser van berhemên wî rawestin.

Di vê gotarê de sê beş hene. Beşa yekem kurtejiyana şai'rî ye. Ya duyem senifandin û danasîna şiklî û naverokî ya berhemên wî ne. Di beşa sêyem de jî kesayetîya wî ya edebî hatîye vekolîn.

A. KURTEJÎYANA XEMKÛR

Navê wî, Mihemed Helîm e.³ Lawê Ehmed ê Se'dûn e, Se'dûn lawê Mihemed e, Mihemed lawê 'Emo ye, 'Emo lawê 'Elî ye, 'Elî lawê 'Emo ye, 'Emo ji Bişêrîyê jî ber dujminantîyê mala xwe bar dike, direve tê Aqresa Mêrdînê. Li Aqresê gelek salan dimînin. Li vir debara xwe bi danîn û rakirina rezan dikin.

Şevêkê di nava rez da li ser nimêja 'eşayê 'Emo ji teref dujminên xwe ve tê kuştin. Malbata 'Emo bi hizra Aqresîyan alîkarîya dujminên wan kirine, cenazeyê 'Emo yekser tînin li Xursê vedişêrin. Malbat venagere Aqresê. Xursî diçin mal û tiştên wan bar dikin tînin gundê xwe û wan li wir bicih dikin.

³ Hemû agahîyên derbarê Jîyan, xwendin û helbestvaniya Xemkûrî Xursî (Mela Mehemed Helîm) k di vê gotarê da hatîye nivîsandin, di dîroka 23/11/2018da li Amedê li mala Seyda ji devê Seyda hatîye wertgirtin. Piştî gotar hate nivîsandin, di dîroka 24/02/2019da gotar bi giştî ji Seyda ra hate xwendin û destûra weşandinê jê hate wergirtin.

Xurs, herêmeke di navbera Qoser û Şemrexê de dimîne. Ji 12 gundan pêk tê. Malbata 'Emo, ji gundê Xursê yê ku bi navê Xursa Jorîn (Heftêxwehan) da warnişîn dibin. Mela Mihemed Helîm di 25/12/1945an da li Xursa Jorîn tê dinyayê.

1. Xwendina Wî

Xemkûr, beriya ku dest bi xwendina medreseyê bike bapîra wî, wî fêrî nimêjê dike. Xuyaye di maleke dîndar da perwerde bûye. Di destpêkê da li gundê 'Izêr (girêdayî Qoserê) li ber destê Sofî 'Elî dest bi xwendina *Quranê* dike.

Mihemed, di xwendinê da gelek zîrek e. Di du mehan da cizûya 'emayê diqedîne. Piştî rojê cizûkê diqedîne. Mihemed, di du meh û bîst û neh rojan da *Quranê* xitim dike. Piştî li Qoserê li cem xalê xwe Kazim *Quranê* carî dike.

Li gundê Girbellê li cem Mela Ehmedê Şêx Remo dest bi xwendina *Xayetê*⁴ dike. Mihemed Helîm wê demê neh salî ye. Mihemed Helîm û Mela 'Ebdurrehman ji Şemamîyê diçin Qurtelanê, li gundê Têlanê li cem Şêx Mihemed Siddîq dest bi xwendina medreseyê dike. Li vir '*Izzîyê*⁵ dixwîne. *Emsîle* û *Binayê*⁶ xwe bi xwe dixwîne, van berhema bi derskî nastîne.

Ji Têlanê tê gundê Hesena ku gundekî Şemrexê ye, li cem Seydayê Melle 'Elî '*Ewamilê*⁷ dixwîne. Ji vir diçe Hêşerîya Qoserê li cem Seydayê Melle Xidirê Hêşerî xwendina xwe didomîne. Ji Hêşerîyê diçe Qesrîk li ba Seydayê Melle Hadiyê Xerabazîni *Hel* û *Netayicê*⁸ dixwîne. Ji Qesrîkê dîsa vedigere Hesena li ba Seydayê Melle 'Elî *Se'dulla Gewra*⁹ û *Siyûtî*¹⁰ dixwîne.

Ji Hesena tê gundê 'Izêr, li cem Seydayê Melle 'Ebdulhemîdê Helêla *Camîyê*¹¹ dixwîne. Ji vir berê xwe dide Êlihê li cem Şêx Fexreddîn; Camî, *Îsaxocî*¹² û berhemên din dixwîne. Dema *Cemu'l-Cewami*¹³ dixwîne bavê wî rehmî dike. Bi sedema wefata bavê wî kar û barên malê dikeve situyê wî, ji ber hindê di sala 1965an da dev ji xwendina xwe berdide.

⁴ Xayet'ul-Îxtîsar. Ebû Şuca' el-Îsfehanî (m 1106 m.) nivîsandiye. Derbarê Fiqha Şafi'î da ye (Newayî, 2018, r. 43).

⁵ El-'Izzî. Ji teref Izzuddin ez-Zencanî (m 655-1256) hatiye nûsîn. Berhemek li ser serfa Erebi ye (Newayî, 2018, r. 43).

⁶ Navên du berhemên serfa Erebi ne. Nivîskarên wan nayên zanîn (Newayî, 2018, r. 43).

⁷ Navê berhemê El-'Ewamil e. Abdülqahir bin Ebdurrehman el-Curcanî (m. 474/1080) nivîsiye. Mijar nehwa Erebi ye (Newayî, 2018, r. 43).

⁸ Kitêba nehwe ye. ji teref Ehmed bin Mühemmed el Henefî (m 1597) hatiye nivîsandin. Navê berhemê: *Hellu'l-Me'aqid Şerhu'l-Qewa'id* e (Newayî, 2018, r. 44).

⁹ Heda'îqu'd-Deqaiq. Se'deddîn Se'dullah nivîsiye. Di derbarê nehwa Erebi da ye (Newayî, 2018, r. 44).

¹⁰ Celaleddîn es-Suyûtî (1455-1505) nivîsandiye. Li ser nehwa Erebi ye (Newayî, 2018, r. 44).

¹¹ Fewa'idu'd-Diya'iyye ye. Di nava feqîyan da binavê Mela Camî tê nasîn. Ji teref Mewlana Camî (Nûreddîn el-Camî (m.1490 M)) hatiye nivîsandin. Berhemek li ser nehwa Erebi ye (Newayî, 2018, r. 45).

¹² Îsaxocî/ er-Risaletu'l-Esiriyye. Derbarê zanista mentiqê da ye. Mufeddel bin Umer Ebherî (m 1264 M) nivîsiye (Newayî, 2018, r. 45).

¹³ Ebdulwehab bin Elî es-Subkî (1327-1370 M) nivîsiye. Di derbarê usûla tefsir, hedîs, fikih û kelmê da ye (Newayî, 2018, r. 45-46).

Di sala 1968an da dizewice. Ji vê zewacê 8 zarok çêdibin. Zarokê yekem (lawik) û zaroka dawî (keçik) hîn bi biçûkayî wefat dikin. 5 kur û keçeke seyda li jîyanê ne û zewicîne û bûne xwedî mal.

Di sala 1972an da Xemkûr mala xwe tîne Amedê. Piştî hin karên cuda di sala 1973yan da, di sazîyeke fermî da, dest bi kar dike û di sala 1996an da ji heman sazîyê malnişîn dibe. Piştî teqawitê hinek karê bazirganîyê dike û di sala 2009an da dev ji bazirganîyê berdide. Niha li navenda Amedê niştecih e.

2. Helbestvanîya Wî

Di dema feqîtiya wî da hewesa helbestvanîyê pê re çêdibe. Di nav feqîyan da helbestên helbestvanan dixwîne. Li gorî wî dengê wî xweş e û heval dixwazin ku ew bi deng ji wan ra helbestan bixwîne. Di feqîtiyê da yekem helbesta xwe dihone. Ev helbest mulemma'ek e du zimanî; kurdî û erebî ye. Helbest bi van beytan dest pê dike;

"Leha lewn 'u-l munewwer sore wek gul

We innî 'aşîqun ke mislî bulbul

Ewî wechê mûdewwer çavê ebleq

Helandin wan li min can û cîger, dil"¹⁴

Di wê demê da li nav feqîyan helbestên Cegerxwînî di rewacê da ne. Seyda helbestên Cegerxwîn (1903-1984) jî dixwîne. Herwiha helbestên seyda ji xwe re bijartine di defterekê da dinivîse. Lê leşkerêkî kurd ê Erziromê deftera seyda bi tehdît jê distîne. Seyda dibêje di wê defterê da hin helbestên Cegerxwîn hebûn ku me ji xwe re tomar kiribûn îro em di dîwanên wî yên çapbûyî da nabînin. Bivê nevê Cegerxwîn bi helbestên xwe bandorek li seyda kirîye.

Sedema helbestvanîya Xemkûr 'işqa Resûlê Xweda ye. Dilê wî ji mêj ve bi 'işqa Resûlê Xweda diqilqil e. Seyda çî dema rastî *Rewdu'n-Ne'îma Şêx Ebdurrehmanê Aqtepe* (1854-1910) tê û dixwîne 'işqa Resûlê Xweda di dilê wî de hîn bêtir geş dibe. Hem di 'işqa Resûlê Xweda da û hem di nivîsandina helbestan de *Rewdu'n-Ne'îm* bandoreke girîng li seyda dike. Seyda dibêje *Rewdu'n-Ne'îmê* zêde zêde ez teşwîq kirim li ser nivîsandin û honandina helbestan. Xemkûr vê bandorê di helbestên xwe da eşkere dike.

B. BERHEMÊN WÎ

a. Berhemên Pexşan

Weke li jor jî hate gotin tu berhemên Xemkûr nehatine çapkirin. Hemû li ber destê wî; yan bi destxeta erebî yan li nav kompîturê bi tîpên latînî hatine parastin. Berhemên pexşan ên Xemkûr hemû dîni û didaktik in. Dema meriv li

¹⁴ Ev helbest di dîwanên Xemkûr da bi cih nebûye. Lewra hemû helbest nayê hişê wî. Tenê çar çarîn tê bîra wî. Me ev helbest û berdwama wî bi dengê Xemkûr qeyd û tomar kir.

naveroka wan dinihêre, tê dîtin nivîskar xwestîye rê li ber însanan bixe û tiştinan hînî wan bike. Ev berhem, wekî rênîşanderan jî dikare bên hesibandin. Bi taybet di mijarên dînî da bikaranîna zimanê zikmakî jî yek jî sedemên nivîsandina van berheman e. Bo nimûne telqîna mirîyan, heta îro jî li nav kurdan bi 'erebî têtê xwendin. Xemkûr belkî pêngava yekem avêtîye û ev telqîn bi kurdî nivîsîye. Armanc ji nivîsandina bi kurdî, hêsankirina têgihîştina gel û aktîfîkirina zimanê dayikê di qadên jiyana rojane û dînî da ye.

1. Telqîna Mirîyan

Berhem ji 4 rûpelan pêk tê. Bi besmeleyê dest pê dike. Nivîskar di dawîya berhemê da dîyar dike ku ev berhem di meha remezana 2005an da hatîye nivîsîn û cîyê nivîsîna wê Amed/Dîyarbekir e. Xusûsîyeta vê berhemê ya berbiçav ev e; berhem xwerû kurdî/kurmancî ye û heta ji destê nivîskar hatîye kurdîya xwe ji peyvên 'erebî vala kirîye û kurmancîya di nav gel bi kar anîye. (Xursî, Telqîna Mirîya)

2. Pirs û Bersivên Ol û Dînê Îslamê

Berhem ji 79 rûpelên A4 pêk hatîye. Tarîxa nivîsandina berhemê dîyar nîne. Li binê rûpelê dawî cîyê nivîsînê û navê nivîskar wiha hatîye nivîsandin: *Mehemmed Helîm ê Xursa Heftêxwehan, Qoser / Mêrdîn*. Bi vê dîyar e nivîskar berhema xwe li gundê Qoserê/Qiziltepe Xursê nivîsîye. Di destpêkê da nivîskar wiha eşkere dike ku çima ev pirtûk nivîsîye û ji nivîsandina vê berhemê hedefa wî çi ye:

"Me hewl da ku di warê ol û dînê Îslamê de; alikarîyek zanistî bi biçûkên xwe yên kurdan ra bikim. Piştî xebat û lêkolînek dirêj me pirtûkek biçûk bi navê pirs û bersivên olî ji biçûkên xwe kurdan ra amade kir û pêşkêşî wan kirin. Em hêvî dikin ku hinek ji biçûkên me kurdan jî; ji van pirs û bersivên kurt sûd wergirin û nezan nemînin. Ked û xebat ji me û alikarî jî ji Xwedayê dilovîn û dilovan".

Ji vegotina nivîskar jî dîyar dibe, wî xwestîye zarokên kurdan ji layê dînî ve perwerde bike. Herwiha bi awayekî sivik û balkêşane, bi pirs û bersivan giranîya xwendina pirtûkê ji holê rakirîye. Di hin bersivên pirsan da nivîskar çavkanîyên ku ji wan sûd wergirtine destnîşan kirîye (Xursî, *Pirs û Bersivên Ol û Dînê Îslamê*, r. 20). Berhem ji 5 beşan pêk hatîye.

Beşa yekem *Binghên Olî yên Sereke* ye. Di vê beşê da pirsên wek çend cûre ol hene? Taybetîyên ola îslamê çi ne? Îman çi ye? Navê pirtûka pîroz a îslamê çi ye? Em ê çawa Xweda nas bikin û wd. cih digirin. Bi vî rengî 55 pirs hatine pirsîn û bersivên wan hatine dayîn.

Beşa duyem *perestîş* ango *îbadet* e. Ev beş bi pirsarmanca afirandina însan dest pê dike û bi pirs û bersivên derbarê 'îbadetê da didome. Ev beş zêdetir li ser

helal û heraman, şêweya pêkanîna 'ibadetan, cureyên wan û hukmê wan radiweste. Di vê beşê da bi tevahî 72 pirs hatine bersivandin.

Beşa sêyem Sîyer e. Ev beş pirsên derbarê jîyana hz. Pêxember (s.x.l.) di hundirê xwe da dicivîne. Ji 21 pirs û bersivan pêk hatîye.

Beşa çarem Sinc û Exlaqê Olî ye. Bi ayet û hedîsan pirsên vê beşê hatine rave kirin. Bêtir li ser pirsên wek misilman divê çawa tevbigerin? Li gorî hedîs û Quranê divê sinca misilmanan çawa be hatîye rawestandî. Nivîskar di bersiva pirsê sinc û exlaqê hz. Pêxember çawa bû? da gelek çavkanîyan dide¹⁵. Ev beş bi tavahî 20 pirs û bersiv in.

Di beşa pêncem da mijar Çanda Giştî ye. Pirsên derbarê al, niştiman, welat, dewlet, mewlûd, rojên pîroz, kar û barên dînî yê fermî û h.w.d. hatine bersivandin. Bi tevahî 13 pirs û bersiv di vê beşê da hatine bi cih kirin. Di dawîya vê beşê da binbeşeke bi serê xwe jî heye ku weke pirs hatîye nivîsîn, navê wê; Tevgerên di Ol û Dînê Îslamê da Qedexe (Heram) Çi ne? Li binê vê pirsê taybet 207 heram ango qedexe hatîye nivîsîn.

Zimanê berhemê rewan û rojane ye. Xuyaye nivîskar bi taybet xwestîye ziman sivik be. Lewra bêtir ji bo zarokan nivîsîye. Ji ber ku mijar dînî ye, nivîskar ji bo termînolojîya dînê îslamê têgehên nû yê kurmancî çênekirîye. Termînolojîya dînê îslamê her wekî resenîya wê pejirandîye û bi kar anîye. Lê çend têgehên ku wî bi xwe çêkirine jî hene. Bo nimûne ji bo *wehyê*, *peyxam* bi kar anîye (Xursî, *Pirs û Bersivên Ol û Dînê Îslamê*, r. 12). Ji bo *meala tirkî kurtewate* bi kar anîye (Xursî, *Pirs û Bersivên Ol û Dînê Îslamê*, r. 10). Ji bo *duzena tirkî sazûmanî* (Xursî, *Pirs û Bersivên Ol û Dînê Îslamê*, r. 10), ji bo *tewekkulê spartîn* (Xursî, *Pirs û Bersivên Ol û Dînê Îslamê*, r. 23) û ji bo *teblîxê danezanî* (Xursî, *Pirs û Bersivên Ol û Dînê Îslamê*, r. 21) bi kar anîye.

b. Berhemên Menzûm

1. Mewlûd

Mewlûda Seyda ji 69 rûpelan pêk tê. Ji destpêkekê, (destpêk ji 31 malikan pêk tê) û 18 beşan pêk tê. Piştî beşa dawî bi awayê pexşan beşa duayê cih digire. Piştî duayê ferhengoka mewlûdê ango ferhengoka kurdî-tirkî cih girtîye. Piştî ferhengokê çavkanîyên mewlûdê hatîye nivîsîn. Xemkûr berhema xwe li Amedê di meha Remezanê da, di sala 2005an da temam dike (Xursî, *Mewlûda Kurdî*, r. 69). Mewlûd di qafiyeya mesnewîyê da (aa, bb, cc, dd...) hatîye nivîsandin. Wezna wê ya erûzê *Fa'îlatûn / fa'îlatûn / fa'îlûn* û Remelê 6 pêngavîyê mehzûf e. Di hin malikan de wezin vediguhere ser Remelê 6 pêngaviya meqsûr;

¹⁵ Wek mînak ji bo bersiva vê pirsê ev çavkanî hatine bikaranîn. 1 Sûretê Qelem - ayet: 4. 2 Muslim, 1/514 (Nimra Hedîsê: 746; Yücel, İrfan, Jiyana Pêxember, Sh. 264, Weşana Diyanetê) 3 Sahihî Muslim, 1/535 (Nimra Hedîsê: 771). 4 El- Buxarî, 4/166; Muslim, 4/1810 (Nimra Hedîsê No: 2321) Wergera Tecridê. 9/318 (Nimra Hedîsê: 1456)

Fa'îlatûn / fa'îlatûn / fa'îlan. Naveroka berhemê ji sernavên beşan eşkere dibe. Em ê tenê navê beşan binivîsin û nekevin kûrahîya beşan. Beşên mewlûdê ev in;

1. Destpêk
2. Şopandina Kuştina 'Ebdullah
3. Zewaca 'Ebdullah û Amîneyê
4. 'Elametên ku 'Ebdullah Dîtine
5. Wefata 'Ebdullah
6. Xewnên Amîneyê
7. Jidayikbûna Mûhemmed(s.x.l)
8. Nîşanên Bi Xwedê Dayîn a Mûhemmed ra Hatine Dîtin
9. Mûcîzatên ku Helîmeyê Berî Anîna Mûhemmed Dîtine
10. Mucîzatên ku Helîmeyê û Zarokên Xwe Dîtine
11. Mucîzatên ku Helîmeyê Mûhemmed Radestî Malbata Wî Kirîye Dîtine
12. Wefata Hezretî Amîneyê
13. Mucîzatên Mûhemmed (a.s.)
14. Xêra Selewatan
15. Sekna Rêzgirtinê
16. Duâ û Hewîş

2. Pêdiviyên Ol û Dînê Îslamî (Eqîda Îmanê)

Berhem ji 23 beş û ferhengokeke dirêj pêk hatîye. Berhem cur bi cur mijarên 'eqîdeyê dihundurîne. Li gorî dabeşkirina helbestvan beşên berhemê ev in;

216

- 1- Beşa Yekem: ferz û 'eyn
- 2- Beşa Duyem: şertên îmanê
- 3- Beşa Sêyem: ruknên îslamê
- 4- Beşa Çaran: rengdêrên cuda (sîfatên selbîye)
- 5- Beşa Pêncan: rengdêrên mayende (sîfatên qedîm)
- 6- Beşa Şeşan: bawerîya bi hebûna (ferîşteyên Xuda)
- 7- Beşa Heftan: pesnê Mûhemmed (s.a.w)
- 8- Beşa Heştan: behsa mîracê
- 9- Beşa Nehan: mirovên li cem Xwedê herî bi rûmet
- 10-Beşa Dehan: resûl û nebî û pirtûkên Xuda
- 11-Beşa Yazdehan: dia û hewîş
- 12-Beşa Dwazdehan: bê emirîya îmaman
- 13-Beşa Sêzdehan teqdîr û tevdîr
- 14-Beşa Çardehan: nîşanên qîyametê
- 15-Beşa Pazdehan: 'ezabê gorê
- 16-Beşa Şazdehan: heşr û hesab û mîzan
- 17-Beşa Hivdehan: pira selatê
- 18-Beşa Hijdehan: mezhebên olî
- 19-Beşa Nozdehan: sinc û exlaqê olî
- 20-Beşa Bîstan: peywira perçe û ezayên bedenê
- 21-Beşa Bîst û Yekan: pûşîl û şerdeyên xwarinê
- 22-Beşa Bîst û Didoyan: bahsa nimêjê
- 23-Beşa Bîst û Sisêyan: xelasok
- 24-Ferheng

Helbestvan, dawîlêanîna pirtûka xwe û tarîxa nivîsandina wê wiha dinivîse;

"Hezar bar şukur ku me berhem qedand
Me ev cemedê ser dilê xwe heland

Me pênuş gelek ser serê wê gerand
Me kir wek gulokê li hevdu gerand

Evê havîna du hezar û sisê
Meha tirmehê roja bîst û sisê

Me êvara îne roja pêncşemê
Bi kêf dawî anî li vê berhemê"

Li dawîya rûpela dawî dîyar dibe berhem li Amedê, di sala 2003an da qedîyaye (Xursî, *Pêdivîyên Ol û Dîne Îslamî*, r. 64).

3. Wêranbûna Dinyayê û Avabûna Axretê

Berhem ji 175 rûpelan pêk tê. Beşa yekem a berhemê herwiha wek destpêk hatîye nivîsandin. Berhem bi tevahî 16 beş e. Beşa duyem, sêyem û çarem mijarên berî mirinê ne. Ev jî nîşaneyên berî qiyametê, nîşanên nêzî qiyametê û hilweşîna dinyayê ne. Yê mayî hemû di derbarê axretê da ne. Meriv dikare berhemê wek *qiyametname* yan *mehşername* jî bi nav bike. Weke tê zanîn di edebîyata kurdî/kurmancî da yekem *mehşername* ya Feqe Reşîd e (1883-1932) (Gemî, 2018, r. 127-145). Ev jî bi hêsanî dikare bibe *mehşernameya* duyem. Herwiha berfirehtirîn *mehşernameya* kurmancî jî ev e. Honandin û ziman serkeftî ye. Bandora Şêx 'Ebdurrehmanê Aqtepî bi her awayî di berhemê da eşkere ye. Hem ji aliyê kêş û erûzê ve hem ji aliyê honaka mijarê ve bandora *Rewdu'n-Ne'im* a Şêx 'Ebdurrehmanê Aqtepî xuya dibe. Ji xwe şa'ir bi xwe jî vê bandorê vedibêje. Di dawîya berhemê da ferhengokeke kurmancî-tirkî ji layê şa'irî ve hatîye amadekirin. Di berhemên din da jî, di vê berhemê da jî nivîskar ji bo peyva "*naverok*" ê peyva "*serecem*"ê bi kar anîye.

c. Dîwanên Xemkûr

Kêman kesa di edebîyata kurdî ya kurmancî da bi qasî Xemkûr berhemên kurdî nivîsîye. Herwiha ji aliyê hêjmara dîwanan ve jî Xemkûr di nava rêzên ewilîn ên helbestnûsên kurmancî da ye. Eger em Mela Ehmedê Nalbend (1891-1963) û Cegerxwîn weke welûdtirîn du şa'irên kurmancî bihesibînin, dê Xemkûr di rêza sêyem da cih bigire. Herwiha Mela Ehmedê Palo (1920-1991) û Ferikî Usif (1934-1997) jî dibe ku bikevin nava vê koma pirberhemîyên şa'ira kurmancî.

1. Dîwan 1 (Helbestên Olî)

Ev dîwan ji 290 rûpelî pêk tê. Mijarên cur bi cur ên dînî tê de hene. Eşqa Xwedê, eşqa Resûlê Xwedê, alim, şêx û zanayên îslamî, mîrac, kemînên nefse û

gunehkarî çend mijarên sereke yê naveroka helbestên vê dîwanê ne. Bi tevahî 92 helbest di dîwanê da kom bûne.¹⁶

Ji ber mijarên naverokî yê nê dîwanê bêtir eşq û evîn e, şa'ir ji bo vê têgehê, di destpêka dîwanê da wiha dibêje:

*“Eşq û evîn çî ye û çawa bayê wan li serê mirovan dixê?
Bi dîtina min aşiqbûn û evîndarî ji hezkirina herî zêde
çêdibe. Dema ku mirovek ji tiştêkî hez bike û bêyî wî tiştî
netebite, difikre û li rêya çareseriyê digere, da ku
bigihêje mirazê xwe. Heke gihaşt mirazê xwe aram dibe
û bi hêsanî dijî. Lê ku negihêje mirazê xwe, bi kul û
keder dijî. Hinek ji wan dîn dibin û bi çolan dikevin û
hinek jî li ser halê xwe dibêjin û dinivîsin”.*

Helbestvan piştî pênase û şerha evînê, evîndariyê jî li ser çar stûnan dadimezirîne û ji her çaran ên herî bi qîmet, li gorî dîtina xwe eşkere dike, wiha dibêje:

*“Evîndarî jî; ji çend cureyan bi kar tê. Yek: Evîndariya
nûra Xweda û Resûlê Xweda, Du: Evîndarî ya rizgarîya
millet û welat. Sê: Evîndarî ya malê dinyayê. Çar:
Evîndarî ya jin û mêran. Bi dîtina min, evîndarî ya herî
bi rûmet jî berî her tiştî evîndarî ya nûra Xweda û Resûlê
Xweda ye, û paşê jî, evîndariya azadiya millet û welat û
jîyanêke bi rûmet e.”*

218

Piştî hingê şa'ir sedemên nivîsandina helbestên di vê dîwanê da wiha şîrove dike:

*“Min jî weke misilmanekî kurd, bi eşqa nûra Xweda û
Resûlê Xweda, û bi hesreta rizgarîya millet û welatê xwe
yê bindest û belengaz, daxwaziyên dilê xwe yê bi kul û
keder bi nivîsên xwe ra anîn ziman û vala kirin ser
rûpelên kaxetan.”*

Piştî ravekirina sedemên nivîsandina helbestên xwe, şa'ir destpêka dîwanê bi hin hêviyên xwe diqedîne.¹⁷

2. Dîwan 2 (Buxçika Bûka Dîlgirtî)

Navê vê dîwanê “Buxçika Bûka Dîlgirtî” ye. Sebebê navlêkirinê di destpêka dîwanê da wiha hatîye ravekirin.

*“Ji ber ku bûkên kurdan tiştên xwe yê girîng û bi nirx
dikin buxçikên xwe û diparêzin; min jî ev pirtûka xwe
şibandîye buxçika bûka dîlgirtî û li nivîsên xwe pêçaye.
Jixwe hewce nake ku em bibêjin di vê buxçika min da çî*

¹⁶ Ev dîwan ji layê teşeyên nezmê va di beşa sêyem (Cihê Xemkûr Di Edebîyata Kurdî Da) da, di bin beşa (Xemkûr Di Edebîyata Klasîk Da) ewê bê nirxandin.

¹⁷ Bi sedema ku di beşa sêyem (Cihê Xemkûr Di Edebîyata Kurdî Da) da ewê hemû berhemên wî werin nirxandin û ewê jî hemû berhemên minak werin dayîn me pêddivî nedî di vir da em minaka jî dîwanan bidin.

*heye lewra dema ku xwendevan devê vê buxçikê vekin û
li ber xwe raxin, wê bi çavê xwe bibînin ku di vê buxçikê
da çi heye."*

Di dîwanê da bi tevahî 99 helbest cih digirin. Piştî dîwan diqede, şa'ir weke adeteke hemû berhemên xwe di vê berhemê da jî ferhengokek amade kirîye û naveroka dîwanê xistîye dawîya dîwanê. Helbestên vê dîwanê car caran dikeve nava mijarên sîyasî jî, lê bi gelemperî li ser rewşa kurdan û belengazîya wan radiweste. Li paş her helbestekê tarîxa nivîsandina helbestê û cîyê wê hatîye dîyar kirin.

3. Dîwan 3 (Evîna Bêmiraz)

Ev dîwan ji 230 rûpelan pêk tê. Şa'ir ji bo vê dîwanê pêşgotinek an destpêkek nenivîsîye. Helbestên vê dîwanê nû ne. Ango bi gelemperî di salên 2015, 2016 û 2017an da hatine nivîsandin. Dîwan ji 161 helbestan pêk tê. Di dawîya dîwanê da naveroka dîwanê li gorî alfabeya latînî hatîye dîzaynkirin. Helbestên vê dîwanê bi taybetî evîn e.

4. Dîwan 4 (Evîname)

Dîwan ji 226 rûpelan pêk tê. Weke ku ji navê wê jî dîyar e, dîwan helbestên evînî ne. Di serî da gelek helbest Guftûgo/Gotûbêj (Muşa'ere) ne digel "gulo". Xemkûr û Gulo avêtine ber hev, helbest bi vî awayî li ser mijara 'işqê dibuhurin. Di dîwanê da bi tevahî 164 helbest hene. Şa'ir, ji bo vê dîwanê jî destpêk an pêşgotin nenivîsîne. Di dawîya dîwanê da fihrist li gorî alfabeya latînî hatîye bicihkirin.

5. Dîwan 5 (Ger û Geşta Min)

Dîwan ji 149 rûpelan pêk tê. Tê de 53 helbest hene. Helbestên vê dîwanê, li gelek bajar, bajarok û gundan hatîye nivîsandin. Mijarên helbestan bi taybetî ditîn û nêrînên cuda yên helbestvan in. Bi gelemperî helbest ji çîrokekê, dîmenekê, jinenîgarîyekê pêk tê. Uslûba helbestên Cegerxwîn hatîye bikaranîn. Zimanê helbestan rewan û herikbar e. Helbestvan ji helwesta xwe ya welatparêzî û dîndarîyê daneketîye. Îmaj bi taybet di hin helbestan da xurt dibe, pir caran helbestvan hestên xwe bi cuwankarîyê xurt dike û bi mecaz û îstîfereyan dixemilîne. Di dawîya vê dîwanê da ferhengokeke kurmancî-tirkî ya dirêj hatîye bicihkirin.

6. Dîwan 6 (Kulîna Nivîna)

Dîwan ji 231 rûpelan pêk tê. Helbestên dîwanê piranî li Amedê hatine nivîsandin. Şa'ir ji bo vê dîwanê destpêkek nivîsîye û di dawîyê da hem naverok hem jî ferhengok bicih kirîye. Şa'ir di destpêkê da bi navê Xweda û bi slavên li ser Resûlê Xweda dest bi nivîsandinê kirîye. Paşê li ser navê dîwanê radiweste, wiha dibêje:

"Xwendevanên hêja û delal! Weke hûn jî dizanin mirov nivînan çê dike ku mirov di nav wan da razê. Ji bo vê jî mirov jî xwe zêdetir; ji bo mêvanan jî çêdike, dipêçe û dike kulîna xwe. Lê ku mirov radixe û di nav da radikeve jî mirov gelek xewnên xweş û nexweş di nav wan da dibîne. Lêbelê di nav nivînê min da ti xewnê xweş nayê dîtin."

Di dîwanê da 98 helbest hene.

7. Dîwan 7 (Tûrikê Kul û Derdan)

Dîwan ji 214 rûpelan pêk tê. Dîwan bi tevahî ji 82 helbestan pêk hatîye. Şa'ir armanca sereke ya nivîsandina vê dîwanê wiha şîrove kirîye, di destpêkê dîwana xwe da:

"Lewre jî dilê min bi xwe bû weke tûrikê kul û derdan, tijî bû û nema derd û kul tê de hilatin. Di vê hûrnêrîne da min dît ku dilê min bi agirê kederên giran kelîya, fûrîya, birîn bû û nêma û elem girt. Lewre jî hewce bû ku ez hinek ji wan kul û kederên ku nema di dilê min da hildihatîn vala bikim ser rûpelên kaxetan, da ku ji lerizandin û aramîya dilê min ê birîndar ra bibe derman."

Naveroka helbestên di dîwanê da, siruşt, evîn, newroz, derd û keserên gel, hin kesayetên taybet û navdar, hin bajar, bajarok û şîna li ser wan û hîn gelek mijarên bi vî rengî hene. Dîsa wek tradisyonekê li pişt her helbestekê cih û tarîxa nivîsîna wê heye. Herwiha naverok dîsa li gorî alfabe ya latînî hatîye amade kirin, ev jî divê weke uslûbeke Xemkûr a amadekirina berheman were qebûl kirin.

8. Dîwan 8 (Welatê Wêran)

Dîwan ji 148 rûpelan pêk hatîye. Ev dîwan cudatirîn dîwana Xemkûr e. Lewra yekem car Xemkûr di vê dîwanê da pîvaneka kîteyî, arûz û kêş danîye kêlekê û bi şewaza helbesta nû nivîsîye. Hemû helbestên vê dîwanê modern in û bi terza serbest hatine nivîsandin. Hin caran û li hin cîyan helbest veguherîye ser cureyê ceribînê. Helbestên serbest ên vê dîwanê jî nêzikî pexşanê hatine nivîsin. Berovajîyê dîwanên din, di vê dîwanê da destpek, ferhengok û serecem/naverok tune. Helbestên vê dîwanê piranî van salên dawî hatine nivîsandin.

C. CIHÊ XEMKÛR DI EDEBÎYATA KURDÎ DA

Edebîyata miletên rojhilata navîn dikare li ser çar beşan were dabeşkirin. Edebîyata Klasîk, Edebîyata Gelerî, Edebîyata Xwemalî û Edebîyata Modern. Şi'rên edebîyata Kurdî jî li gorî vê dabeşê rûdaye. Şa'irên edebîyata Kurdî bi piranî yek alî ne, bi şewazekê şî'r honandine. Yan şa'irên klasîk in, an şa'irên millî (Xwemalîya Kurdî) ne, yan gelerî ne û yan şa'irên modern in. Kêm şa'irên edebîyata Kurdî bi du şewaza şî'r nivîsandine. Dema bi nêrînek giştî em li

edebîyata Kurdî dinihêrin di navbera klasîk û modernê¹⁸ da şî'rên millî rû dane û hin nûnerên edebîyata millî hem bi şêwaza klasîk û hem bi şêwaza millî şî'r honandine. Wek mînak; Mela Ehmedê Nalbend (Xeznedar, 2018), Cegerxwîn (Cegerxwîn, 1992), ; (Îbrahîm, 2016, r. 48), Tîrêj (1923-2002) (Tîrêj, 2014) bi du şêwazan; klasîk û millî şî'rên xwe nivîsandine. Di edebîyata Kurdî ya kurmancî da şa'irên klasîk - modern, modern - millî, millî - gelerî, gelerî-klasîk, gelerî - modern hebin jî, heta niha me hay ji wan nîne. Li gorî jêderên berdestên me şa'irên bi sê şêwaza, (klasîk - millî - modern, klasîk - modern - gelerî, millî - modern - gelerî) şî'r nivîsandine tunene.

Di edebîyata gelên rojhilata navîn da şa'irên bi sê şêwaza şî'r nivîsandine nayên dîtîn. Edebîyata gelerî ya Kurdî li kilam û stranên ava bûye. Şêwaza kilam û stranên edebîyata gelerî ya Kurdî di edebîyata gelên rojhilata navîn da nayên dîtîn. Ji ber vê egerê, di edebîyata rojhilata navîn da şa'irekî bi çar şêwaza şî'r honandibe ewê neyê dîtîn. Lewra di berhemên berdest da em rastî şêwaz û şa'irekî, wusa nehatin (Fesaî, 1380); (Hemdîn Şero, Bê Dîrok); (Nîkobext, 1389); (el-Qeyrewanî, 1907).

Dema em bifikirin nivîsandina şî'ra bi sê şêwaza û bi şiklekî serkeftî zor û zehmet be, emê bêjin teqez di edebîyata Kurdî da û bi taybet di edebîyata Kurdî ya Kurmancî da kesekî bi çar şêwazên edebîyatê (klasîk, gelerî, millî û modern) şî'r honandibe û berhem anîbe holê ewê neyê dîtîn û li gorî jêderên berdest heta niha nehatîye dîtîn, heta ku em rastî Xemkûrê Xursî hatin. Lewra Xemkûr bi her çar cûreyan helbest nivîsandîye.

1. Xemkûr Di Edebîyata Klasîk a Kurdî Da

Xemkûr, hem bi berhemdayina xwe nivîskarekî edebîyata klasîk e û hem ji aliyê helbestan va şa'irekî klasîk e. Pêşî emê berhemên Xemkûr ên klasîk nîşan bidin. Paşê emê li ser şî'rên wî yên bi şêwaza klasîk hatine nivîsandin rawestî.

a. Ji Alîyê Berheman Va

Xemkûr sê berhem bi teşeya klasîk nivîsîye. Wek tê zanîn mesnewî, hem navê teşeyek edebîyata klasîk e û hem navê cureyek edebîyata klasîk e. Her sê berhemên Xemkûr bi teşeya mesnewî û bi kêşa 'erûzê hatine nivîsandin. *Mewlûdname*, *Eqîdename* û *Mehşernameyên menzûm* cûreyên berhemên edebîyata klasîk in. Xemkûr bi nivîsandina her sê cure berhemên edebîyata klasîk navê xwe di nav wêjavanên klasîk da peyîvandîye.

Xemkûr *Mewlûd* a xwe bi teşeya mesnewî, bi wezna erûzê, bi behra remelê 6 pengaviya mehzûf; *Fa'îlatûn / fa'îlatûn / fa'ilûn* û remelê 6 pengaviya meqsûr; *Fa'îlatûn / fa'îlatûn / fa'îlan* nivîsandîye. Herdû malikên serî ên mewlûdê ev in.

"Herçî hemdê pak û paqij bê jimar

¹⁸ Mebesta me ji "Modern" ê, şî'ra nûjen, şî'ra serbest e. Ew şî'ra di navbera cenga cihanê ya yekem û duyem da xwe daye der. Bê kêşan û terazû ye, lê pîveber e û newaya mûsikîya wê heye.

Bo Xwedayê daye ber min ev mijar

*Em dixwazin qasekî bînin ziman
Mewlûda Pêxemberê Axir zeman" (Xursî, Mewlûd, r. 1)*

Xemkûr, berhema xwe ya *Pêdiviyên Ol û Dîne Îslamî* weke mewlûda xwe bi teşeya mesnewîyê nivîsiye. Ev berhem 'eqîdename ye. Bi wezna erûzê, bi behra muteqariba 8 pêngaviya meqsûr, bi qalibê *Fe'ûlun / Fe'ûlun / Fe'ûlun / Fe'ûl* nivîsiye. Malika pêşî ya berhemê ev e.

*"Bi navê Xwudayê cihan aferand
Bi hemdê Xwudayê hemû tişt hemand" (Xursî, Pêdiviyên Ol û Dîne
Îslamî, r. 3)*

Berhema *Wêranbûna Dinyayê û Avabûna Axretê* jî bi teşeya mesnewîyê hatîye nivîsandin. Weke cûre *mehşername* ye. Ev berhem jî wek berhema *Pêdiviyên Ol û Dîne Îslamî* bi behra muteqariba 8 pêngaviya meqsûr bi qalibê *Fe'ûlun / Fe'ûlun / Fe'ûlun / Fe'ûl* hatîye nivîsandin. Malika pêşî ya berhemê ev e.

*"Bi Yezdanê ku masîwa aferand
Mûhemmed û Quran ji bo me şîyand" (Xursî, Wêranbûna Dinyayê û
Avabûna Axretê, r. 3)*

b. Ji Alîye Helbestan Va

222

Xemkûr, hin helbestên xwe bi şêwaza edebîyata klasîk nivîsiye û navê xwe di nav rêza şa'irên klasîk da bi cih kirîye. Hem teşeyên nezmê wek xezel, mesnewî, murebbe' bikaranîye û hem helbestên xwe bi kêşa erûzê nivîsiye. Li jêr emê ji şî'rên klasîk mînakên bidin.

*"Evîn û hesreta nûrê weke agir di dil daye
Bi derdê vê evîna rij ku bimirim qey ne hêja ye?"*

*Sivik bûn derdê dunyayê lê ya nûrê li dil maye.
Eva jandar û agirnak tenûr nav dil de dada ye" (Xursî, Helbestên Olî, r
116).*

Ev xezela Xemkûr, bi erûzê, bi behra Hezec ê û bi qalibê *Mefa'îlun / Mefa'îlun / Mefa'îlun / Mefa'îlun* hatîye nivîsandin. Ev xezel bi serwaya (a, a, a, a – b, b, b, a) hatîye nivîsîn.

*"Carek tu were nig min bila kes te nebînî,
Da ku ji devê yaran li me rexne ne barin*

*'Eşqa te bi dil min xistîye ar û rivênî,
Hêsir bi kovana te ji çavê me dibarin" (Xursî, Kulîna Nivîna, r. 25).*

Ev xezela jor jî, bi serwaya (a, b, a, b – c, b, d, b) hatîye nivîsandin. Bi behra hezeca 8 pêngaviya exreba mekfufa mehzûf li ser qalibê *Mef'ûlu / Mefa'îlun / Mefa'îlun / Fe'ûlun* hatîye honandin.

Piranîya şî'rên wî yê klasîk bi teşeya mesnewî û bi behra muteqarib hatine nivîsandin.

"Bi navê Xwuda Xaliqê Zulcelal
Me wergirtî pênuş bi destê helal" (Xursî, Helbestên Olî, r. 156)

Ev malikên me ji nameyek Xemkûr wergirt, bi teşeya mesnewîyê hatne nivîsandin. Bi behra Muteqariba 8 pêngaviya meqsûr û li ser wezna *Fe'ûlun / Fe'ûlun / Fe'ûl* nivîsîye.

1. Xemkûr Di Edebîyata Millî Da

Xemkûr, piranîya helbestên xwe bi teşeya Xwemalîya Kurdî/Millî nivîsîye. Di vê teşeyê da herî zêdetir teşeya 5, 7, 11 kîteyî bikaranîye. Li jêr emê mînakên helbestên bi 5, 7, 11 kîteyî bidin.

"Xursa mey jorîn,
Warê mey şêrîn,
Têr nake nêrîn,
Ronya çave ew.

Cih û warê min,
Dahl û darê min,
Dost û yarê min,
Gav û çavin ew" (Xursî, Ger û Geşta Min, r. 13).

Mijara şî'rê pesnê welatê şa'ir e. Lewra şa'ir ji herêma Xursê ye. Şî'r bi 5 kîteyî hatîye honandin.

"Edirne warkî xweş e,
Tev şênahî û geş e.

Merîc çem kî navdar e,
Herdu rex jî bi dar e" (Xursî, Ger û Geşta Min, r. 33).

Sernavê vê şî'rê "Edirne-1" e. Li ser xweşikahîya bajarê Edirne û xwezaya wê hatîye nivîsandin. Şa'ir dema li bajarê Edirne gerîyaye nêrînen xwe anîye ziman. Şî'r ji 7 kîteyan pêkhatî ye.

"Gula xursa delal Heftê Xwehan e,
Spas bo wî ku ev nava' l te danî.

Bi navkî bûn hemî gundên li dorê,
Dinase ew bi du navên xuyanî" (Xursî, Ger û Geşta Min, r. 43).

Şa'ir, şî'ra xwe li ser taybetî û xweşikahîya gundê xwe nivîsîye. Duwazde gundê Xursê henin. Navê gundê şa'ir tenê di nava wan da ji du bêjeyan û bi du navan tê nasîn. Navê gundê şa'ir yek "Heftêxwehan" e û yek jî "Xursa Jorîn" e. Şî'r bi 11 kîteyan hatîye nivîsandin.

2. Xemkûr Di Edebîyata Modern Da

Mebesta me ji helbesta modernê, helbesta serbest e. Ew helbesta di navbera cenga cihanî ya yekem û duwem da xwe daye der, bê kêş û terazû ye, lê bi pîver e, ahenga mûsikayê tê da heye û bi hizr, hest û ramanên helbestvanî hatîye honandin.

Dîwana Xemkûr *Welatê Wêran*, ji helbestên nûjen/serbest pêk hatîye. Rêzên hin helbestan zêde dirêjin. Dişibihên pexşanê. Bi dirêjahîya rêzikên xwe nêzî pexşanê kiriye. Helbesta herî kin ji çar rêzikan pêk hatîye. Li jêr emê du mînakên helbestên serbest bidin.

Belkî Ev Gotin

Min baş dibîr ve bîne,
Belkî ev gotinên min a dawîn be.
Hesab bike ku ez bayê hênîk bûm,
Û min li bedena te da û ji jîyana te dûr ketim.
An jî ez lehîyek ava baranê bûm
û di kuçeya ber mala te re derbas bûm.
An jî ez xewnek nîvê şevan bûm,
bi şîyarbûna te re ji ber çavên te wenda bûm
An jî ez kevok bûm
û ji nav destên te firîyam
û
ji ber çavên te wenda bûm.
Delala min
Min bo xwe meke derd
û Xemgîn nebe (Xursî, *Welatê Wêran*, r. 11).

Ez Birîndar im

Dilo
Çima nayê girtin?
Çima nayê girtin“li ber te” derîyê xema?
Her roj tê avdan mîna kulîlkê rexên çema dilo
Çima dilo, çima?
Û keserên te,
Keserên te her bi êş û janê hişîn in,
Qet na çimlisin û pelên xwe naweşîn in dilo.
Çima dilo, çima?
Û dengê te,
Dengê te carek bitenê ji guhê min neketin,
Lewra derd û kul û keder ji te dûr neketin dilo
Çima dilo, çima?
Û jîyana te,
Jîyana te hemû çû bi qêrîn û hawaran,
Û nalînên te ji hev dixilxilî nin lat û zinaran dilo
Çima dilo çima?
Û çavên te,
Çavên te yê rizgarîyê hertim dimînin girtî û kor,

Lewra tu ma li nav şekalan û hov derketin jor dilo
Çima dilo, çima?
Û xemên te dilo,
Xem û xeyalên te yê giran û kederê te yê kûr,
Navê min jî bi xwe re guhertin û kirin *Xemkûr* dilo.
Çima dilo, çimaaaaa (Xursî, *Welatê Wêran*, r. 48).

3. Xemkûr Di Edebîyata Gelerî Da

Xemkûr, hem bi helbestên xwe û hem bi peşanên xwe beşdarî edebîyata geleri bûye. Bi helbest stran nivîsandin e. Di dawîya dîwana xwe *Buxçika Bûka Dîl Girtî* da deh (10) stran bi cih kirîye. Ji bilî stranan "Qisse" û "Pêkenî" jî nivîsîye û di nav dîwanên xwe da cih daye wan. Qisseye "Mirov û Heywan" (Xursî, *Welatê Wêran*, r. 106) û pêkenîya bi navê "Pêkenok" (Xursî, *Welatê Wêran*, r. 113) di dîwana "*Welatê Wêran*" da bi cih bûye. Li jêr emê cih bidin stranek Xemkûr.

Ax çîyayo!

Çîyayo te çima li me wa kir,
Te kezeba me şewitand mala me xera kir,
Te pozê xwe bilind kir serê xwe xuya kir.
Te zarokên me ji ber çavên me wenda kir çîyayo.
Ax çîyayo çîyayo çîyayo, şewityo çîyayoooo.
Ax çîyayoooo!
Çîyayo bila li me nehatana meha vê adarê.
Deşt û zozanê me geş nebana bi kulîlkên vê biharê.
Pelê zarokên me ji darê hatin xwarê.
Dilxwazekî me nema berê xwe bide çîyayê reşkê vê hewarê çîya yo.
Ax çîya yo, çîyayo, çîyayo, şewityo çîyayoooo (Xursî, *Buxçika Bûka Dîl Girtî*, r. 179).

D. KESAYETÎYA WÎ YA EDEBÎ

1. Ji Alîyê Tema, Mijar û Cûreyan ve

Di şî'rên edebîyata Klasîk de temayên sereke ev in; dîn, tesewif, felsefe, şîn (mersîye), pesin (medhîye), pend (şîret) û hîkmet in. Di van temayan da hin tema û mijar ji hest û ramanên şa'ir, ji hizr û bawerîyên şa'ir dabin der jî, rewşa civakî, çandî, dînî, sîyasî ya serdema şa'ir jî kartêkirînekê li tema û mijaran dike. Di edebîyata millî da tevî hin temayên edebîyata klasîk, temayên civakî, çandî û sîyasî, hizra hişyarkirina gel, avakirina hafîze û birewarîya civakî wek temayên sereke di şî'rên şa'irên millî da derdikevin holê. Evîn, hizr û ramanên şa'irî derbarê mijarên cûrbicûr di şî'rên serbest û geleri da bûne mijarên şî'ran.

Xemkûr, ger şa'irê yekalî, nûnerê edebîyatekê bi tenê bûya, me dê bikaribûya bi berfirehî mijar, tema û cureyên şî'rên wî rave bikira. Bi sedema zêdebûna mijaran, emê li jêr li ser mijar, tema û cureyên şî'rên wî yê sereke bisekinin.

Di şî'rên Xemkûr da evîn temaya sereke û bingehîn e. Evîn, hem bi şêweya klasîk, hem bi şêweya millî, hem bi şêweya modern û hem bi şêweya gelerî di şî'rên Xemkûr da rû dide. Di şî'rên klasîk da evîna sereke, evîna Cenabê Peyamber (s.x.l.) e. Her çend şî'rên wî yên li ser evîna Cenabê Peyamber (s.x.l.) bi şêweya klasîk hatibin nivîsandin jî, wek klasîkên me yên kevin bi têgeh, telmih, teşbîh û îstî'areyan nehatine xemilandin. Rasterast hestên xwe anîye ziman. Bi asanî tê famkirin ku Xemkûr evîndarekî Cenabê Peyamber (s.x.l.) e. Şa'ir, evîna xwe ya li ser Cenabê Peyamber (s.x.l.) wiha anîye ziman:

*"Evîna şahê mehdervan,
Li min bû derdê bê derman.*

*Jibil mâşûq nema derman,
Ji Xemkûr re bi şîfa bî" (Xursî, Helbestên Olî, r. 29).*

Di şî'rên ku bi şewaza millî, modern û gelerî hatine nivîsandin da em evînek realist dibînin. Şa'ir evîna xwe venaşere û bi têgeh û mecazan nayne ziman. Bi taybet di dîwana "*Evîna Bêmiraz*" û Dîwana "*Evîname*" yê da mijarên evînî hîn zêdetir rû dane. Di hizra Xemkûr da di dinê da derdê herî giran derdê evînê ye.

*"Hûn dizanin li cîhan,
Derdê giran kîja ne?*

*Li gorî min evînî,
Derdê herî bi jan e" (Xursî, Evîna Bêmiraz, r. 54).*

Hezkirîya Xemkûr *Gulo* ye. *Gulo*, hezkirîyek xeyalî ye. Di dîwana "*Evîname*" yê da, di 23 şî'ran da Xemkûr û *Gula* bi hev ra guftûgo dikin û derdên dilê xwe jî hev ra vedibêjin. *Gulo* jî evîndarê Xemkûr e. Geh evîna xwe jî hev ra dîyar dikin, geh hêvîya gihaştinê dikin û geh jî derdê dûrbûnîyê gazindan bi hev dikin. Li jêr jî şî'ra bi navê *Bedewê*, emê herdû çarînen pêşî jî guftûgoya Xemkûr û *Golu* wek mînak bidin.

*"Xemkûr;
Beyanî baş delala min,
Şîrîn û çavxexala min.
Tu yî her fînda mala min,
Şîyar kir dil evîna te.*

*Gulo;
Şîyar be guh mede xewê,
Dil bide şêrîn bedewê,
Wa dixwîne wek mêkewê,
Li şengalê'b evîna te" (Xursî, Evîname, r. 3).*

Xemkûr nûnertîya xwe ya klasîk bi taybet di "*Dîwana Olî*" da derdixe pêşberî me. Di vê dîwanê da *dîn* temaya sereke ye. Mijara sereke evîna Cenabê Peyamber (s.x.l.) e. N'et û medhîyeyên Cenabê Peyamber (s.x.l.) cûreyên sereke

ên vê diwanê ne. Xemkûr di diwanên xwe da ji bilî n'et û medhîyeyên Cenabê Peyamber (s.x.l.) gelek cûreyên edebî bikar anîye. Li jêr emê mînakên cureyên edebî pêşkêş bikin.

a. Ne't

Şi'rên li ser pesnên Cenabê Peyamber (s.x.l.) hatine nivîsîn dikevin vê kategorîye (Aykanat, 2013, r. 53) ; (Dilçin, 1992, r. 257). Bi taybet pesnên li ser gramî û mezinatîya pêxemberiyê hîn zêdetir tên dîtin. Ne'tên Xemkûr di *Dîwana Olî* da civîyane. Şi'rên *Dil Bi Cizbê Ket, Dildar û Dîlber, Gula Mûhememdî û Bi Qurban Bim* mînakên Ne'tên Xemkûr in. Li jêr herdû malikên serî ên şî'ra *Bi Qurban Bim* emê mînak bidin.

*"Bi qurban bim Gula Cihan,
Li min carek bibî mêvan
Nebînin yek der û cîran
Bi qurban bim, bi qurban bim"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 27).

b. Munacat

Şi'rên, ku di naveroka xwe da neçarî, bê taqetî, poşmanî û lavyên şa'irî û li hember van mezinantî û hêza Xweda tîne ziman re Munacat hatîye gotin. Di munacatan da şa'ir daxwaza bexşandina xwe ji Xweda dike (Çelik, 2015, r. 448). Di nav şî'rên Xemkûr da du munacat cih girtine. Şî'ra *Sadiq im Ellah Dibêjim* û *Xwestina Bexşînê* dikevin cureya munacatê. Beyta serê şî'ra *Sadiq im Ellah Dibêjim* wiha destpêdike.

*"Ez dexîlim ya Îlahî, ez bi te her bawer im,
Min ji zikrê te yeqîn e, pêgirtiyê pêxember im"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 227).

c. Şefa'etname

Ji şî'rên daxwazîya mehdervanîyê ji Cenabê Peyamber (s.x.l.) dikin û naveroka malikan li ser mehdervanîya roja heşrê hatibe avakirin re *Şefa'etname* tê gotin. Dibe helbest seranser *Şefa'etname* be û dibe di helbestekê da hin malik daxwazîya mehdertîyê anîbe ziman (Kardaş, 2013, r. 1903). Sernava şî'rêk Xemkûr, *Daxwazîya Şefa'etê* ye. Ji sernava şî'rê dixuye ku şî'r *Şefa'etname* ye. Herdû beytên pêşî wiha ne.

*"Seyyidê min rêberê min! Xwestekim bê çare me.
Min avêt ser te reşa xwe, va li ber rewza te me.*

*Min li hîsabê biparêze, xwedî rabe li me.
Çavê min mane li rê ez, bende birhanek te me"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 55).

d. Mi'racîye

Şi'rên li ser Mi'raca Resûlê Xweda hatibe nivîsandin, bûyera mi'racê kiribin mijarên xwe di vê kategorîye da tîn senifandin (Kınay, 2016, r. 262). *Mi'racîye*, dibe hem şî'rek serbixwe be û dibe berhemek serbixwe be. Şi'ra bi sernavê *Mîrac* hatiye nivîsandin mijara Miracê anîye ziman. Şaîr di çarîna yekem da hezkirina xwe ya li hember Cenabê Peyamber (s.x.l.) tîne ziman. Di çarîna duwem da hin hêvîyên xwe rave dike û di çarîna sêyem da dest bi mijara Mi'racê dike. Çarîna sêyem wiha ye.

*"Seyyidê min rêberê min serwerê ola helîm
Tu bi fermana xudayê min giha erşê Ezîm*

*Ku te xwest sola xwe derxî, xwas biçe 'erşê 'ezîm
Lê Xwedayê min nehişt tu xwas biçî erşê 'ezîm"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 145).

e. Mededname

Şi'rên li ser xwestina alikarîyê amadebûne wek *Mededname* hatine binavkirin (Çelik, 2015, r. 450). Şi'ra Xemkûr a bi navê *Ya Resulellah Meded Mededname* ye. Di şî'rê da şa'ir alikarîyê ji Resûlê Xweda dixwaze. Şa'ir ji dileva bêjeya el-meded *Ya Hefadê Me Hejaran* bikaranîye. Ev riste di dawîya hêmu çarînan da wek dîsgotina helbestê hatiye bikaranîn. Destpêka *Medednameyê* wiha ye:

*"Ez ji amed tîm mêvan im,
Dil kebîb im bê eman im,*

*Te dermanê xwe dizanim,
Ya hefadê me hejaran"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 269).

f. Cîhadname

Sê helbestên Xemkûr ên binavê *Cîhad 1*, *Cîhad 2* û *Cîhad 3* mijarên cîhadê bi bîr tîne. Me van şî'ra wek *Cîhadname* bi nav kirine. Di hizra şa'ir da cîhada pêwîst cîhada zanebûnî û dewlemendîyê ye. Şi'ra *Cîhad 1* bi vê malike destpê dike ku hizra şa'irî jî bi me dide nasîn.

*"Kafirên stemkar, kar kir û pêşde çûn,
Hogirên misilman, bo çi razane hûn"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 31).

g. Hikmetname

Hikmet, tiştên ji bo kiryarên herî baş û qenc werin holê re hatiye gotin (Şukr, 91, r. 28). Çi berhem û çi şî'rên li ser vê mijarê hatibin nivîsandin wek *Hikmetname* tîn nasîn. Şi'ra xemkûr ya bi navê *Rezên Şewîtî* dikeve cureya *Hikmetnameyê*. Di şî'rê da hikmet bi hikayetekê hatiye rave kirin. Malika pêşî a şî'rê wiha ye.

"Hebû kesek dilovan, bo hejaran mihrîvan.
Xwedî rez û dewlemend, bi şivan û bi gavan" (Xursî, Helbestên Olî, r. 215).

h. Remezanname

Şi'rên mijarên derbarê meha remezanê û rojîya wê de ji xwe ra kirine mijar *Remezanname* nin (A. Mermer, S. Deniz, Y. Bayram, L. Alıcı, M. Eflatun, N. K. Keskin, 2014, r. 304). Xemkûr hem li ser meha remezanê û hem li ser hin rojên olî yê pîroz helbest honandine. Wek giramîya rojgirtina dehikê hecîyan kirîye mijara şî'ra bi navê *Girîngîya Dehikên Hecîyan*, şî'ra bi navê *Rûmeta Şeva Qîmetbiha* li ser şeva leyletu'l-Qedrê hatiye nivîsandin. Şî'ra bi ser navê *Rojîya Remezane* dikeve nav cûreyê *Remezannameyê*. Destpêk wiha ye:

"Rojî mehek bê gemar e.
Xêrû berket jê dibare

*Rojî girtin bo me kar e.
Werin vê xêr û berketê"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 218).

i. Nesîhetname

Şi'rên mijara wan pend û şîret bin ji wan ra *Pendname*, *Nesîhetname*, *Şîretname* hatine gotin (Çelik, 2015, r. 456). Di helbesta *Dilsozîya Bi Olê Re* da şîret û nesîhetan dide mislimanan. Di helbesta *Dilo Bêje Şêx û Mela* da nesîheta li şêx û melayan dike. Di dîwanên wî de gelek şî'r û malikên pendwarî tên dîtin. Wek mînak; di dîwana "*Evîna Bê Miraz*" da şî'ra *Derdan Li Xwe Kom Nekin* ji şîretan pêk hatiye. Malika yekem a şî'ra *Dilsozîya Bi Olê Re* wiha ye.

"Werin ba min gelî yar û hevalan,
Bibêjim bo we çend heb galegalan" (Xursî, Helbestên Olî, r. 85).

j. Qîyametname

Şi'rên li ser bûyer û rûdanên qîyametê dikevin bin vî navî (Güzel, 1999, r. 652). Helbesta bi navê *Dawîya Dinyayê* rabûna qîyametê kirîye mijar. Ji ser nava şî'rê jî mijara wê dixûye. Şî'r bi munacatê dest pê dike û paşê rewşa qîyametê rave dike. Pifkirina sûrê, rabûna mirîya ji goran û mijarên roja heşrê di şî'rê da bi cih bûne. Herdû malikên destpêka helbestê wiha ne.

"Melek ku puf sûrê biki,
Laş û gîyan ji hev diki

*Ba û bahozê radiki,
Çîyan ji cê wan radiki"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 49).

k. Îyadetname

Şi'rên di wan da şa'ir bi felekê, bayê, avê ra weke dost û hevalemî xwe bi terzek samîmî bi wan ra diaxive dikevin bin cureya *Îyadetnameyan* (Çelik, 2015, r. 461). Xemkûr di dîwanên xwe da, xwe ji cûreya *Îyadetnameyan* bê par nehiştîye. Şi'ra bi navê *Bayê Hênîk* dikeve kategoriya *Îyadetname* ye. Di vê şî'rê da pirsên şa'irî ji bayê tê dîtin. Şi'ra bi navê *Bayê Hênîk* dişîbihe şî'ra Feqîyê Teyran (1561-1641) a meşhur *Ey Av û Av*. Pêkane Xemkûr di bin bandora Feqî da mabe. Şi'r wiha destpêdike:

*"Ya Reb çi ba ye tu didî,
Belkî tu çavan jî nedî.*

*Zanim ku nayê bê xwedî,
Diyar bikî vê hikmete"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 16).

l. Medhîye

Ji şî'rên pesnê re *Medhîye* tê gotin. Di medhîyeyan da pesnê şah, padişah, kesayetên mezin wek şêx, mela, şa'ir, sîyasetmedaran tîn dîtin. Ji bilî van kesên, di dile şa'irî da cih girtibe, wek dost û hevalên wî jî dibin mijara medhîyeyan (Fesaî, 1380, r. 161). Helbesta bi navê *Axtepe*, medhîyeya li ser şêx 'Ebdurrehmanê Aqtepe' û berhema wî ya giranbiha *Rewdî'n-Ne'im* ê ye. Helbesta bi navê *Seyda Mela Ehmedê Şêx Remo* dikeve nav cûreyê medhîyeyan. Destpêka şî'ra *Axtepe* wiha ye.

*"Kete destê me pirtûkek ji ristan,
Mi go qey ez ketim nav werz û bîstan"* (Xursî, Helbestên Olî, r. 10).

m. Mersîye

Mersîye, bêjeyek erebî ye. Di edebîyata farisan da bi "*sûgname*" an "*mersîye*" û di edebîyata tirkî da "*ağit*", di edebîyata Kurdî da bi "*Zêmar*" hatîye binavkirin. Wek ku em dizanin mersîye bûye navê çeşnek ji helbestên edebîyata klasîk û di edebîyata klasîk a kurdî, farsî, erebî û tirkî da, helbestên li ser şî'nê, şîna kesên cih di dilê şair da girtibe bi vî navî hatine nasandin (Fesaî, 1380, r. 172). Şi'ra li ser mirina Celal Telebanî (1933-2017) nimûneyek ji mersîyeyên Xemkûr e. Ev şî'r di dîwana *Evîna Bêmiraz* da cih girtîye. Di heman dîwanê da em li ser Seydayê Tîrêj jî mersîyeyê dibînin. Mersîyeya li ser Celal Telebanî bi van malikan destpêdike.

*"Mam Celal Telebanî,
Te jî serê xwe danî,*

*Bû mêvanê axa sar,
Serî li gorê danî"* (Xursî, Evîna Bêmiraz, r 106).

n. Jîname û Xwejîname

Jîyanname bi navê "Zendedîname", "Karnam"e" û "Tercumeê Hal" jî tê nasîn. Şa'ir ji destpêka jîyana xwe heta dema nivîsandina şî'rê wek kurte jîyana xwe dide ber çavan (Dad, 1385, r. 270-271). Di hin cûreyên Jîyannameyan da jîyana hin kesayetên piştî mirina wan ji teref hin kesan de bi şî'rê tê nivîsandin. Di edebîyata Kurdî da ev cûre berhemên tînin (Ertekin, 2015). Xemkûr weke hin şa'iran jîyana xwe bi helbestanîye ziman. Di helbesta bi navê *Rojbûna Min* da em jîyannameya şa'ir dibînin.

*"Sala çil û pêncan ku hat,
Roj bû yekê meha sibat.*

*Xwedê ji derya jîyanê,
Da dayîkek xursî xelat "* (Xursî, Evîna Bêmiraz, r. 169).

o. Newrozîye

Newrozîye yan Newrozname cureyek edebî ye. Ji bo pêrozbahîyên newrozê şî'r û stranên taybet li ser girîngî û rewşa cejna newrozê hatine nivîsandin dikevin bin vî kategorîyê. Ji şî'rên bi vî rengî re *Newrozîye* hatîye gotin. (Ergün, 2018, r. 335) ; (Artun, 2017, r. 158) *Were Em Herin Newrozê* di nav şî'rên Xemkûr da mînak e ji bo cûreyên newroznameyê. Di dîwana "*Tûrikên Kul û Derdan*" da jî helbestek *Newrozîye* tê dîtin. Her wiha di dîwana "*Welatê Wêran*" da şî'ra serbest a bi navê *Nerwroz* jî Newroznameyeke Xwemkûr e. Çarîna pêşî jî şî'ra *Were Em Herin Newrozê* wiha destpêdike.

*"Zivistan çû dinya li me bûye bihar.
Gul û gîya şîn hatine 'l ser koka xwe.*

*Were em derkevin tevde ji gund û war,
Herin nava gul û gîya newroza xwe" (Xursî, Buxçika Bûka Dîl Girtî, r. 160).*

p. Name

Şî'ra ji teref şa'irî jî bo kesekî din jî bo daxwazakê, jî bo ravekirina mijarekê, jî bo çareserkirina pisgirêgekê yan jî hişyarkirin û şîretan hatîye nivîsandin bi cûreya *Nameyê* tê nasîn. (Deniz, 2008, r. 15). Di dîwanên Xemkûr da gelek *Name* tînin dîtin. Bes di *Dîwana Olî* da sê name hatine nivîsandin. Yek ji wan nameyan jî bo Mela Tewfîq hatîye nivîsandin. *Name* wiha destpêdike.

*"Bi navê Xudayê sîfatên kemal,
Me pênuş bi destê xwe girtî li mal.*

*Me çend xet nivîsî li vî kaxetê,
Jibo yek bira yê xwe yê axretê" (Xursî, Helbestên Olî, r. 165).*

q. Guftûgo/Gotûbêj

Şi'ra ji teref du kesan ve hatiye honandin, ango du kesan şî'r avêtine ber hev ra *Guftûgo* tê gotin. Pêkan e ku herdû şa'ir rasteqîn bin û şî'r avêtibin ber hev, wek; *Guftûgo ya Mela û Feqî* (Zivingî, 1978, r. 895), û dibe yek jê kesekî xeyalî be. Şa'ir di xeyala xwe da bi hin şa'ir an kesayetan an dildara xwe ra axivî be. Di dîwanên Xemkûr da *Guftûgo* cihekî taybet digire. Şa'ir di xeyala xwe da bi hin kesan ra diaxive. Bi giştî 26 *Guftûgo* di dîwanan na bi cihbûne. Ji wan *Guftûgo* yan; 23 *Guftûgo* bi *Gule* ra, yek bi *Goyî* ra, yek bi *Xak* ra û yek jî bi *Cegerxwîn* ra ye. Mînaka *Guftûgo* yan li jor hate dayîn.

r. Hîcwîye

Hîcwîye jî cureyek edebî ye. Di dîwanên Xemkûr da ji hîcwîyeyên şexsî zêdetir, rexneyên civakî tîn dîtîn. Di edebiyata farsî da ji vê cûre rexneyan ra *Tenz* (Dad, 1385, r. 339) hatiye gotin. Li jêr dema em kesayeta Xemkûr ji aliyê civakî da vekolîn ewê bi berfirehî li ser vê mijarê bê sekinandin. Ji ber vê yekê, li vir em li ser nasekinin.

2. Ji Alîyê Ziman ve

Zimanê şî'rên Xemkûr ji zimanê şa'irên klasîk cuda ye. Di helbestên wî de berovajî şa'irên klasîk, bêjeyên farsî û 'erebî gelekî hindik in. Heta ji Xemkûr hatiye kurmançî bikar anîye. Hin bêjeyên 'erebî hebin jî, ji bêjeyan bêtir têgehên dînî ne, wek; *Rehman, Rehmet, Subhan, Zikir*. Ev cûre têgeh gelek caran ji bo wezna şî'rê hatine bikaranîn. Lewra em dibînin di heman malikê da wateya bêjeyê bi kurdî jî heye. Wek Mînak;

"Ji *kufrê* re neyar e her '*eduw* we,
Musulmanan di bexşîne, 'efuw we" (Xursî, Helbestên Olî, r. 42).

Wek xalek sereke di şî'r û dîwanên şa'irên klasîk da bêjeyên razber zêde tîn dîtîn. Xemkûr xwe ji bêjeyên razber dîr kirîye. Li dewsa bêjeyên razber bêjeyên şênber bikar anîye. Bi vî rengî ji alema şî'rê ya razber derdikeve û dinya û hestên xwe bi bêjeyên şênber û halê rasteqîn vedibêje. Teşbîh û îstîfeyên şî'rên wî bi sedema bêjeyên şênber çêjek taybet dide mirovan. Bi van taybetiyên xwe dibe şa'irekî realîst. Wek Mînak:

"*Bê zar û girtî û dîl im, li nav koma neyara
Cerg û dev û lêvê min, ziwa bûne'j hewara*

*Jîna min hemî borî, li ber hêt û dîwara
Ta kengî dê rizgar bim, ji destê dilgemara"* (Xursî, Evînnamê, r. 10).

Xemkûr ji bedêla mezmûn û têgehên edebiyata klasîk ku bi piranî ji bêjeyên erebî û farsî pêk tîn têgehên Kurdî xistîye cihê wan. Wek mînak; ji dêleva *Çeşmên Cadû* û *Reştûz ê Awirên Mêrkuj*, ji dêleva *Xeram ê Meş Qitik* û ji dêleva

Dêm ê Hinark bikarhatîye. Bi vî şiklî hem ji helbestvanên klasîk vediqete û hem têgeh û teşbihên resen çêdike.

Di şî'rên Xemkûr ên ku dikevin qada edebîyata millî, modern û gelerî da zimanê rojane hîn bêtir dixûyê. Xemkûr zimanekî sivik bikaranîye. Ziman, xwerû û vekirîye. Ji axaftina rojane ya gel hatîye wergirtin. Ji ber vê yekê şî'rên Xemkûr bi hesanî tèn fêmkirin. Em ji edebîyata millî mînakekê bidin.

*"Porê min tev bû hirî
Temen borî bi girî
Lewre kerên bê terî
Ketin bexçê bi herî.*

*Bexçe bû gêra kera,
Cî me nema'l van dera,
Em belav bûn her dera,
Ta Ege û Marmara"* (Xursî, Ger û Geşta Min, r. 47).

Ji alîyê kurmancî va zimanê wî dewlemend e. Hin bêjeyên di nav gel da kêmtên axaftin di şî'rên wî da tèn dîtin. Wek mînak; ji bo *Edebê Pûşil*, ji bo *Sîyasetê Ramyarî* û ji bo *Terbîyeyê Şerde* bikar anîye. Ev jî, bûye dewlemendîya zimanên şî'rên wî. Armanca wî ya sereke bi vê şewazê pêşxistina zimanê Kurdî ye. Ji bo pêşxistina zimanê Kurdî û belavkirina bêjeyên Kurdî hîlbijartinek enqest tèn dîtin.

Nivîsandina ferhenga di dawîya dîwanan da xalek girîng e, hem ji bo famkirina helbestan û hem ji bo pêşketina ziman. Dema dîwan an dîwançe tèn çapkirin, ji teref weşanxaneyan an ji teref amadekaran va, ferheng li dawîya wan tèn bicih kirin. Carinan jî di dawîya rûpelan da wek jêrenotan wateyên bêjeyan tèn dayîn. Bi taybet ev ferheng ji bo bêjeyên bîyanî ne. Lê Xemkûr hem wî bi xwe ferhengên şî'rên xwe amade kirîye û hem ferhenga wî ji bo bêjeyên Kurdî ne. Ev taybetî di nav şa'iran da nayête dîtin. Bi vî rengî hem bi şî'rê xwe û hem bi ferhengên xwe yên di dîwanên xwe da xebatek girîng ji bo bikar anîn, fêrbûn û pêşketina zimanê Kurdî kirîye.

3. Ji Alîyê Civakî ve

Xemkûr dilsozekî civakê ye. Dilsozîya wî ji du hêlan ve dikare bê vekolîn. Yek, alîyê dînî û yek alîyê sinc û çandî. Xemkûr, kesayetekî alim û zana ye. Di medreseyan da xwendîye. Haya wî ji bîr û bawerî û pêdivîyên dînî heye. Kiryarên tèn kirin û gotinên tèn gotin ji bo dîn guncav in an dijî dîn in, bi asanî dikare ji hev veqetîne. Bi zanebûna xwe û bi bîr û bawerîyên xwe, şêx û melayan rexne dike. Ev rexnekirin ne dijbertîya mela û şêxan e. Lewra em dibînin pesnê hin şêxan jî daye. Rexneyên wî li ser kiryar û gotinên dijî dîn, bîr û bawerîyên ne li gorî dîn û li ser çewtî û xwarîyên li ser navê dîn tèn kirin hatine kirin. Di Şî'rek xwe da poetîka xwe ya rexneya li hember şêx û melayan wiha tîne ziman:

"Bibê; rexnê me bo yên xapînok in
Pirêza wan ne pak in pêkenok in

Ne bo şêx û melayê rind û pak in
Di nav gel de diîsin wek mirak in" (Xursî, Helbestên Olî, r. 13).

Di şî'ra Şêxê Nexwendî da derbarê şêxên nexwendî, kesên ku agahiya wan ji dîn û tesewifê tune, bi cil û bergên xwe gel dixapînin wiha dibêje:

"Zatek me dî tac li serî
Çav û birû tev kilkirî
Gopal li dest rih şehkirî
Qaşo şêxê terîqetê.

Kêfa li şêx li Mîr tune
Çav dilîzin mîna cin e
Keramet û xwendin tune
Kes nabîne vê sosretê" (Xursî, Buxçika Bûka Dilgirtî, r. 142).

Ji bo şêx û melayên bi 'ilmê xwe kiryarên xwe dikin, ji civakê ra rêbertîyên dikin, peywîrên xwe bi cih tînin pesindarîyê dike. Ev yek bi me dide zanîn ku rexneyên wî li hember kiryar û gotinên şaş û çewt in. Wek Mînak:

"Şêx Maşûqê weke gul
Barê giran hilda mil

Jibo Xemkûrê xursî
Bû dermanê dilê kul" (Xursî, Evîna Bê Mîraz, r. 18).

Li ser çewtî û xwarîya since, dijî dîn û civakê gilî û gazinên xwe anîye ziman. Bê şermî û bê fedîtî, belavbûna tolazî û nemabûna namûsê gilî û gazinên sereke ne. Li ser vê rewşê nêrînen xwe yên li bajarê Antalya wiha ristîye:

"Gelek jê xort û qîz in
Li nav derya dilîzin

Nîne exlaqên olî
Lê pirin tog û tolî

Hemî ne ku bi mahr in
Lê wek maran bi jahr in

Rexên derya xîz û tav
Keç û xort tev diçin nav

Nêr û mê pev diarin
Agir li wan dibarin

Yek dibe dik yek mirîşk
Çîpan li hev dikin îşk

*Misilman in, kafir in
Ji hev nayên naskirin*" (Xursî, Ger û Geşta Min, r. 3).

Xemkûr piştî ku rexneyên xwe dike, çareserîya pirsgerêkan jî destnîşan dike. Çewtî û şaşî bi çi reng û şêwazê pêwîst e ji holê bîr rakirin, li gorî çanda gel tîne ziman. Di şî'ra *Jinika Parsek* da parskirina jinan rexne dike. Bi vê rewşê, bi parsektîya jinek ciwan gelek xemgîn dibe. Piştî rexneyên xwe çareserîya pisgirêkê nişan dide.

*"Weke wê pirin, parsek û gerok
Ka em bi pirsin, çîye naverok*

*Bi malbatên xwe, ku ew netirsin
Dê ew bexîret, ji kê bitirsin*

*Divê ku malbat, bibin yek li wan
Weke rihsitîn êriş bikin wan*

*Bigrin, girêdin, destê wan bi ben
Heta wan bikin pepûk û reben*

*Jinikê wan jî, ji wan bistînin
Ta sozek bi cî, ji wan bistînin*

*Nigê wan têkin, cihekî asê
Da ku jinên xwe, neşînin parsê*

*Çima dê jinik, bi pars û pûsê
Xwedî kin mêrên, dûrî namûsê*

*Ber bi xebitin, çi kar bi dest ket
Çi pir çi hindik, ji Xwedê berket*" (Xursî, Ger û Geşta Min, r. 64).

Xemkûr, ji civakê ne dûr e. Hemû rewş û bûyerên di serê civakê da derbas dibin çî dîrokî, çî sîyasî û çî çandî şopandîye û kirîye mijarên şî'rên xwe. Nezanîya gel, hejartîya millet, nexwendin, bêtifaqî, bindestîya jar û xizana, zordestîya çîna dewlemendan, mafên jinan, Komkujiya Helepçeyê û erdhêja Wanê rengên xwe didin malikên Xemkûr. Li ser erdhêja Wanê di şî'ra bi sernavê *Karesata Wanê* da, malikên xwe wiha dirêse:

*"Werin bibinin, şarê Wana min
Hûnê nas bikin, hemû jana min*

*Karesata hat, serê wana min
Dil hemî sotin, bê yên stemkar*" (Xursî, Buxçîka Bûka Dilgirtî, r. 82).

Encam

Helbet ev xebat di çarçoveya nivîsarekê de hate amade kirin. Loma bi tefasîl derfet tune ku wesf û taybetîyên helbesta Xemkûr bi hûrgulî were dayîn. Bi vê nivîsarê qesta me ya sereke bi hemû alîyan û bi kurtasî nasîn û danasîna Xemkûr û berhemên wî bû. Helbet em di wê bawerîyê da ne ku divê xebatên piralî û lêkolînê li ser vî helbestvanî were kirin. hêvî heye ku ev gotar bibe pêngaveke biçûk ji bo xebatên fireh.

Hemû berhemên Xemkûr bi kurdî/kurmancî ne. Ev jî berovajî tradîsyona ‘alimên kurdan e. Lewra bi gelemperî helbestkarên kurd ên klasîk bi hin zimanên din jî nivîsandine.

Xemkûr di vê serdemê da, bi zimanekî sivik û rojane û klasîk şopînerêkî Cegerxwîn û Tîrêj e ku ew jî piştî xwe didin Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî.

Rûpelên berheman ên ku me di nava nivîsarê da dane hemû di forma A4ê da hatine amadekirin. Helbet dema ku bêne çapkirin, hêjmara rûpelan dê zêdetir bibe.

Xemkûr xwestîye ku kurdî di her qadeke jîyanê da were bikarhatin. Loma wî *Telqîna Mirîyan* nivîsiye û ev telqîna xwe li ser gelek mirîyan jî xwendîye.

Xemkûr him bi awayê pexşan û him nezm berhem nivîsiye. Di herdu cureyên nivîsînê da jî serkeftî bûye, lê di helbestê da bêtir şareza ye.

Xemkûr xwedîyê ‘eqîdenameyeke menzûm e ku tradîsyona vê cureyê digihije Ehmedê Xanî. Gelek ‘alimên kurdan bi vê cureyê berhem nivîsandine. Xemkûr jî xwe bêpar nehiştîye.

Xemkûr xwedîyê mewlûdeke menzûm û xweser e ku serkirdeyê vê cureyê di edebîyata kurdî da Melayê Bateyî ye. Gelek ‘alimên kurd bi vê cureyê berhem nivîsandine. Xemkûr jî xwe bêpar nehiştîye. Lê şewaza Xemkûr şewazeke nû ye, heta ku jê hatîye xwe ji peyvên bîyanî dûr xistîye. Xwestîye bi zimanê rojane yê gel binivîse û nîşan daye bi vê helwestê uslûba nezmê jî têk naçe.

8 dîwanên Xemkûr hene. Bi vê hecmê di edebîyata kurdî da pir mînak tune ne. Eger em Cegerxwîn û Mela Ehmedê Nalbend jê derxin, Xemkûr dibe sêyem kesê ku xwedî pir-dîwanên kurdî ye.

Hemû berhemên Xemkûr li ber destê wî ne, yek jî heta niha nehatîye çapkirin.

Di berhemên dinî-didaktîkî da bi taybet di berhema Pêdivîyên Ol û Dînê Îslamê dahelbestvan di bin bandora Şêx ‘Ebdurrehmanê Aqtepî da maye.

Sîstema amadekirina dîwanên Xemkûr, sîstemeke têkûz e. Naveroka helbestên xwe amade kirîye û li gorî alfabeya latînî hemû helbest rêz kirine. Di gelek berhemên xwe da jî ferhengoka kurmancî-tirkî amade kirîye.

Helbestên sîyasî ango helbestên di xizmeta têkoşîna kurdan da komeke girîng digire. Xemkûr gelek caran helbesta xwe xistîye xizmeta bawerî û ramana xwe ya dinyewî.

Helbestên Xemkûr nerm in. Ango Xemkûr di helbestê naqîre. Şayik û bi hurmet tevdigere. Mijar çiqas tund be jî ew bi dilnizmîyê nêzîkî mijarê dibe û zû bi zû pênuşa xwe ya nazik hêrs nake. Bi vî uslûba xwe ya nerm ji Cegerxwîn vediqete.

Em dikarin bêjin Xemkûr, di pexşanê da uslûbeke siruştî, rojane, gelane û xweser heye. Ji bo berhemên menzum-dîdaktîkî bandora Aqtepi û Bateyî eşkere ye. Di helbestan da jî Cegerxwîn û Tîrêj du kes in ku zêdetir bandor li ser Xemkûr kirine.

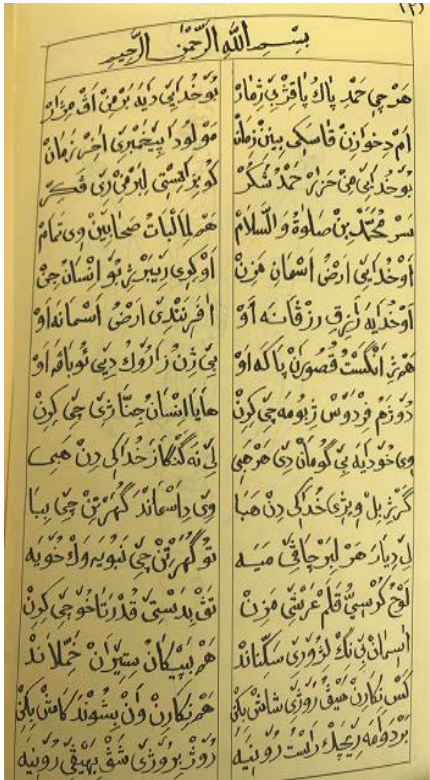
Çavkanî

- A. Mermer, S. Deniz, Y. Bayram, L. Alici, M. Eflatun, N. K. Keskin. (2014). *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Artun, E. (2017). *Dinî - Tasavvufî Halk Edebiyatı (Edebiyat Tarihi/Metinler)*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Aykanat, T. (2013). Cevrî Dîvân'ı Örnekçesinde Edebî Türler. *A. Ü. Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 50, Erzurum*, 47-64.
- Cegerxwîn. (1992). *Kîme Ez*. İstanbul: Deng.
- Çelik, H. (2015). Bendi Mustafa Baba Divanında Edebi Tür ve Tarzlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/1*, 443-464.
- Dad, S. (1385). *Ferhengê Istilahatê Edebî, Wajername ê Mefahîm û Istihataê Edebî, Farsî û Ewrûpaî*. Întîşaratê Morwarîd: Tehran, Îran.
- Deniz, S. (2008). Kadızâde Mehmet İlmî'nin Sultan IV Murad İçin Yazdığı Duânâme'si. N. Öztoprak içinde, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 1* (s. 9-40). İstanbul: Dev.
- Dilçin, C. (1992). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları sayı 517, 2, Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımev.
- el-Qeyrewanî, İ. R. (1907). *el-'Umdetû Fî Mehasîniş-şi'rê we Adabîhî*. Qahîre: Daru's-Se'adet.
- Ergün, Z. (2018). Newroz û Cureyê Newroznameyê di Edebîyata Kurdî ya Nû de. *Dil Bilimleri (Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar)* (s. 330-345). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Ertekin, M. Z. (2015). *Biyografiyeke Menzûm-Siltan Şêxmûs (Metn û Lêkolîn)*. Van: Lorya.
- Fesaî, R. M. (1380). *Enwa'ê Şi'rê Farisî*. Şîraz, Îran: Întîşaratê Nuwêd.
- Gemi, A. (2018). Çend Agahî Derheq Jiyana Feqe Reşîd û Sirru'l-Mehşer a Wî de. *Nûbihar Akademi*, h 9, r 127-145.
- Güzel, A. (1999). *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Hemdîn Şero, I. S. (Bê Dîrok). *Wêjeya Kurdî-Amadeyî 3*. Sûrî: Desteya Perwerde û Fêrkirinê.

- Îbrahim, Î. (2016). *Rengvedana Dîroka Kurdî Di Helbestên Cegerxwîn De*. Mardîn: Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanê Zindî yên li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Teza Lîsansa Bilind.
- Kardaş, S. (2013). Cem Sultan'ın Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisinin Edebi Tarzlar Açısından Değerlendirmesi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1*, 1899-1909.
- Kınay, N. (2016). Edebî Türler Ve Tarzlar Bağlamında Lârendeli Hamdî'nin Leylâ İle Mecnûn Mesnevisi Üzerine Bir İnceleme. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE) ÖS-III*, 257-270.
- Newayî, M. (2018). *Mela Elîyê Teremaxî (sedsala 16-17), Tesrîfa Teremaxî – Yekemîn Gramera Kurdîya Kurmancî-*. İstanbul: Nûbihar.
- Nîkobext, N. (1389). *Tehlîlê Şi'rê Farsî*. Tehran: Semt.
- Şukr, E. (91). Hikmet Der Nîgahê Mufessiranê Quran û Feylesofan. *Fesilnameê Felsefe ve Kelamê İslamî Ayîneê Me'rîfet, Danişgahê Şehîd Behîştî, Tabistan, İran*, 27-46.
- Tîrêj. (2014). *Dîwan (Xelat-Zozan-Cûdî)*. Stenbol: Peywend.
- Xeznedar, M. (2018) Ehmedê Nalbend, Ji Soranî Werger: Zîya Avci, *Kovara Nûbihar*, Havîn, Hejmar 144, 44-48.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-1- Helbestên Olî*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-2- Buxçîka Bûka Dîlgirtî*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-3- Evîna Bêmiraz*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-4- Evîname*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-5- Ger û Geşta Min*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-6- Kulîna Nivîna*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-7- Tûrikê Kul û Derdan*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Dîwan-8- Welatê Wêran*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Mewlûda Kurdî*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Pêdiviyên Ol û Dîne İslamî (Eqîda İmanê)*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Pîrs û Bersivên Ol û Dîne İslamê*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Telqîna Mirîya*. Berhema Neçapkirî.
- Xursî, X. (Destxet). *Wêranbûna Dinyayê û Avabûna Axretê*. Berhema Neçapkirî.
- Zivingî, M. E. (1978). *El- 'Iqdu'l-Cewherî fî Şerh-î Dîwan'îş-Şeyxi'l Cezerî*. Dimeşq: Çapê Duwem, Metbe'etî Sebah.

Pêvek

1- Destpêka beşa yekem û beşa dawî ji *Mewlûd* ê

SEKNA RÊZGIRTINÊ

Tu bi xêr hat, fermanarê dewletê,
Tu bi xêr hat, bendikarê ummetê.

Tu bi xêr hat, destegirê birçî'yan,
Tu bi xêr hat, rûmetdarê sêwî'yan,

Tû bi xêr hat, yekeminê musulman.
Tu bi xêr hat, ronîya dîn û îman.

Tû bi xêr hat, ya îmamê enbiya,
Tu bi xêr hat, dawîdarê enbiya.

Tu bi xêr hat, dijberê zilmdarî yê.
Tu bi xêr hat dijî koledarî yê,

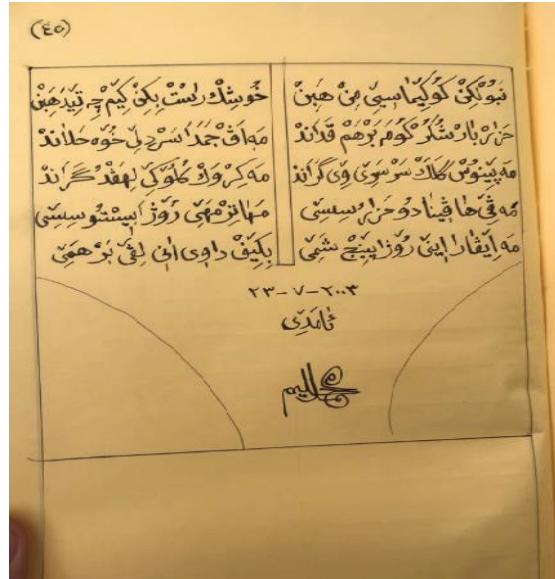
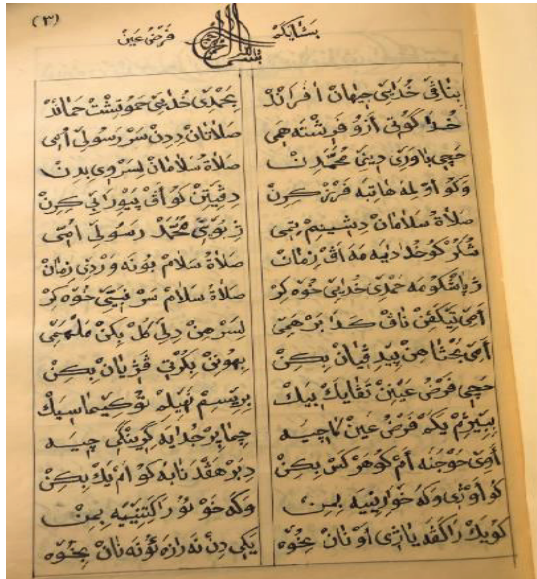
Tu bi xêr hat, ronîya her tarî yê,
Tu bi xêr hat, pêşengê rizgarî yê.

Tu bi xêr hat, ey Resûlê rind û çak,
Tu bi xêr hat, rêberê vî dînê pak.

Tu bi xêr hat, dawîya peyxamberan,
Tu bi xêr hat, rû nehişt bo peykeran.

Tu bi xêr hat, dijberê serdestîyê,
Tu bi xêr hat, dijberê zordestîyê.

2- Rûpelên pêşî û dawî ji Pêdiviyên Ol û Dîne Îslamî (Eqîdename)

3- Rûpelê pêşî û paşî ji Telqîna Mirîyan

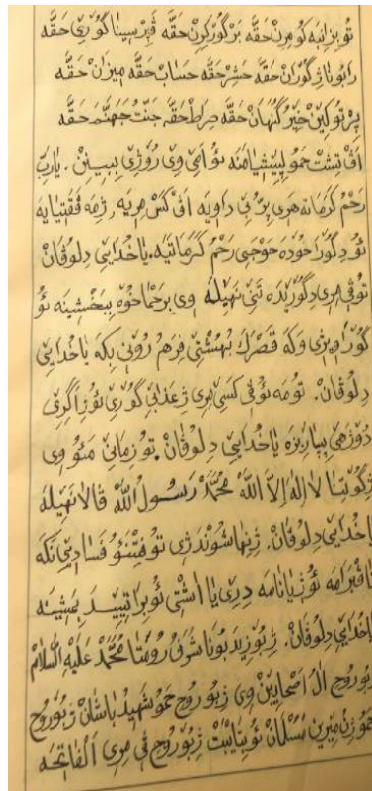
Telqîna Mirîyan
Bîsmillahirrehmanirrehîm

Elhemdu lillahi rebbil'âlemin, wesselat u wesselamû Êla xeyrî xelqihî Mûhemmedin we ela alihi we sehbihî ecmeîn.

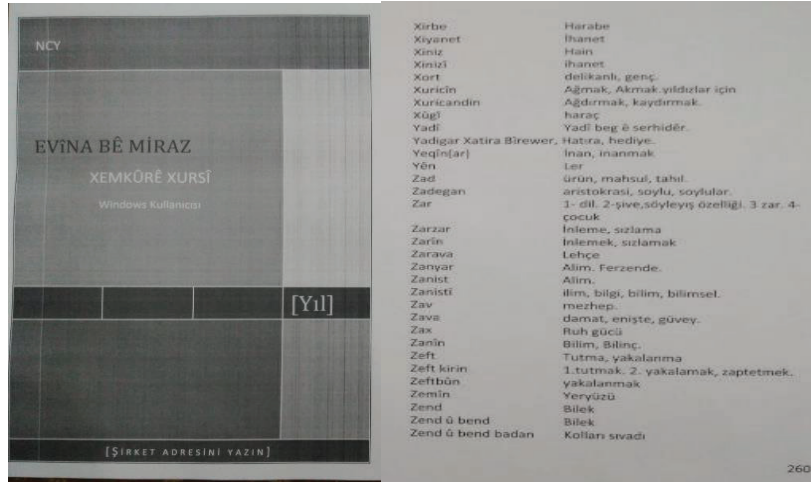
Ya keça yan ji kurê filan kes û filan kesê! tu zanibe ku ji Xwedayê dilovan pêve tu kes zindî namînin, hemû kes dimirin, tunne dibin û çavên xwe li jiyane digirin. Lê mirina herî bi rûmet ewe ku, mirov xwe ji nebaşîyan bi parêzin û xwe ji çûyina bihiştê re amade bikin. Lewre girîngiya jiyana dinyayê, jilbo amadekariyên axretê ye.

Ya keç yan ji kurê filan kes û filan kesê! Xwedayê dilovan em ji axê afirandine û ewê disê me bimirîne bike êmê kurm û kèzên binê vê axê û ewê disê me ji gorên me rake û hesabê tiştên ku me li dinyayê kirine bi me re bibîne.

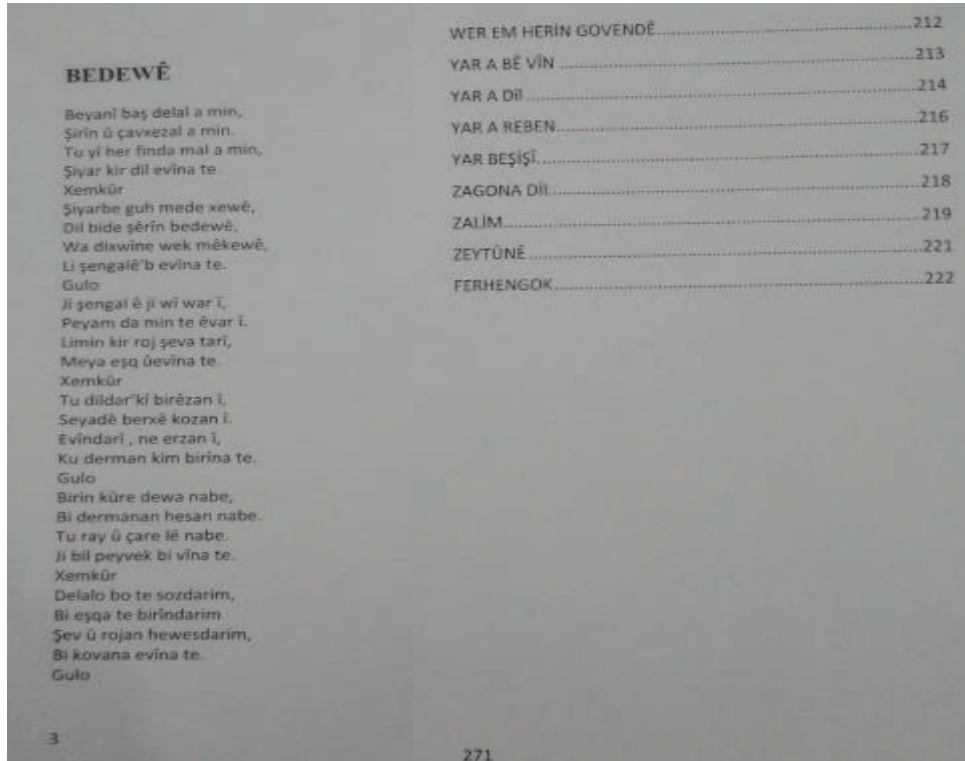
Ya keç yan ji kurê filan kes û filan kesê! (3-caran) tu bi destûra Xwedê, bi xêr û bereketa navê Xwedê, li ser bawerîya bi Xwedê û li ser navê Umme'ta Mûhemmed êlehisselat û wesselam li nav me veqetîya ye û derbasî mala xwe ya yekemin a Axretê bûye.

6- Bergê Dîwanê û dawîya ferhengê ji dîwana *Evîna Bê Miraz*

7- Helbesta yekem û rûpelê dawî ji dîwana *Evînname* yê

8- Helbesta yekem û rûpelê dawî ji dîwana *Ger û geşta Min*

ANTALYA Antalva gelkî xweşo. Erdek raste bi nexşo. Hêlek derya yek çiya. Ne cê jar û birçiya. Nine cî yê me jara. Li wî şar û bajara. Hemû qesr û qonaxin. Bi derya û bi avin. Bi kelek û bi keştî. Weke kincê nû şuştî. Cî yê seyran û geştê. Bi mirovan pir xweş tê. Der kolanan şîr dikin. Ciwan gula bîn dikin. Şêrinê xew revinê. Warê eşq û evinê. Geş dikin derya sipî. Pir ciwan û rih sipî. Gelek jê xort û qizin. Li nav derya dilizin.	WER WELATÊ XWE KURO 132 FERHENGOK 133 NAVEROK 176 Bi giştî pêncî û yek helbst (51)
--	--

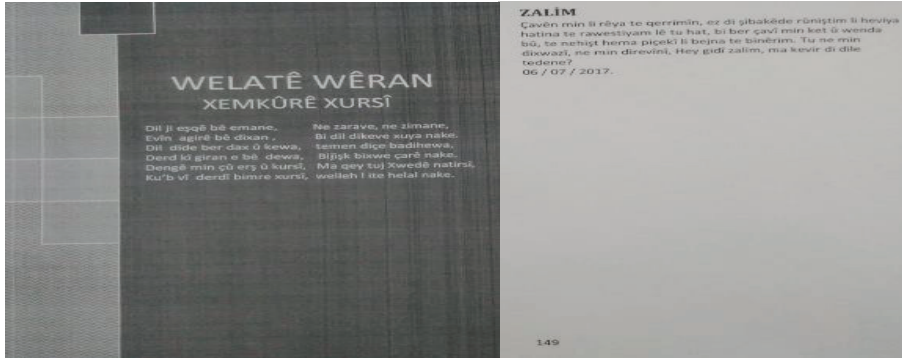
3 179

9- Berg û dawîya naveroka diwana *Kulîna Nivîna*

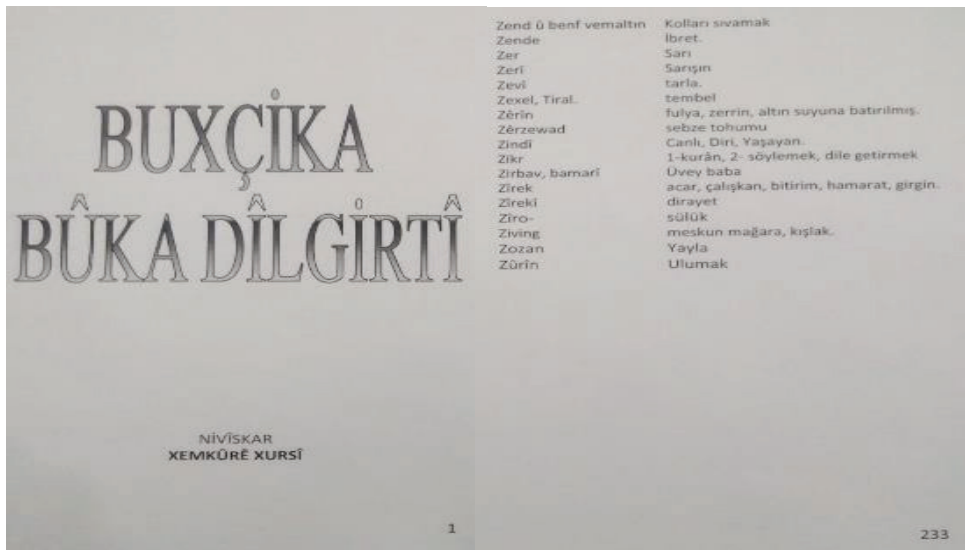
KULÎNA NIVÎNA NIVÎSKAR XEMKÛRÊ XURSÎ	ŞERRÊ ŞÊR Û GUR 201 TEW LOLO TEW 207 TU BÛKE EZ JI BERBÛ ME 209 TU NEHAT VA EZ HATIM 212 UMÛD GUNULTAŞ 213 ZANIM PEYWBREK JI ME TÊ XWESTIN 215 FERHENGOK 217
---	---

257

10- Berg û helbesta dawî ji dîwana *Welatê Wêran*

11- Berg û dawîya ferhengokê ji dîwana *Buxçika Bûka Dîlgirtî*

12- Rûpelê pêşî û paşî ji berhema *Pirs û Bersivên Ol û Dîne Îslamê*

<p>بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ</p> <p>Me hewl da ku di warê ol û dîne Îslamê de; alikariyek zanistî bi biçûkên xwe yên kurdan re bikim. Piştî xebat û lêkolînek dirêj me pirtûkek biçûçik bi navê pirs û bersivên olî ji biçûkên xwe kurdan re amade kir û pêşkêşî wan kirin.</p> <p>Em hevî dikin ku hinek ji biçûkên me kurdan jî; ji van pirs û bersivên kurt sûd wergerin û nezan nemînin. Ked û xebat jî me û alikarî jî ji Xudayê dilovîn û dilovan.</p> <p>بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ</p> <p>الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وعلى آله وصحبه أجمعين أما بعد</p> <p>BEŞA YEKEM: BÎNGEHÊN OLÎ YÊN SEREKE</p> <p>1-Ol û dîn çîye û çend cûrene?</p> <p>Olû Dîn: Xudayê dilovan; Hemû esasên ku mirovên aqilmend "li danya û axretê" bi wan dighêjin başî û bextewariyê ji pêxemberan re peyxam kîrine.</p> <p>ÇEND CÛRE OL Û DÎN HENE?</p> <p>Sê Cûre ol û dîn hene:</p> <p>1-Olû Dînê heq: Ev ol li ser esasekî mayende bi navgîna pêxemberan (tebliğ) û danezanî li mirovan buye. Mînak</p>	<p>204-Hinek tişteki binin gund yan bajarekî da ku bi peryê hazir bifroşin û xelk jî muhtacê wî tiştî bin; mirovek jî ji wanre bibêje ku li cem min deynin da ku ez hin bihin ji qîmetê hazir bi bihayekî zêdetir bifroşim.</p> <p>205-Bê neta kirinê nîrx û bihayê tiştan zêde bikin.</p> <p>206-Heywana bi şîr nedoşe heta guhanê wê tijî şîr bibe û paşê derxe firotinê. Da ku xelkê bi guhanê wê bi xapîne.</p> <p>207-Goştê heywanên xwarina goştê wan heram bixun. Çavkani: التحف العلابية Ettuhfetulalabiyyet (s.131-138)</p> <p>Subhane rebbîke rebbilizzetî emma ysfûn we selamun elelmurselîn welhemdû lillahi rebbilâlemin.</p> <p>سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعَزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ</p> <p>Nivîskar: Mehemed Helîm ê xursa Hefîxwehan. Qoser/ Mêrdîn.</p>
--	---

13- Wêneyek Xemkûr

Makale Gönderim Tarihi: 29.04.2019

Makale Kabul Tarihi: 29.07.2019

CÎYÊ FONETÎK, FONOLOJÎ Û GRAMERA DEVOKA XERZAN DI NAV DEVOKÊN KURMANCÎ Û DÎYALEKTÊN KURDÎ DA

Ayhan YILDIZ*

KURTE

Hudûdên devoka herêma Xerzan, ji hudûdê bajarê Bidlîsê dest pê dîke, heta hudûdê Mûş, Dîyarbekir, Sêrt, Batman û Mêrdînê dewam dîke û digehê heta sinorê devoka Torî ku di nav sinorên Mêrdînê da cih digire. Devoka Xerzan, di dirêjahîya domahîya dîrokê da neçar maye ku di bin desthilatdariya dewletên curbicur da bimêne. Her çiqas zemanê berê li herêma Xerzan nufûsa ermenîyan jî hebûye, bes îro tenê şênîyên ku bi erebî, kurmancîya jor û kirmanckî/zazakî/dimbilkî dipeyivin li vir dijîn. Zemanê ku ermenî li vir hebûn, dinî Îsewîyan jî hebûye; lêbelê îro tenê muntêsîbên dinê Îslamê ku li ser mezhebê Sunnî-Şafîî ne li vir dijîn. Di vê xebatê da taybetmendiyên devoka Xerzan û dîyaleketa kurmancîya jêrîn û devokên din ên kurmancî yên mîna devoka Torê, Mêrdîn, Dîyarbekir û Serhedê digel hev hatine berawirdkirin. Li ser bingehe hewl hatîye dayîn ku tesbîta karakterên hevbeş ên devoka Xerzan û dîyalektên din, digel ên kurmancîya jêrîn bihê kirin.

Bêjeyên Sereke: Herêma Xerzan, Fonetîk, Fonolojî, Devok, Dîyalekt, Kurmancî

* Ögr. Gör. (Pey. Fêr.) Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı. ayhanmeretowar21@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8763-4182

**Garzan Ağzının Fonetik, Biçimbilim ve Dil Bilgisinin
Kurmançî Lehçesinin Ağzlarında ve Kürtçenin
Lehçeleri Arasındaki Yeri**

ÖZET

Garzan ağzı sınırları Bitlis ili sınırından başlar, Muş, Siirt, Diyarbakır, Batman ve Mardin sınırlarına kadar devam eder. Mardin bölgesinde yer alan Tori bölgesine kadar genişleyen Garzan ağzı, tarih boyunca çeşitli devletlerin egemenliği altında yaşamak zorunda kalmıştır. Garzan bölgesi, önceleri Ermeniceyi konuşan nüfusu olmasına rağmen, günümüzde Arapça ve Yukarı Kurmançî ile Kırmanckî/Zazakî konuşan bir nüfusa sahiptir. Ermenilerin burada yaşadığı dönemlerde Hıristiyanlık dini de burada yaygın olmuştur da, bugün sadece İslam dini ve Sünnî-Şafî mezheb müntesipleri burada yaşamaktadır. Bu çalışmada Garzan ağzının özellikleri, nasilki Aşağı Kurmançî lehçesiyle karşılaştırılmış, Kurmançî'nin Tor, Mardin, Diyarbakır ve Serhad ağzlarıyla da karşılaştırılmıştır ve ortak olan karakterlerinin tespit edilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Garzan Bölgesi, Fonetik, Fonoloji, Ağız, Lehçe, Kurmançî

***The Place of Phonetic, Morphology and Grammar of
Garzan Sub-dialect Among Other Sub-Dialects of
Kurdmançî Dialect and Other Dialects of Kurdish***

ABSTRACT

The borders of Garzan sub-dialect start from Bitlis province and reaches to the borders of Muş, Siirt, Diyarbakır, Batman and Mardin provinces. Garzan sub-dialect that reaches to Tori area of Mardin province has been under the sovereignty of different states through the history. Though there have been Armenian speaking community in the Garzan area in the past, there are only Arabic, Upper Kurmançî, and Kırmanckî/Zazakî speaking communities at the present. In the times that Armenian were dwelled, Christianity were common in the Garzan area, however, today there are only believers of Sunnah-Shafî sect of Islam live there. In this study we compare the features of Garzan sub-dialect with Kurmançî dialect as well as with the Tor, Mardin, Diyarbakır and Serhad sub-dialects of this dialect.

Key Words: Garzan area, Phonetics, Phonology, Sub-Dialect, Dialect, Kurmançî

Destpêk

Herêma Xerzan, bi taybetiyên xwe yên devokî ji devokên din ên dîyalekta kurmançî cîya dibe. Ev rewşa wê ya cîyawaz, helbet, bi rabirdûya wê ya sîyasî û dîrokî ve têkildar e. Ji ber ku kurmançî û erebî li vê herêmê, bi taybetî jî li navend û gundên derdora qezaya Sasonê û Hezoyê di nav hev da dijîn, bivê nevé karîgerîya vê pevrebûnê teyîsiye ser vê devokê. Berî ku em dest bi taybetmendiyên devokê bikin, em pêşî dest bi dîroka wê ya sîyasî bikin, li gor qenata me dê çêtir be.

Herêma Xerzan ku ji gelên cîya cîya û ji dewlet û dînen cîya cîya ra malovanî kirîye, çawa ku ketîye bin karîgerîya van çand û şaristanîyan, wisa jî helbet ji hêla zimanên wan ve jî reng û rû girtîye. Dibe ku fonetîka vê devokê, ketibe bin bandora fonetîka van zimanan. Meriv bi hêsanî dikare dîyar bike, çawa ku fonetîka hemû devokên bakur ketine bin tesîra fonetîka zimanê tirkî, helbet zimanê erebî ku li vê herêmê aktîf e, dibe ku karîgerî li fonetîka wê kiribe.

Çawa ku fonetîka kurmancî di devoka herêma Xerzan da diguhere, zayenda bêjeyên navdêr jî bi temamî ji hemû devokên din ên kurmancî cîya bûye, hema mîna kurdîya babanî zayenda hemû cure bêjeyên navdêr bûye wekî hev. Bêjeyên mîna “dayk”, “xwişk” û “met” ku zayenda wan makî ye, di devoka kurmancîya Xerzan da gişt bi awayê nêrî dikevin îzafeyan.

Cihderka dengdêra “a”yê di devoka Xerzan da ji aliyê fonetîkê ve bi temamî dişibe kurdîya babanî/naverast. Axiverên vê devokê, tîpên xwe yên nedengdêr, mîna nedengdêrên kurmancîya jêrîn bi awayekî çist û çeleng bi lêv dikin. Kurmancîya Xerzan ji aliyê fonetîka dengdêrên xwe ve çawa ku dişibe devoka Torê, bi pareke pirtir dişibe fonetîka kurmancîya xwarê/jêrîn.

Rêbaza Lêkolînê

Devoka Xerzan ku bi awayekî balkêş dişibe dîyalekta kurmancîya jêrîn û di nav hemû devokên din ên kurmancîya jorîn da xwedî cîyekî xweser e, bi çî awayî ketîye vê rewşê, kengê bi zayenda navan ji devokên din ên kurmancî veqetîyaye, ji ber çî sedemê dişibe dîyalekta kurmancîya jêrîn, hêjayî lêkolînê bû. Bi qasî ku pê hisîyame, li ser vê devokê xebateke zimannasî nehatîye kirin. Ji ber vê çendê armanca min bi vê lêkolînê ew e ku bi qasî taqeta xwe hîn bibim bê ka ev devok xwedan çî taybetîyan e, bi çî awayî teşe girtîye û heta roja me berdewam kirîye.

Agahîyên derbareyê fonetîk, teşenasî, gramer û sentaksa devoka Xerzan ku di vê gotarê da behsa wan hatiye kirin, ji wan daneyên xebata qadî ku min bi xwe berhev kirine, peyda bûne. Digel ku ez şênîyekî vê herêma devoka navbangî me jî, dîsa min dengê axiverên vê devokê qeyd kirine û a niha qeydên wan li ber destê min mewcûd in.

Di vê xebatê da min ji rêbazên zimanî yên zanistî, ne rêbaza dîyakronîk; bes rêbaza senkronîk bingeh girt. Çawa ku Bingöl (2017: 90) amaje pê dike, ji bo rêbaza dîyakronîk, pêdivî bi metnên qedîm ên berê hebû. Çî heye ku tu deqeke/metneke nivîskî ya berê bi destê min neket. Ji lew ra taybetmendiyên devoka Xerzan ku min hewl da tesbîta wan bikim û bi devok û dîyalektan ra berawird bikim, tenê yên xasî bi axaftina roja me ne.

1. PÊNASEYÊN BÊJEYÊN TAYBET ÊN HERÊMA XERZAN

1.1. Bêjeya “Xerzan”

Koka bêjeya *Xerzan*, li gor qenaeta min ji غرز an ji غرض “xerz” ango “gherz” tê. Digel ku di zimanê erebî da bêjeya غرض “xerez” heye û wateya wê “qesd” e û ev her du bêje dişibin hev jî, ji çavkanîyên dîrokî dîyar dibe ku guhertoyeke wê ya din jî heye. Li gor M. E. Zekî, têkilîya bêjeya *Xerzan* û *Erzen* digel hev heye (1945, بگ: 369). Li gor komisyona akademisyenên Universîteya Atatürk a Erzurumê qeyd kirîye jî, têkilîya vê bêjeyê, bi bêjeya “erzen” ra heye: “Di pey sedsala 4an da, li ser parvekirina herêma Erzen, Pers û Bizansî ketine şer û herban. Ev şer, heta dawîya sedsala 5an domîyane. Di vê serdemê da

Bîzansîyan, ji bo parastin û berterefkirina êrişên li sêkoşeya Sason, Hezo û Bedlîsê, gelek keleh ava kirine (Komisyon, 2011). Keleha bi navê *Rebetê* li gundê Yanikkayayê/Smayilkayê dimêne. Ev dever, 18 km. dûrî navçeya Kozluk/Hezoyê ye û li bakurê wê ye.”

1.2. Bêjeya “Hezo”

Kurmancên vê deverê, bêjeya “Hezo”yê bi awayê herfa ح ya erebî û ز (zeyna)ya erebî bi lêv dikin: حزو. Heger em li bêjeya قاضي ya erebî binihêrin, em dê bibînin ku gelê tirk vê bêjeyê bi awayê “kadî”; kurmanc bi awayê “qazî” bi lêv dikin. Nexwe kurmanc, herfa ض ya erebî, bi awayê “z”yê bi lêv dikin. Dibe ku ev bêjeya حمض (Hezo)yê jî wisa be. Dibe ku ev bêje, ji عزو ya erebî jî hatibe û dibe ku herfa و “û” veguherîbe herfa “o”yê.

Navê navçeya *Hezro* ku li ser Dîyarbekirê ye jî bi fonetîka xwe dişibe navê Hezoyê. Bêjeya *Hezro*, ji zimanê erebî tê û awayê wê ye *حضر* ye. Wateya wê, keskî ye. Wisa dîyar e ku ev herfa و veguherîye herfa “o”yê. Navên mîna Zoqê û Zoqeydê jî li hêla Gurdîlan hene.

2. Hudûdê Cografi yê Herêma Xerzan

Pîvherêma navçeyê, 1101 kîlometrekare ye. 69 gund û 115 mezra li ser wê ne. Di navenda wê da 25 tax hene. Ji ber ku wekî deriyekî Rojava di navbera Rojhilat û Serhedê cîyê xwe digire, di dîrokê da behsa wê bi berfirehî hatîye kirin. Herêma Xerzan wekî cografya, ji aliyê şaroşkeyan/navçeyan ve ji hêla başûr ve ji bajarokê Qubînê (Beşîrî) dest pê dîke tê Misircê (Kurtalan) û diçe heta bajarokê Hewêlê (Baykanê); ji hêla bakur ve ji bajarokê Hezo (Kozluk)ê dest pê dîke diçe digihîje heta navçeya Sasonê. Hudûdê herêmê, bi çemê Batmanê ku di navbera sînorê Dîyarbekir/Amid û Batmanê da diherike bi dawî dibe. Li hêla Bidlîs û Sêrtê jî çemê ku ji Bidlîsê tê diherike hêla başûr, bûye sînorê herêmê. Ji bakur ve çîyayê Mereto û Helqîs û Kopê, wekî sînorên siruştî yên herêmê tên zanîn.

Li gelîyê Xerzan, xiravabajerek heye ku wekî şehrekî kaviil, a niha jî li ber çavan e û lêkolînên arkeolojîk li ser wê hatine kirin. Van çavkanîyên ha, ev der wekî *şehrekî entîke* bi nav kirîye û vê agahîyê li ser wî didin. Li mezraya Yeşilyurta ku li ser gundê Oyuktaşê ya navçeya Hezoyê ye, li ber qeraxê Çemê Xerzan e, lêkolînên ser-rûyê erdê hatine kirin, kaviilên vî şehre entîke derketine holê. Îca gundikê Yeşilyurt, li ser xerabeyên Erzenê hatîye avakirin. Lewre ev gundikê Yeşilyurt, di meha çile ya 2008an da li gor Qanûna Parastina Hebûnên Çandî û Siruştî, ya bi hejmara 2863yan, wekî qada sît hatîye îlankirin. Ji Mîrektîyên tirk, Dilmaçoğullarıyan, şehre Erzen, ji xwe ra kirîye payitext. Piştî Şerê Melazgirê, begên din ên tirk, bi ser Enedolê ve cerd kirine û di pey fethên serkeftî da, Selçûkîyan, Erzen û derdora wê, weke tîmar daye Mehmet Begê Dilmaçoğlu. Wî jî, sala 1085an, li vê herêmê begîtiya xwe damezirandîye. Dilmaçoğullarıyan di dîrokê da wisan zêde deng venadebe jî, wan ev erd, maweyeke dirêj di bin

hîmayeya xwe da girtine. Akkoyunîyan, sala 1395an, ev begîti bi temami xerab kirîye. Erzen, di çavkanîyan de, ji payitextên herî mezin ên Serdema Navîn hatîye hesibandin. Di hîyama nîveka sedsala 13an de, cografyagerê navdar ê Îslamî, Îbn Şeddad, ev şehr zîyaret kirîye û dîtinên xwe wiha dîyar kirîye: “Li cîyekî berfireh ava bûye, xan û medreseyên wî hene, mufferreh e. Bi 32 bircan dormedorkirî ye.” Bi xebatên zanistî derketîye holê ku Erzen, a Îslamê ye. Erzena Îslamî, di Serdema Navîn de, yek ji wan şehrên girîng ên mîna Dîyarbekir, Mêrdîn û Heskîfê ye. Hetta tê dîyarkirin ku wê serdemê, Erzen ji hêla qada xwe ya bicihbûnê ve, ji şehrê Dîyarbekirê mezintir bûye (Komîsyon, 2011: 53-54). Wekî din, hin agahiyên ku li ser şehrê Erzenê hatine tomarkirin radigihênin ku kaviên şehrê Erzena Entîke, li gundê Yunuslara ku li ser nevçeya Misircê (Kurtalana) Sêrtê ye hene; îca ev kaviên ku li hêla gundê Hezoya Batmanê ne, beşa wî ya havîngehî ne.¹

2.1. Hudûdê Cografi yê Devoka Xerzan

Herêma Xerzan digel ku wekî cografya, ji aliyê şaroşkeyan/navçeyan ve ji hêla başûr ve ji bajarokê Qubînê (Beşîrî) dest pê dîke ber bi bakur ve tê Misircê (Kurtalan) û diçe heta bajarokê Hewêlê (Baykanê); ji hêla bakur ve ji bajarokê Hezo/Kozlukê dest pê dîke ber bi rojava ve diçe digihêje heta navçeya Sasonê jî, ji hêla “Devoka Xerzan” ve di nav sînorên van şaroşkeyan da li cîyekî lokal bi sînor dibe. Şaroşkeya Qubînê, bi devoka gund û eşîrên nav hudûdê xwe, bi temami ji devoka Hezo, Misirc, Hewêl û Sasonê cîya ye. Navenda navçeya Hezo, Misirc, Hewêl û Sasonê di nav sînorên vê devokê da ye; lêbelê navenda navçeya Qubînê, ji ber ku ji eşîrên mîna Reşkotan û Elikan pêk tê, ne di nav sînorên devoka Xerzan da ye. Digel vê jî, qismekî mezin ji şênîyên vê navçeyê, piştî salên 1980yî ji hêla çîyayên Hezoyê hatine li vir bi cih bûne û bi devoka Xerzan dipeyivin.

Çawa ku navenda navçeyên mîna Hezo, Sason, Misirc û Hewêlê, hema hema bi temami di bin karîgerîya kurmancîya Xerzan da ne, çend gundên nêzî navenda van navçeyan jî bi temami di bin tesîra vê devokê da ne. Sînorê wan gundên nêzî navenda Sason û Hezoyê ku bi devoka Xerzanîyê dipeyivin, ji 40 km.yan nabihure.

Gundên mîna Timoq, Daragûzê, Mangîk, Bariştirm, Melkîşa û Dêrayê ku li hêla rojavayê Hezo dimênin, bi devoka Hezoyê dipeyivin; bes ji sînorên van gundan pê ve gundên mîna Baqînê, Kenik, Xoxê, Mexsûdikê, Qawecî, şaroşkeya Kanîyahenê, Kanîkê, Selîvê, Zîlîya, Dêle, Hiskûtê û Şelmo ku wekî gundên eşîra Bekiran tînan zanîn, bi kurmancîyeke wisa dipeyivin ku ji hêla devokê ve bi tu awayî naşibe devoka Xerzan.

¹ Ji bo agahiyên berfireh bnr. <http://www.haberpen.com/antik-kent-iki-arada-bir-derede-kaldi-haberi/> 02.03.2015.

Li hêla navçeya Sasonê jî gundên nêzî navenda wê ne tê da, ew gundên ku li hêla herêma Xerzan dikevin û bi qasî 10 km.yan nêzî vê navçeyê jî dîsa bi devoka Xerzan napeyivin. Gundê Kanîyanavo, Kanîyaberê, Cewzîkê, Holê, Rebetê, Baqînê, Smaîlka, Kifîfê û Teraş ku dîsa bi qasî 20-30 km.yî nêzî Sasonê ne, bi temamî bi kurmancîyeke derveyî devoka Xerzan dipeyivin.

3. EŞÎRÊN HERÊMA XERZAN

Eşîra Bekiran, ji gundê Qawecî (Kahveci) ku li rojavayê başûr ê Hezoyê dikeve dest pê dike tê heta nehîyaya Kanîyahenê (Bekirhan), gundê Melkîşa, Şelmo, Xoxê/Sûcê, Baqînê, Smaîlka (Yanikkaya), Kanîyaberê, Rebetê, Dehlikê, Kifîfê, Holê û Cewzîkê. Li hêla başûrê Hezoyê ku ber bi Batmanê ve diçe, eşîra Reşkotan heye. Li milê rojhilatê Hezoyê ku ber bi Weyselqeranî û Hewêl (Baykan)ê ve diçe, eşîra Etmankan heye. Li hêla bakur, di navbera Hezo û Sasonê da, di nav çiyayên bakurê Herêma Xerzan da, eşîrên erêb ên mîna Şîgo, Bidrî, Celalî, Dêrxanî, Kendo, Şero û Şêxan hene; ji eşîrên kurdan jî eşîra Xîyan, Tîmoq, Kurrî/Xerzî û Bozikan hene (Naîma, 2018).

4. RABIRDÛYA DÎROKÎ YA SÎYASÎ Û MÎREKTÎYÊN HERÊMA XERZAN

Çawa ku Mîrektîya Xerzan hebûye, mîrên cîranên wî yên mîna Mîrektîya Sasonê, Mîrektîya Heskîfê û Mîrektîya Meyafariqînê jî hebûne. Çi heye ku di nav Mîrektîya Xerzan da tenê Mîrnişîna Hezo û Mîrnişîna Sasonê hene. Jixwe kurmancîya van her du deveran mîna hev e. Ji bo ku meriv bikaribe li ser devoka herêma Xerzan bigihêje encameke baş, helbet pêdivî bi ronkirina rabirdûya wê ya dîrokî heye. Ji lew ra li vir, me cih da vê binbeşê.

4.1. Mîrektîya Hezo

Ji ber ku di cografyayeke krîtîk û girîng da ava bûye, ev der tûşî gelek destguherînan bûye û heta serdema desthilatdarîya îslamî negihaştîye îstîqrarê. her çiqas di serdema îslamê da carina ketibe bin desthilatdarîya bîzansîyan jî, bi giştî di destê rêveberên muslim da maye. çawa ku di serdema xelîfe umer da devera cezîre ketîye bin desthilatdarîya sîyasî ya îslamî, êdî di serdema hz. usman û hz. elî da jî di destê musliman da maye. xelîfe umer (634-644), sala 17yê koçî, se'd bin ebî weqqas û 'îyaz b. xenem wekî fermandarên artêşê şand ser cezîreyê. herêm, ji ber ku di navbera çemê dicle û çemê firatê da cih digire, bi vê bêjeya "cezîre"yê hatiye binavkirin. ev dever, di nav xwe da dabeşî du herêman bûye: dîyarê misir û dîyarê bekir. li ber ava çemê dicle û firatê gelek beled û keleh ava bûne û wê serdemê di bin destê bîzansîyan da bûne. herêma dîyarê bekir, ji herranê heta ruha, reqqe, re'su'l-'eyn, nuseybîn, sincar, xabûr, mardîn, amid, meyafariqîn, mûsul û yên din pêk tê. piştî fetha şam û iraqê, xenem bin îyaz, piştî sulha ruhayê ku herran, bi fermandarê musliman ra li hev dike, êdî fermandar îyaz, eba mûsa el-eşerî dişêne ser aliyê nuseybînê; umer bin se'd jî dişêne hêla re'su'l-'eynê. îca îyaz bi xwe jî berê xwe dide hêla darayê û vê

deverê digire bin destê xwe. eba mûsa şênîyên nuseybînê ra, fermandarên din jî bi xelkê deverên din ra bi awayê herî xweş li hev dikan (2005/1426: 127-128). di pey wan da ku serdema emewî û ebbasîyan tê, dever her bi nasnameya xwe ya îslamî maye. dewleta îslamî ya xanedanê kurd merwanî jî, heta hatina selçûqîyan li vê deverê bûne desthilatdar. piştî selçûqîyan eyyûbîyan ev der girtîye bin destê xwe. piştî desthilatdarîya eyyûbîyan, heta serdema osmanîyan mîna mîrektîyên din ên herêmê, ev der jî bi awayê sîstema rêvebirina mîrektîyan bûye.

Di pey çar xelîfeyên mezin da hemû herêm, mîna Hezoyê, di salên 906an da ketîye bin desthilatdarîya Dewleta Emewî, peyre jî ya Dewleta Ebbasîyan. Di serdema xelîfetiya Ebbasîyan da Hemdanîyan di nav salên salên 906 û 990î da li vê derê hukum kirîye. Di pey wan da Merwanîyan di nav salên 990 û 1096an da li herêmê xanedanîyeke dewletî ava kirîye û li vê deverê hukum kirîye. Tugrul Begê Selçûqî di nav salên 1056 û 1057an da tê serfera herêmê û wê dixê bin destê Selçûqîyan. Sultanê Selçûqî Melîkşah, piştî ku payîtexta duyem a Merwanîyan Silvanê sala 1085an dixê bin destê xwe, kelehên din ên mîna Mêrdîn, Sêrt, Erzen û Heskîfê û dormedorên wan jî dibin tabîê/peyrewê wan (Sevim & Yücel, 1989: 93). Muhtemelen devera herêma Xerzan, kelehên Sason û Hezoyê jî wê hingê ketîye bin desthilatdarîya Selçûqîyan.

4.2. Mîrektîya Sasonê

Mîrê Sasonê, ji nesla Mîr Îzzeddînê Bedlîsê ye û muqabilî eşîra Rojkî ye. Çar şaxên wê hene: Şîrawî, Yabûsî, Sûsanî û Tamûkî. Tevî Erzenê eşîra Xaldî, Dêrmexanî û Ezîzanî ketine bin desthilatdarîya Mîrê Sasonê. Li gor Şerefnameyê, damezrînerê vê mîrektîyê Mîr Ebûbekir e û di serdema Akkoyunîyan da hatîye damezrandin. Vê mîrektîyê heta serdema Şah Smaîl dewam kirîye. Piştî Şerê Çaldîranê ketîye destê Osmanîyan. Bi Osmanîyan ra Keleha Erzenê jî ketîye destê Mîrektîya Sasonê. Li ser vê, navbera wî û Mîrê Heskîfê xerab bûye (Zekî Beg, 2010: 517). Çi heye ku devoka herêma Bidlîs û Sasonê naşibe hev.

Mîrektîya Sason-Hezoyê, di serdema Elî Beg b. Mîr Ebû Bekir da bû tabîê Şah Smaîlê Sefewî; di serdema Muhemmed b. Elî Beg da li cem Yavuz Sultan Selîm cih girt û di Sefera Misirê da li hember Çerkezan ket şerekî dijwar. Ji ber wê, Yavuz Sultan Selîm, birêvebirina Mîrektîya Sason-Hezoyê da destê wî. Erzen jî lê zêde bû û piştî vê, ew birayê wî Hizir Beg b. Elî Beg ku li ser daxwaza serokeşîran bûbû rêvebir, ji vê wezîfeyê, li ser hemdê xwe feraxet kir, ji Keleha Sasonê derket û çû li Hezoyê bi cih bû. Mîrê Heskîfê Xelîl Beg, nexwast ku Keleha Erzenê radestî wî bike, lewre Muhemmed b. Elî Beg bi piştgirîya Mîrê Bidlîs û Cizîrê çû ser Keleha Erzenê û ev der girt bin destê xwe. Ji eşîrên Heskîfê yê mîna Xaldî, Dirmîgarî û Ezîzan jî bûn alîgirê wî. Sultan Suleyman Xan, fermannameyek ragihand û tê da hukumdarîya Sason-Hezoyê da Bahaddîn Beg b. Elî Beg (Zekî, 1945/1364: 369).

Ji çavkanîyan (Zillî, 2006: 476) dîyar dibe ku li zozanên vê derê kurdên Xaldî, Çeknawî û Zebarî hene. Piştî salên 1869an Xerzan, wekî qezayekê bi ser Lîvaya Sêrtê ve hatîye zêdekirin; Hezo jî, wekî qezayekê li ser Xerzanê ye. Sala 1884an Hezo, wekî qezayekê li ser Sêrtê xuya dibe û Sêrt jî, wekî sancaxekê li ser welayeta Bidlîsê ye (Falay & Uymaz, 2007: 153). Sala 1890î, hejmara şênîyên qezaya Hezoyê 10 hezar e, 5 hezarê wê muslim, 4 hezarê wê ermenîyên gregoryan; hezarekê wê jî ermenîyên katolîk in (Saraçoğlu, & Yıldız, 2007: 622-630). Şemsettîn Samî radigihêne (Sami, 1996: 29) ku Sason li ser sancaxa Mûşê bûye; Mûş jî li ser welayeta Bidlîsê bûye. Samî dîyar dibe ku hejmara şênîyên qezaya Hezoyê, digel 119 gundên wê gihîştîye 20101ê. Zemanê berê, digel ku ehalîyê wê 60 hezar bûye; peyra çî bûye nahê zanîn. 10370yî wê muslim, 8389ê wê ermenî, 372yê wê qiptî û 970yê wê êzîdî ne.

5. FONETÎKA DEVOKA HERÊMA XERZAN

5.1. Cihderka Dengdêrên Dirêj

[a]

Cihderka dengdêra dirêj [a]yê dişibe dengdêra [a]ya erebî. Ji ber ku ereb û kurd li bajarê Hezo û Sasonê û gundê mîna Xelefana digel hev dijîn, dibe ku ev deng ketibe bin karîgerîya fonetîka erebî. Bi tarîfeke din, ew [a]ya ku bi awayekî normal ji devê merivan derdikeve û di devokîna din ên kurmancî da heye, di devoka Xerzan da tune; lêbelê bi awayekî gelek balkêş bi temamî di dirûvê [a]ya kurmancîya jêrîn (kurdîya naverast) da ye. Axifgêrên Xerzî, dengdêra [a]yê bi awayê axiverên Torî ku devokeke kurmancîya jorîn e derdixin. Cihderka [a]ya wan, nêzî cihderka dengdêra [ê]yê ye.

[û]

Dengdêra [û]yê nêzî dengdêra [o]yê ye. Axiverên vê devokê, vê dengdêrê bi awayekî ku ji devokên din hîn dirêjtir be bi lêv dikin û bi terzekî şedîd ji hinava xwe derdixin.

[ê]

Ev dengdêr mîna dengdêrên di ên dirêj, ne bi awayê devokên din ên kurmancî; bes tam bi awayê diyalekta kurmancîya jêrîn (kurdîya naverast) tê bilêvkirin û axiverên wê, hundirê gewrîya xwe hinekî diguvêşin û wê ji kûranîya singê xwe derdixin.

[î]

Awayê bilêvkirina vî dengî yê devoka Xerzan, ji devokên din ên kurmancî cîyawaz e. Axiverên wê, bi awayekî narîn û nazik wê ji kûranîya hinava xwe derdixin.

[o]

Axiverên devoka Xerzan, bi piranî dengdêra [o]yê bi awayekî ku dûrî [o]ya devokên din be bi lêv dikin û wê ji jora gewrîya xwe derdixin. Gava ciwanekî ji gundê Mangîk bêjeya “qoq” bi lêv dike, nedengdêra [o]yê wekî dengekî ku di navbera [u] û [o]yê de be derdixe.

5.1.2. Cihderka Dengdêrên Kurt “[e], [i], [u]”

Rêjeya bikaranîna dengdêrên kurt di devoka Xerzan da hindik e. Ew dengdêra [e] ji nav dawîya esmanê devê xwe derdixin. Dengdêra [i], bi dengekî narîn û henûn tê derxistin. Tiştê ku heye, cihderka dengdêra [u]yê, nêzî cihderka dengdêra [û]yê ye. Heta van salên dawîn hinek dormedoran li dengdêra [i], dengdêra alfabea tirkî [ı] bi kar dianî û îro jî dewrûberên ku kirmancî wekî zimanekî xweser dihesibînin, di alfabea xwe da vê dengdêra alfabea tirkî bi kar diênin; çî heye ku di devoka Xerzan da bi awayekî gelek zêde aşkera dengê [i] derdikeve.

5.2. Cihderka Nedengdêran

Axiverên devoka Xerzanîyê, hemû nedengdêrên xwe, bi awayê çîst, çeleng û hêzdar bi lêv dikin. Awayê bilêvkirina nedengdêrên vê devokê, bi awayekî gelek zêde dişibin kurdîya babanî û soranî ku jê ra kurdîya naverast tê gotin (سه‌جادی & نێبیراهیمی, 1396: 29).

5.2.1. Cihderka Nedengdêra “r”yê

Çawa ku zimanewanê kurdîya naverast Wirye amaje pê dike (Emîn, 2009: 105-106) digel ku zimanê kurdî û erebî di şeş dengên mîna [r], [ر] [ر] [rr], [ص], [س], [ر] da hevbeş in jî; di sîstema nivîsîna nedengdêrên [r]ya zirav û [r]ya stûr [ر] da ji hev cîyawaz in û wekî du fonemên cîyawaz ji devê merivan derdikevin. Awayê derxistina nedengdêra [r]ya stûr, di derbirîna da zarî ye, gava ku meriv bixwaze vî dengî derxe, zimanê xwe ber bi pêş ve dibe û bi awayê lertzok derdixe (Xoşnaw, 2013: 26).

5.2.2. Cihderka Nedengdêra [L]yê

Di sîstema nivîsîna nedengdêra [L]ya zirav û [L]ya stûr” da cîyawazî heye wekî du fonemên cîyawaz ji devê merivan derdikevin. Ji lew ra di alfabea erebî ya kurdîya naverast da ji bo ku ferqa navbera [L]ya stûr [ل] ji [L]ya zirav bihê kirin, zimannasan (Emîn, 2009: 107) nîşaneyê “v”ê li binê [L]ya stûr danîye. Çawa ku Xoşnaw (2013: 26) cihderka wê tarîf dike gava meriv vî dengî di weqtê derbirîna da bi lêv dike, serê zimanê xwe ber bi pêş ve dibe û hinekî giran dike û wisa derdixe.

6. FONOLOJÎYA DEVOKA HERÊMA XERZAN

6.1. Dengdêr

6.1.1. Dengdêra [A]

Axiverên devoka Xerzan, çî di serê bêjeyan da be, çî di nivê bêjeyan da be û çî jî di nivê bêjeyan da be, herfa [a]yê, hemin hertim bi awayê narîn û kubar bi lêv dîkin.

6.1.2. Dengdêra [E]

Di devoka Xerzan da dengdêra [e]yê gava wekî gireya erênî tê ser navdêran, nêzî dengê [a]yê ye: *Bajarê Hezoyê xweş e.*

Lêbelê gava axiverêkî devoka Torê, heman risteyê saz dike, dengê [e]yê bi temamî vedighefîne [a]yê: *Bajarê Hezoyê xweş a.*

Wisa xuya dike ku ev deng ne di devoka Mêrdîn û Dîyarbekirê da heye, ne jî di devoka herêma Serhedê da.

Ji bilî devoka Xerzan, devokên din ên derdora vê deverê, -eşîra Reşkotan ne têda- heta devoka eşîra Badikan û herêma Erxenîya Dîyarbekirê, Qerecdaxê, herfa [e]yê, di dawîya bêjeyan da, çî fiil bin, çî jî navdêr bin, vediguherînê herfa [i]yê:

“Elî diçe malê.” > “Elî diçi malê.”

“Ew merivekî baş e.” > “Ew merivekî baş i.”

6.2. Nedengdêr

6.2.1. Nedengdêra [B]yê

Axiverên devoka Xerzan, mîna axiverên devoka Bekiran û Deşta Gewran, herfa [b] bi tu awayî venaguherînin herfa [w], yan jî [v]yê. Tîpa [b] di her rweşê da [b] ye.

6.2.2. Nedengdêra [L]

Di devoka Xerzan da nedengdêra [L]yê bi du awayan di nav axaftinê da cih digire: [L]ya zirav û [L]ya stûr. Ji lew ra di alfabeya kurdîya naverast da ji bo ku ferqa navbera [L]ya stûr ji [L]ya zirav, zimannasan (Emîn, 2009: 107) kovika “v”yê li binê [L]ya stûr danîye.

Bêjeya “mal” dibe ku ji ber dengdêra [a]yê be ku nedengdêra [L]yê stûr tê bilêvkirin. Gava herfa [L] di bêjeya “bila” da dihê bikaranîn, herfa [L] zirav dibe. Ji van rewşan dîyar dibe ku çawa nedengdêr stûr in, dengdêrên bi wan ra jî stûr dibin. Barê stûrîyê ne tenê li ser nedengdêran; bes li ser dengdêran ne jî.

6.2.3. Nedengdêra [R]

Çawa ku di devokên din ên kurmancî da jî heye, di devoka herêma Xerzan da jî du cure nedengdêrên [r]yê hene: [r]ya zirav û [r]ya stûr. Çawa ku di kurdîya naverast (babani-sorani) (Emîn, 2009: 106) da du dengên nedengdêra [r]yê hene, di vê devokê da jî bi awayekî zelal xwe didin der. Ji lew ra di alfabe ya erebî ya kurdîya naverast da ji bo ku ferqa navbera van [r]yan, zimannasan (Emîn, 2009: 105-106) nişaneya “v”yê li binê [r]ya stûr danîye; lêbelê di alfabe ya latîn a kurmancî da ev cîyawazîya van tîpan nehatîye destnîşankirin. Di van risteyên jêr ên devoka Xerzan da nedengdêra [r] stûr e:

Dibêjin derew e. (Tarduş)²

Heta ku ji we bê, derewan mekin. (Wext Çawa Derbas Bû, , 02.11.2018)

6.3. Rûdanên Nedengdêran

6.3.1. Pevguherîna [R] û [L]yê

Meyla devokên derveyî Herêma Xerzan, di bilêvkirina nedengdêra [r] û [L]yê da li ser nedengdêra [r]yê ye; lêbelê ya devoka Xerzan, li ser nedengdêra [L]yê ye.

Devoka Xerzan	Devokên Din
Bila bihên.	Bira bihên.
Bila be.	Bila be.

6.3.2. Pevguherîna [v] û [f]yê

Axiverên devoka Xerzan, cîyê herfa [v]yê didin herfa [f]yê. Mesela bêjeya “mirov” bi awayê “mirof” bi lêv dikin.³

7. GRAMERA DEVOKA XERZAN

7.1. Gireya Dema Bihê/Dahatû

Digel ku îro partîkela dema dahatû, di devokên din ên kurmancî da *ê, dê û wê* ye, ye; li herêma Xerzan, li navenda Hezo, Comanîyê û Babosîyê, di nav

² Îbrahîm Tarduş ku li Unîversîteya Mardîn Artuklu akademîsyen e, bi eslê xwe ji herêma Xerzan e û ji bo vê xebatê min pê ra hevpeyvîn kirîye.

³ Ji ber ku herêma Xerzan xwedan cografyayêke zozanî ye, bedena merivan li vir rehet e, dibe ku ji ber vê avantajê be ku axiverên wê bi awayekî siruştî karîne zimanê xwe henûn û çeleng bikin. Ji bo delîlê vê taybetmendîyê, meriv dikare li ser youtubê, <https://www.youtube.com/watch?v=inNoUWCHHM0&t=731s> li vîdeoya bi navê *seyda abdurrehman inal kozluk binihêre* .

axiverên vê devokê da gireya/partîkela dema dahatû, “tê” ye: *Ez tê werim. Min tê bigota. Ew tê bê.*

7.2. Gireya Karê Demî

Gireya kesê duyem ê yekhejmarî ku tê ser navdêran, meylî ser dengê “a”yê dike ku dişibe devoka Herêma Torê: *Ew a. Ew baş a. Ew şareza ya.*

7.2. Daçek

7.2.1. Paşdaçeka “de/da”

Her çendî di ristesazîya vê devokê da paşdaçeka “de” kêmbê û bêhtir pêşdaçeka “li” tê bikaranîn jî, dîsa “de” heye. Carina ev paşdaçeka “de” bêyî pêşdaçeka wê “di” tê. (Hev. Î. Tarduş). Paşdaçeka “de” bi awayekî zelal û îstîqrarî bi awayê “de”yê tê bikaranîn û bi qasî ku me ji axiverên a niha bihîst paşdaçeka “da” kêmbê e. Paşdaçeka “de” di nav axiverên Gurdilanî/Misircî de jî bi awayekî zelal tê bilêvkirin. Ne bi awayê “da” ne jî bi awayê “di” ye; rasterast tim bi awayekî “de” ye.

7.2.2. Paşdaçeka “re/ra”

Paşdaçeka “re” bi awayekî zelal û îstîqrarî bi awayê “re”yê tê bikaranîn û bi qasî ku me ji axiverên a niha bihîst paşdaçeka “ra” zaf kêmbê û bi awayekî biîstîqrar bi awayê “re” ye.

7.3. Nav

7.3.1. Zayenda Navan

Hemû navdêr, li Herêma Xerzan, di devoka Hezoyê da ji hêla zayenda xwe ve bi awayê nêr tèn bikarênan:

Bavê min

Dîyê min

Xoyê min

Tiştê ku heye ev zayend, hinekî ji zayenda babanî-soranî cîyatir e. Ev zayenda vê devokê kurdîya şêxbizinîyan tîne bîra me. Li gor dîroknesan şêxbizinî çawa ku li cîyên mîna Aksaray, Enqere, Konya, Adapazari, Amasya, Samsun, Sînopê yên turkîyayê hene, li deverên mîna Kexta, Diyarbekir, Wan, Kerkûk, Xaneqîn û Elamê jî dijîn (M. Salih Batirhan, 2014: 85). Di vê kurdîyê da jî navdêrên makî di îzafeyê da mîna navdêrên nêr gireya zayendê digirin:

Jina rind, dibe Jinê rind

Jineke rind, dibe jinê rind (Batirhan, 2014).

Carina meriv dibêje gelo ev têkçûna zayenda mê di devoka Hezoyê da ji ber jîyana wan a digel gelê ereb e, yan na? Gava meriv bala xwe dide bajarê Mêrdîn

û Sêrtê, li wê derê jî ereb û kurmanc ji qedîmî zeman ve di nav hev da dijîn; bes zayenda kurmancî xwe diparêze. Çi heye ku divê meriv vê jî bizanibe ku nişteciyên desthilatdar ên bajarê Mêrdîn û Sêrtê ji weqtakî dûr û dirêj ve ne kurmanc; bes ereb bûn. Îca gava em li bajarê Hezo û Sasonê dinihêrin, nişteciyên desthilatdar ên van her du bajarên ji qedîmî zeman ve kurmanc bûne. Divê meriv dîyar bike ku erebên kurmancîaxiv, di axaftina xwe ya kurmancî da zayenda makî ya heyberan zêde bi kar naynin; ew bi giştî meyla xwe didin ser zayenda nêr. Ev jî dibe ku ji ber hêsanîyekê be. Çunkî zayenda navdêran di kurmancî da ji bo gelên bi eslê xwe ne kurmanc bin zehmet e. Wekî din, di dawîya sedsala 15an û serê sedsala 16an da herêma Xerzan ketîye bin desthilatdariya siyasî-îdarî ya sefewîyan. Zimanê sefewîyên wê hingê farisî ye û farisî, wê hingê dibe ku bûbe zimanê serdest-fermî yê vê herêmê. Îca ev rewşa zimanê farisî ku zayenda nêrî û makîya navan avêtîye, dibe ku li ser kurmancîya vê herêmê jî karîgerî kiribe.

7.3.2. Bêjeya Xwişk

Cîyê baldarî û balkêşîyê ye ku bêjeya “xwişk” di piranîya devokên kurmancî da bi awayê “xwişk”, “xwing”, “xweh” û “xuşk” e; lêbelê di devoka Xerzan da bi awayê “xoy”yê ye. Digel ku di devokên derdora herêma Xerzan da ji bo “xwişk”ê “xwa” jî dibêjin, bes li vê herêmê bi formê “xo” maye.

7.4. Cihnav

Di serî da divê em dîyar bikin ku di risteyên vê devokê da koma cihnavên tewandî (min, te, me, we) ji koma cihnavên sade (ez, tu, ew, em,) zêdetir tên bikaranîn. Axiverê vê devokê, gava risteyekê saz dike, li şûna ku bibêje “Ez çûm.” dibêje: “Min çû.” Ne bi awayekî sistematîk be jî, çawa ku di kurmancîya xwarê da cihnav “ez” nayê bikarênan, di vê devokê da jî meyleke mezin li ser cihnav “min” heye.

7.4.1. Cihnav “Xo”

Cihnav “xwe” ku di piranîya devokên kurmancîyê da bi awayê “xwe, xwu, xwi, xu” ye; di devoka herêma Xerzan da tim û tim bi teşeyê “xo” ye. Heta gava di nav bêjeyên pevedudanî jî da cih digire, bi awa û formata “xo” cih digire û naguhere:

Serbixoy, jixoy, bi xo, xo bi xo

Formata cihnav “xo” heman mîna formata “xo”ya kirmanckî û soranî ye. Ne li hemû herêma Xerzan; bes li derdora Sason û Hezoyê wiha ye.

7.4.2. Cihnav “Tu”

Di devoka hemû herêma Xerzan da cihnav “tu” bi tu awayî venaguhere “ti”; lêbelê di devokên kurmancî yê mîna Dîyarbekir û Mêrdînê da dibe “ti”. Ev

cihnava “tu” ne zirav e jî, tam bi awayê kurmancîya jêrîn e û hinekî stûr û dirêj e. Em ji çavkanîyan (Gultekîn, 2010: 45) hîn dibin ku ev cihnav “tu” di kirmanckî/zazakî da jî veguherîye teşeyê “ti”. Wusa xuya dike ku li vir, di bikaranîna dengdrêra kurt “u” û “i”yê da arîşeyek heye. Ji ber ku di kurmancîya jorîn da “tu” û di ya jêrîn da ev format di rengê “to”yê da ye (Kurdo, 2013: 118), bi qenaeta min heq heye ku di kirmanckî da jî ne formata “ti”; bes formata “tu” bihe tercihkirin.

7.4.3. Cihnav “Me”

Ev cihnav kesê yekem ê zafhejmarî “me” bi lêkera “çû”yînê ra zêde tê bikaranîn: *Me çû*.

Nabêjin em çûn; dibêjin me çû. Digel vê, gava yekî Hezoyî vê cihnavê bi lêv dike, nêzî dengê “ma” bi lêv dike. Cihnav “çî” jî forma xwe diparêze: *Tu hatî çî?*

7.5. Hevalnav

Çi – Çî

Di nav axiverên Misirc-Gurdilanî da jî cihnav “çi” bi awayê “çî” tê bikaranîn. Di devoka Kurtalanê da devoka Xerzanîyê, bi awayekî îstîqrar cih nagire; ji herêma Torê jî û ji herêmên din jî axivgêr hene. (Hevpeyvîna bi Îbrahîm Tarduş).

Di devoka Qoser Mêrdînê da “çîk”; di ya Deşta Gewran da “çer” e. Mîna dîyalekta babanî û kurmancîya jêrîn di formata “çî” da ye.

7.6. Bêjeya “Mam” û “Ap”

Bêjeya “mam”, li vê herêmê mîna soranî ye; bêjeya “ap” di devokên din ên kurmanckî da heye; di devoka Xerzan da tune. Gava ev bêjeya “mam” dikeve nav bêjeyên ku binyada wan ji bêjeyên pevedudanî pêk hatine jî, ev bêje naguhere:

Mamojin, kurmam, pismam, keçmam, mamo

8. Sentaksa Devoka Xerzan

Di risteyên vê devokê, hinek taybetmendiyên xweser hene ku devokên din ên kuremanckî da xuya nakin. Bi piranî gava biker bibe cihnav “em”, li şûna wê, riste bi cihnav “me”yê dest pê dike: *“Me çû gund ew dîtin.”*

8.1. Lêkera/Karê Alîkar “be” - “bî”

Digel ku di piranîya devokên kurmanckî da lêkera/karê alîkar “bû” gava tê ser bêjeyêke navdêr/nav, bi formata “be/bi” ye û di devoka Torê da “bê” ye; di dîyalekta kirmanckî da “bo” ye; di devoka herêma Xerzan da bi şiklê “bî” ye: *Qewet bî ji we re.*

Yekî ku tam munafîq **bî**, çavê xwe dikî bin emrê xwe. Yekî ku ne munafîq **bî**, girîyê wî bê, nasekinî. (Wext Çawa Derbas Bû, Şêx Marûf Yıldırım, 01.03.2017)

Gava di vê devokê da yek dibêje “Qewet bî.” diyar e ku bi nîyeta duayê, lêkera alîkar “be”yê ditewêne û wekî ku bibêje: *Hêvîdar im tu bi qewet bî.*”

Ev formata ku di devokên din da bi awayê “*Qewet be.*” ye, di devoka Xerzanîyê da vediguhere “*Qewet bî.*” dibe ku ji hêla sentaksê/ristesazîyê ve risteyeke duayî be, lewra ketîye vî teşeyî. Muminekî/e kurmanc gava dua dike, Xwedayê wî/wê, jê ra serdest e, raser e, lewra nikare lê ferman bike, tenê wekî daxwaz dibêje: “*Ya Rebbî, ez dixwazim tu qewetê bidî wî.*”

Yaxud qesda wî/wê wiha ye: “*Ya Rebbî, heger tu qewetê bidî wî baş e.*”

Yekî ereb, gava dua dike dibêje: “*Allahumme exfirli.*” اللهم اغفر لي [Rebbê min, min bixefirîne.]; yekî tirk gava dua dike, dibêje: “*Allahum beni beni affet.*”; lê yekî kurmanc, wekî ku bi heddê xwe bizanibe, risteya xwe ya duayî, li ser bingeha raweya daxwazî saz dike. Digel vê rewşê, fiîla alîkar “bû-“ di devoka herêma Botan da bi awayê “buwîn” tê bikaranîn. Dibe ku ev awayê ha, bi domana demê ra ji “bûyî”nê” veguherîbe bûwî” > “buwî” > “bî”yê.

8.2. Lêkera/Karê “Fer”-în

Di xebata xwe ya li ser devoka Xerzan da em rastî fiîlekê hatin ku tenê xasî bi axiverê vê devokê ye: *fer*-în. Gava yekî herêma Xerzan dibêje “ferê”, wate li min binihêre, dêhn û bal û haya xwe bide min. Ev karê *ferê*, ji bilî vê devokê, me di tu devokeke din a kurmancî da nedît. Her çendî di metnên nivîskî yên helbestên ehlê medreseyê da ev kar bi awayê *fermûyîd* tê bikaranîn (؟، نامدی: 64). Îro çî di nav axaftina rojane da be, çî jî di nav metnên nivîskî da meriv rast li vê bêjeyê nahê. Digel vê dibe ku ev bêje, têkildarî bêjeya *fêrbûnê* be jî. Gava axiverekî/e Xerzan di weqtê axaftinê da ji kesê pêşberî xwe ra dibêje *ferê*, diyar e ku jê ra dibêje guhdarî bike û hîn bibe. Mîna ku bibêje *fêr bibe*. Digel ku îro di kurmancî da fiîla “ferm-“ di rewşa fermanî/emrî da bi awayê “fermo” tê bikaranîn, bi qenaeta min xelet e. Divê ku bi awayê “biferme” be. Çunkî ev formata ku bi “bi-”yê dest pê dike, (bixwêne, bireve, bimeşe) di hemû fiîlên fermanî yên kurmancî, soranî û kirmanckî da berbelavtir e. Heta em dibînin ku di zimanê farisî da jî bi heman formatê, ango bi awayê “bi-ferma-y-îd” e: “Aqayê Îzdî, *bifermayîd* încâ.” (85 :1990، ثمره)

8.3. Formata Gireya Kesê Duyem ê Yekhejmarî û Kesên Zafhejmarî

Li herêma Gurdilan û Hezoyê, ew gireyên kesên ên mîna *hatîye*, *hatine*, bi awayekî rêkûpêk, “-e/-ye” û “-ine” ye. Mîna herêmên din ku meyla van gireyan diçe ser dengê “-i/yi” û “-ini” nîne: *Ew ji Misircê hatîye. Ew ji Babosîyê hatine.* (H. Î. Tarduş)

Encam

Piştî raxistina rabirdûya dîrokî ya herêma Xerzan û raberkirina taybetmendiyên wê yên cografî, demografî û devokî, digel herêmên din ên dîyalketên kurdî, ne bi temamî be jî, dîyar bû ku devoka Xerzan a kurmacî, çawa ku ji hin hêlên fonetîk, fonolojîk, morfolojîk, gramerî û sentaksî ve ji devokên din ên kurmacî cîyatir bûye, pê ra jî şibîyaye kurmacîya xwarê. Herêma Xerzan, ji qedîmî zeman ve bo qewmên qedîm malovanî kirîye. Hîna ji berî miladê ve bûye cîyê şênîyên medenî. Ji serdema Bizansî, Romayî, Xelîfeyên Îslamê, Emewî, Ebbasî, Merwanî, Eyyûbî, Artûqî, Selçûqî, Akkoyunî û Sefewîyan ve jîyana civakî şaristanî li vir hebûye. Piştî serdema mîrektiyên kurd, êdî ev dever ketîye bin desthilatdarîya Osmanîyan.

1. Tîpa [a]yê ji aliyê fonetîka xwe ve çawa ku ne mîna ye fonetîka devokên din ên kurmacîya jorîn, wisa jî bi xurtî û zelalî dişibe kurmacîya jêrîn/xwarê, ango kurdîya naverast. Tîpên dengdêr ên kurt ên mîna [e], [i], [u] ku di devoka Xerzanîyê da tên bikaranîn, digel ku hinekî dişibin devoka herêma Torê-Mêrdînê, dîsa bi meyleke mezin di dirûvê axiverên dîyalekta kurmacîya xwarê da ne.

2. Herfên nedengdêr ên devoka Xerzan bi temamî ji devokên din ên kurmacî cîyatir in, nerm û lawaz nînin; bes heman mîna nedengdêrên kurmacîya xwarê, bi şîpîl û çeleng in. Di vê çelengî û şîpîşiyê da dibe rista cografî jî hebe.

3. Zayenda makî, heman mîna kurmacîya xwarê ji nav devoka Xerzan rabûye. Sedemê vê jî dibe ku ji ber karîgerîya desthilatdarîya sîyasî ya zimanê farisî, yan karîgerîya awayê axaftina erebên kurmacîaxiv, an jî meyla xelasbûna ji bargiranîya taybetmendiyên zayendê be. Devoka Xerzan, ji aliyê zayendê ve çawa ku dişibe zayenda kurmacîya jêrîn, dîyar e ku dişibe kurmacîya Şêxbizîniyên dormedora Semsûr û Konyayê jî.

4. Cihnav “xwe” di vê devokê da tam bi awayê formata kurmacîya xwarê, “xo” ye. Gava kurmacîaxivên vê deverê bi cihnav “xo” bêjeyên nû saz dikin, dîsa formata wê ya bi teşeyê “xo” diparêzin.

5. Hudûdê devoka Xerzan, di nav herêma Xerzan bi xwe da jî lokal e. Digel ku cografyaya herêma Xerzan ji hêla gund û devokên xwe ve xwedî dewlemendî û rengînîyê ye û li gundên derdora wê eşîrên mezin ên mîna Xîyan, Reşkotan, Elikan û Bekiran hene jî, dîsa ev herêm gişt ne bi heman tarz û teherî dipeyive. Devoka Xerzan, tenê xasî bi şarçeyên mîna Hezo/Kozluk, Hewêl/Baykan, Misircê/Kurtalan û Sasonê ye.

Çavkanî

Aşan, M. B. (1993). Van Yöresi üzerinde Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Beg, M. E. (2010). Dîroka Kurd û Kurdistanê, (Ji Soranî bo kurmacî: Zîya Avci). İstanbul: Avesta.

- Efendi, A. A. (1280). Der Hülasai Mezamin-i Defter-i Divan. İstanbul: Tasvir-i Efkar Gazetesi Matbaası.
- Emîn, W. ' . (2009). Asoyekîtirî Zimanewanî, (Bergî Yekem). Hewlêr: Aras.
- Falay, F. B. (2007). Siirt'in 19. yüzyıl Sonlarındaki Sosyo-Ekonomik Yapısı. Uluslararası Siirt Sempozyumu, (s. 153). İzmir.
- Gultekîn, S. (2010). Ro Ser ZARawaya Kirmanckî Xebata Gramerî. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- İbrahim Bingöl Mardin. (2017). Cihnav di Zazakiya Gimgimê de. The Journal of Mesopotamian Studies, 90.
- Komasyon. (1998). 1998 Yılı Batman İl Yıllığı . Batman: Batman Özel İdaresi.
- Komasyon, H. . (2011). Batman İli Sosyo-Ekonomik Profili. batman: Batman Ticaret ve Sanayi Odası Yayını.
- Kurdo, Q. (2013). Rêzimana Kurdî (Kurmancî-Soranî) (Ji Kurdîya Soranî: Zülküf Ergün). İstanbul: Nûbihar.
- M. Salih Batirhan. (2014). Şêxbizinîyên Haymanayê û Zarê Wan. Zend, 85.
- Naîma, M. (2018). Sason Aşîretlerinin Dağılımı. <http://www.sasun.org/kultur/gunumuz-sason-asiretlerinin-dagilimi-h731.html>.
- Öztuna, Y. (1969). Devletler ve Hanedanlar (Türkiye, 1074-1990) c. II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- S. Sönmezsoy, Y. E. (1994). Siirt Tarihi (Başlangıçtan Osmanlıya Kadar). Van: YYÜ Ferit Melen Kütüphanesi (Basılmamış).
- Sami, Ş. (1996). Kâmûsu'l-A'lâm, IV. Ankara: Kangar Neşriyat.
- San, M. S. (1982). Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Saraçoğlu, M. Z. (2007). 19. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişmeler. Uluslararası Siirt Sempozyumu, (s. 622-630). İzmir.
- Turan, O. (1973). Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. İstanbul: Turan Neşriyat.
- Xoşnaw, N. E. (2013). Dengsazî, (çapa yekem). Hewlêr: Çapxaney Rojhelat.
- Yıldız, H. D. (1976). İslamîyet ve Türkler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Yıldız, H. D. (1982). Anadolu Türk Tarihi. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, (c. 4, 630). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Yılmazçelik, İ. (1995). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yücel, A. S. (1989). Türkiye Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zillî, E. D. (2006). Seyahatname III-IV, T. Temelkuran, N. Aktaş, ve M. Çevik (Çev). . İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- بيروت: دار المعرفة . محاضرات تاريخ النعم الإسلاميّة الدولة الامويية . (2005/1426). الخصري, م .
- بيروت : دار القلم . محاضرات تاريخ النعم الاسلامية الدولة العباسية . (٩). بك, م. خ

قاهره: مطبعت السعادة . تاريخ الدول و الامارات الكرديية فى عهد الاسلامية . (1945). بگ، م. م. ئ
بيروت: دار الفكر . الفاروق بن العمر بن الخطاب . (1426/2005). رضى، م
بغداد: تعفن . خلاصات تاريخ الكرد و كردستان . (1961). زهكى، م. ا
تهران: بيريم باسم و باين . اموزش زبان فارسى كتاب اول . (1990). سمره، ي
سقز: چاپخانهى گوتارى سقز . زمان و ويژهى كوردى . (1396: 29). ئبيراهيمى، م & . سمجادى، ب
ديياربكر: ديياربكر . بعد مدائح و المراسى فى حقق ئوستاذ بديعزمان سعيد نوورسى . (؟). ئامهدى، ز
سۆز .

Transkrîpeya Çavkanîyên Erebi, Farisî û Kurdî yên bi Alfabeya Erebi

Amedî, Zeynelabidin Be'du'l-Medaihi we'l-Merasî fî Heqqi Ustaz Bedîuzzeman
Seîd Nûrsî, (Ceme'ehu.), Dîyarbekir: Dîyarbakır Söz.

Bek, M. X. (?). Muhaderatu Tarîxi'l-Umeme'l-îslamîyye ed-Dewletu'l-
Ebbasîyye, (Tehqîq: Muehmmmed el-'Usmanî), Beyrût: Daru'l-Qelem.

Emîn, Wirya 'Umer. (2009). Asoyekîtirî Zimanewanî, (Bergî Yekem), Hewlêr:
Aras.

Hısın Keyfa Vekainamesi (Nûzhetü'n-Nazır ve Rahatü'l-Hatır), Vîyana Milli
Kütüphanesi, Mxs. 355 varak, 76a.

Riza, M. (2005/1426). el-Farûq Umer bin el-Xettab, (Îtîna bih: Nacî İbrahîm es-
Siweyd), Beyrût: Daru'l-Fikir.

Xoşnaw, Nerîman Ebdulla. (2013). Dengsazî, (çapa yekem), Hewlêr: Çapxaney
Rojhelat.

Zeki, M. E. (1961). Hulasatu Tarihi'l-Kürd ve Kürdistan, Muhammed Ali Avni
(Arapça'ya Terceme), 2. Baskı, Bağdat: Tevin.

Zekî, M. E. (1945/1364). Tarîxu'd-Duweli we'l-Emaratu'l-Kurdîyyeti fî 'Ehdi'l-
İslamîy, ('Errebehu we Raci'ehu: Muhemmed 'Elî 'Ewnî), Qahire:
Metbeetu's-Seadet.

Çavkanîyên İnternetê

Erzurumlu, K. (2015), *Osmanlıdan Günümüze Kürt Sorunu* 3,
www.sediyani.com/p? (31.10.2018)

<https://www.youtube.com/watch?v=-wHFPITh1A&t=2305s> Wext Çawa
Derbas Bû, Şêx Marûf Yıldırım, 01.03.2017, tarîxa gihîştinê, 02.11.2018).

<http://www.kozluk.gov.tr/kozluk-tarihcesi> (Dîroka pêgihîştinê:
31.10.2018).

<https://www.youtube.com/watch?v=inNoUWCHHM0&t=731s>, seyda
abdurrehman inal kozluk (Dîroka pêgihîştinê: 03.11.2018).

<http://www.kozluk.gov.tr/kozlukadi> (Dîroka pêgihîştinê: 03.11.2018).

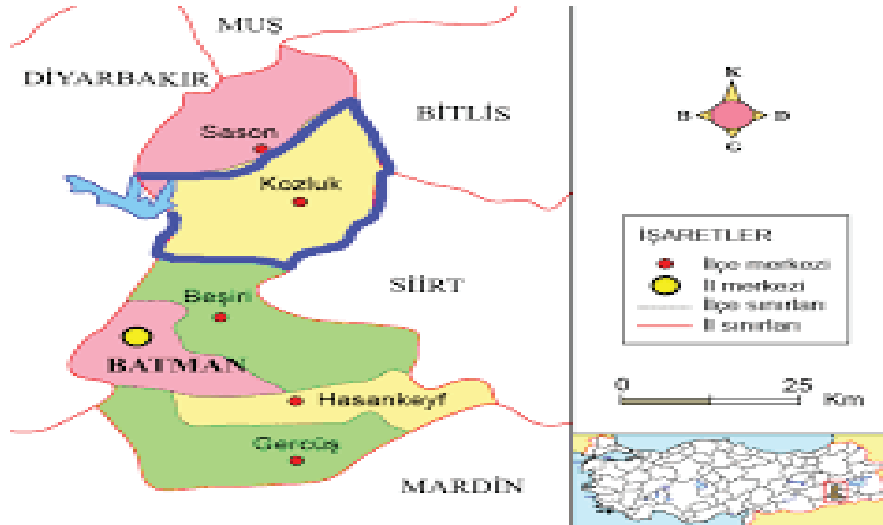
Naîma, M. (2018). Sason Aşîretlerinin Dağılımı,
[http://www.sasun.org/kultur/gunumuz-sason-asiretlerinin-dagilimi-
h731.html](http://www.sasun.org/kultur/gunumuz-sason-asiretlerinin-dagilimi-h731.html) (08.01.2019)

Kesên Çavkanî yên Zindî

Hevpeyvîna bi İbrahîm Tarduş re, (31.10.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewihwY-UlsjfAhXCE> (30.12.2018)

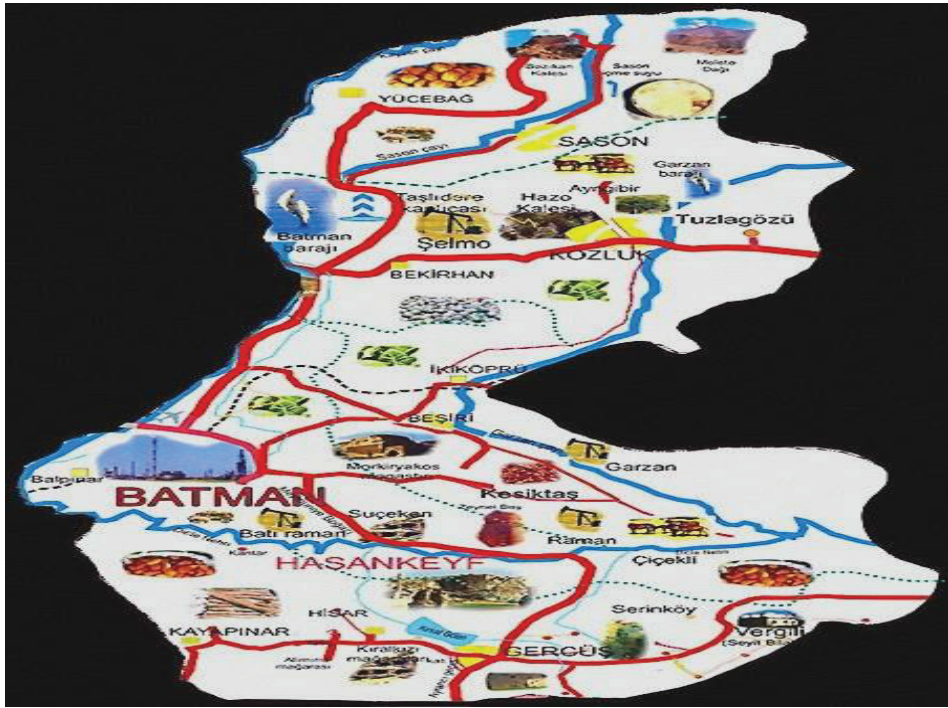
<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewihwY-UlsjfAhXCE> (30.12.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewihwY-UlsjfAhXCE> (30.12.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwihwY-UlsjAhXCE> (30.12.2018)

<https://www.google.com/search?q=kozluk+haritası&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwihwY-UlsjAhXCE> (30.12.2018)

<http://www.sasun.org/kultur/gunumuz-sason-asiretlerinin-dagilimi-h731.html>
(07.01.2019)

Makale Geliş Tarihi: 12.05.2019

Makale Kabul Tarihi: 23.06.2019

ÇAND Û ŞARISTANIYA KURDÊN MERWANÎ DI TARÎXU MEYYAFARIQÎNÊ YA ÎBNU'L-EZREQ DA¹

Ahmet SEYARÎ²

KURTE

Îbnu'l-Ezreq el-Fariqî di sedsala XII'an da, di serdema Artûqîyan da, jiyaye û di dezgehên rêvebirîya dewletê da xebitîye. Fariqî di berhema xwe ya bi navê Tarîxu Meyyafariqînê da derheqê çand û şaristaniya kurdên Merwanî da gelek agahiyên girîng dane. Ev berhem di warê siyasî, sosyolojî, mîmarî, hiqûq û aborîyê da dikare gelek aliyên vê serdemê ronî bike û rê li ber xebatên nû veke. Di vê xebatê da agahiyên di warê çand û şaristaniya kurdên Merwanî, yên ku di Tarîxu Meyyafariqînê da derbas dibin, hatine tesbitkirin û şirovekirin. Di vê çarçoveyê de di warê rêvebirîya dewletê de taybetîya mîran û şewaza derketina wan a ser textê mîrîtîyê, taybetî û peywîrên wezîr, walî û karê nivîsvanan, taybetîyên pergala hiqûqê û qazîyan û rê û rêbaza darizandinê hatiye vegotin. Derheqê artêşa kurdên Merwanî û çekên ku di vê artêşê da hatine bikaranîn da agahî hatine dayîn. Behsa kevneşopî û tore, bîr û bawerîyên di serdema kurdên Merwanî da hatiye kirin. Herwiha agahiyên derheqê avahiyên mîmarî yên ku li vê serdemê hatine çêkirin da û çalakîyên di warê aborî û bazirganiyê û weqfên alîkarîyê da hatine tesbitkirin û şirovekirin.

Peyvên Sereke: Kurdên Merwanî, Çand û şaristanî, Tarîxu Meyyafariqîn, Îbnu'l-Ezreq el-Fariqî.

¹ Vê gotarê bingeha xwe ji beşeke teza min a mastîrê girtiye. Ev tez bi navê "Kurdên Merwanî di *Tarîxu Meyyafariqîn* a Ibnu'l-Ezreq de" di sala 2016an de li Zanîngeha Mêrdîn Artukluyê di beşa Ziman û Çanda Kurdî de hatiye nivîsîn.

² Zanîngeha Bîngolê- Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî - Xwendekarê Doktorayê. ehmedseyari@gmail.com
ORCID: 0000-0001-2345-6789

***Îbnu'l-Ezrak'ın Tarihu Meyyafarîkin Adlı Eserinde
Mervanilerin Kültür ve Medeniyetleri***

ÖZET

Îbnu'l-Ezrak el-Farîki 12. yüzyılda Artuklular döneminde yaşamış ve bazı devlet kademelerinde görev almıştır. Farîki Tarihu Meyyafarîkin adlı eserinde Mervanilerin kültür ve medeniyetleri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bu eser siyasi, sosyolojik, mimari, hukuki ve ekonomik açıdan bu dönemin birçok yönünü aydınlatıyor ve bu alanda yapılacak birçok çalışmaya katkı sağlayabilir. Bu çalışmada Mervani Kürtlerinin oluşturdukları ve Tarihu Meyyafarîkin'de yer alan kültür ve medeniyet ele alınmıştır. Bu çerçevede devlet yönetiminde emirlerin özellikleri ve tahta çıkış şekilleri, vezir, vali ve divan idaresi hakkında bilgi verilmiştir. Hukuk sistemi ve kadıların özellikleri ve yargılama şekilleri ele alınmıştır. Mervani Kürtlerinin ordusunun özellikleri ve ordunun kullandığı silahlar hakkında bilgi yer almaktadır. Ayrıca bu çalışmada Mervani dönemine ait bina, kalıntı sur, burç, saray, mesire, kubbe, cami ve hastane gibi mimari eserler hakkında bilgi mevcuttur. Yanı sıra, çalışmada Mervani Kürtlerinin adet, gelenek, görenek ve inanışlar, vakıf ve yardımlaşma, ekonomi ve ticari faaliyetler hakkında bilgiler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mervani Kürtleri, kültür ve medeniyet, Tarihu Meyyafarîkin, Îbnu'l-Ezrak el-Farîki.

***The Culture and Civilisation of Merwanî Kurds in The
Work Named Tarîkh al-Mayyâfâriqîn by Îbnu'l-Ezreq***

ABSTRACT

Ibn al-Azraq al-Fariqi lived in the 12th century Artuqid period and served in some state levels. In his work Tarîkh al-Mayyâfâriqîn, Fariqi gives very important information about the culture and civilization of the Marwanis. This work can contribute to many studies in this field by illuminating many aspects of this period in terms of political, sociological, architectural, legal and economic aspects. In this study, the culture and civilization established by the Marwani Kurds in Tarîkh al-Mayyâfâriqîn are analyzed. In this context, information about the characteristics of the amers in the administration of the state and how they came to the throne and information about viziers, valis and divan works is given. The legal system, the characteristics of the kadis and their ways of judging are explained. Information is given on the features of the army of the Marwani Kurds and the special weapons they used. Explanations have been provided about the buildings, remains and architectural works of this period. In addition to these, certain knowledge has been presented about the city walls, palaces, promenades, domes, mosques and hospitals built in this period. Besides that, topic of the customs, traditions and beliefs in the period of the Marwani Kurds has been dealt with. Furthermore, there are descriptions about the foundation and cooperation, economy and commercial activities in the Marwanis.

Keywords: Marwani Kurds, culture, civilization, Tarîkh al-Mayyâfâriqîn, Ibn al-Azraq al-Fariqi.

DESTPÊK: ÎBNU'L-EZREQ EL-FARÎQÎ Û TARÎXU MEYYAFARIQÎN

Navê wî Ehmedê kurê Yûsuf kurê Elî kurê Ezreq e (el-Xûlî û Baluken, 2014:22). Lê wekî Îbnu'l-Ezreq el-Farîqî tê nasîn. Li gor agahîya ku Îbnu'l-Ezreq bi xwe di Tarîxu Meyyafariqînê da dide ew di sala 1119an da li

Meyyafariqînê³ hatiye dinyayê (Fariqî, 2014:552). Derheqê dîroka mirina wî de tu çavkanîyan de agahî nehatina peydakirin.

Îbnu'l-Ezreq hîn di ciwanîya xwe da dest bi xebata di karê dewletê da kiriye (Awad, 1959:31). Di sala 1148an da karê serperîştîya weqfên derveyê bajarê Meyyafariqînê kiriye (Fariqî, 2014: 593).

Destxeta *Tarîxu Meyyafariqînê* di muzeya British a li Londonê da ye. Li heman Muzeyê du nusxeyên berhemê hene. Ya yekem di beşa destxeta Opb And Mss bi nimreya Or.5803an tomarkirî ye û ji 400 rûpelî pêk tê û tê da bûyerên heta sala 1176an hatine vegotin. Nusxeya duyem jî di heman cihê da bi nimreya Or.6310an tomarkirî ye. Ev nusxe jî ji 276 rûpelan pêk tê û tê da bûyerên heta sala 1164an hatine vegotin (el-Xûlî û Baluken, 2014:7,12). Li gor agahîyên ku di beşa pêşî ya *Tarîxu Meyyafariqînê* da derbas dibin Fariqî di sala 1176an ev berhem nivîsîye (Fariqî, 2014:102).

Îbnu'l-Ezreq di rêvebirîya karên dewletê yê girîng da cih girtiye û ji ber vê taybetîya wî tiştên ku di serdema xwe da nivîsîne wekî belgeyên fermî ku bi destên rayedarên dewletê hatine nivîsîn, tîs hesabandin. Li ser vê yekê jî dikare bê gotin ku ev berhema wî wekî belgeyêke fermî ya dewletê ye û ji aliyê dîrokî ve pir girîng e (Awad, 1959:4).

Îbnu'l-Ezraq Derheqê gelek eşîr û xanedanên kurdan da agahî dane. "Ji nav van ên ku bi awayekî gelekî berfireh û hema bêje sal bi sal Îbnu'l-Ezraq agahî Derheqê wan da daye Merwanî ne" (Mansız, 2015:120). Herwiha di vê berhemê da agahîyên çandî û siyasî yê serdemên kevin û bi taybetî jî yê sedsala XIIan ku Îbnu'l-Ezreq tê da jîyaye hene. Derheqê dewleta Emewî, Ebbasî û xelîfeyên wan û rayedarên dewleta wan da jî agahîyan dide. Li ser mîrnişîn û dewletên wekî Selçûqî, Merwanî, Atabeg û Artûqîyan ku li Şam, Iraq, Cezîre, Ermenistan û Îranê hatine damezirandin disekine. Têkilîyên van dewletan ên bi hev ra û yê bi Endulus, Fatîmî û Bizansîyan ra tîne zîmên (Awad, 1959:1-2).

Mijarên pirtûkê di bin van beşan da kom dibin: Beşa yekem behsa xîlafeta Emerê kurê Xetab (Fariqî, 2014:83-215), beşa duyem behsa rêvebirîya Muawîye (Fariqî, 2014:217-330), beşa sêyem behsa destpêka xîlafeta Benî Ebbas (Fariqî, 2014:337-415), beşa çarem behsa destpêka rêvebirîya Hemdanîyan (Fariqî, 2014:), beşa pêncem behsa destpêka rêvebirîya kurdan li Meyyafariqînê (Fariqî, 2014:449-705) û beşa şeşem behsa rêveberîya Necmeddîn Xazî û bidestxistina wî ya Meyyafariqînê (Fariqî, 2014:663-695) kiriye. Ji xeynî van agahîyên dîrokî, Îbnu'l-Ezreq di berhema xwe da behsa mijarên çand û şaristaniyê jî kiriye û di vî warî da agahîyên berfireh dane.

Heta niha li ser *Tarîxu Meyyafariqînê* hin xebat hatine kirin. Xebata pêşî ya li ser vê pirtûkê ku tê zanîn a Henry Frederîk Amdroz e. Piştra Vladimir Mînorsky

³ Bajarekî di navbera herêma Cezîre û Ermenîyanê de ye. Hin kes wê ji herêma Ermenîyan û hin ji cezîreyê dihesibînin. Dikeve rojhilatê Dîjleyê. Ji Amedê pênc fersaxan dûr e. (Bnr. Hîmyerî, 1984:567).

li serê xebitîye. Piştî van rojhilatnasan Bedewî Evdilletîf Awad beşa Merwanîyan weşandiye û Mehmet Emîn Bozarslan ev xebata Awad wergerandiye tirkî. Piştî Bozarslan, Ahmet Savran jî beşa ku Derheqê Artûqîyan da ye wergerandiye tirkî. Lê cara pêşî ev pirtûk bi temamî ji hêla Karim Farouk û Yusuf Baluken ve hatiye weşandin. Di vî warî da teblîxeke Ali Sevîm jî di Kongreya Dîroka Tirkan a VI da li ser weşana Tarîxu Meyyafariqînê ya ku ji hêla Awad ve hatiye weşandin da heye (Sevim, 1967).

1. RÊVEBIRÎYA DEWLETÊ

1.1. Mîr

Li gor agahîyên ku Fariqî dide mîrê kurdan ê ku bingeha revebirîya Merwanîyan danîye Badê kurê Dostik e (Fariqî, 2014:450). Piştî mirina Bad, xwarzîyê wi ye mezin Ebû Elî Hesên rêvebirîya dewletê xistiye destê xwe (Fariqî, 2014:450). Lê bi serdema Ebû Elî ra di dewleta Merwanîyan da piştî mirina mîr, an birayê wî yan jî kurê wî li ser textê mîrîtiyê rûdinişt. Li gor agahîyên Îbnu'l-Ezreq piştî Ebû Elî, birayê wî Mumehîdduwle Ebû Mensûr bû mîr (Fariqî, 2014:461). Jixwe kurekî Ebû Elî tenê li pey mabû û ew jî dema Ebû Elî hatibû kuştin hêja piçûk bû (Fariqî, 2014:462). Piştî Mumehîduddewle birayê wî Nesruddewle Ehmed û piştî Nesruddewle Ehmed jî dîsa kurê wî Nîzameddîn bû Mîrê Merwanîyan (Fariqî, 2014:505). Mîrê Merwanîyan ê dawî jî kurê Mîr Nîzameddîn, Nasiruddewle Mensûr bû (Fariqî, 2014:516).

Di dewleta Merwanîyan da mîr ji hêla desthilatdarîyê ve di rêza yekem da bû. Di karên rêvebirîya dewletê yên wekî îlana şer, gîrêdana peymanan, tayînkirina walîyan da mîran bîryar dida (Yûsuf, 2001: 75). Piştî mirina mîrekî, wezîrî mîre nû îlan dikir (Fariqî, 2014:450). Di berhema Îbnu'l-Ezreq da rêvebir û hikumdarê dewletê wekî emîr hatiye binavkirin. (Fariqî, 2014:453).

Nasnavên mîrên Merwanîyan hebûn. Li gor agahîyên Îbnu'l-Ezrak ji mîrên Merwanîyan cara yekem Ebû Mansûr nasnavê Mûmehîddudewle standibû. Ev nasnav jî wezîrê wî Mem lê kiribû (Fariqî, 2014:461). Nasnavê Ebû Nasir Ehmed jî Nesruddewle bû (Fariqî, 2014:474). Li gor Îbnu'l-Ezreq xizmetkarekî xelîfeyê Bexdayê Qadir Billah hin diyarî li ser navê xelîfe û siltan ji Ebû Nasir re şandin û wî jî nasnavê Nesruddewle dayê. Di heman demê da xelîfeyê Misrê Hakîm Bîemrîllah jî gelek diyarî ji Nesruddewle ra şandin û nasnavê Îzûdewle dayê (Fariqî, 2014:476).

1.2. Wezîr

Di dewleta Merwanîyan da gelek peywîrên wezîran hebûn. Tayînkirina walî û karmendên dewletê û betalkirina wezîfeya wan, dayîna meaşê karmendan, azadkirina kesên di girtîgehê da, destdanîna ser mal, îdarekirina leşkeran û beytulmalê hin ji wan peywîran bûn. Lêbelê wezîr bêyî şewra mîr nikaribû bîryara kirina van karan bidina (Yûsuf, 2001: 78).

Di dema Ebû Elî da jî wezîr Mem bû (Fariqî, 2014:450). Piştî ku Mem û kurê wî Şêro, Ebû Elî kuşt, Mumehîduddewle Ebû Nasir bû mîr. Karûberên dewletê bi temamî ketin destê Mem û Şêro (Fariqî, 2014:452) û piştî Mem, Şero bû wezîr û alikarê Mumehîduddewle (Fariqî, 2014:466). Di rêvebirîya Merwanîyan da gelek caran mîr karûberên rêvebirîya dewletê dixist destê wezîran. Lê heta ku wezîr bi mîr neşewirîyabûna bîryar nedidan (Fariqî, 2014:473).

Piştî ku mîr dîmir wezîran karûberên dewletê dimeşandin. Fariqî bûyerên piştî mirina Nesruddewle wiha fîne ziman: “Dema Nesruddewle mir, wezîr, serokê artêşê şand mala Mîr Nîzameddîn û gazî wî kir. Pêşî wezîr, wekî mîr silav li Nîzameddîn kir û piştra zarok û pismamên wî, qazî, kesên alim û zana û giregirên bajêr hatin cemê û wan jî wekî mîr silav dan Nîzameddîn û herwiha gel jî li wir amade bû” (Fariqî, 2014:505). Piştî mirina Mîr Nîzameddîn jî dîsa Wezîr Ebû Tahir Selameyê kurê Enbarî rêvebirîya dewletê xist bin kontrola xwe û çu gazî Nesruddewle Ebû'l-Muzafer Mansûr kir (Fariqî, 2014:516).

Ji agahîyên ku Fariqî dide tê famkirin ku di Mîrnişîna Merwanîyan da kesekî ne misilman jî dikarîbû bibûna wezîr. Lewra wezîrê Nasiruddewle Mensûr, Ebû Salim kesekî fileh bû. Wexta Nasiruddewle Mensûr derket derveyê Meyyafariqînê rêvebirîya welat hemû xistibû destê wî û hevsera wî (Fariqî, 2014:518).

1.3. Walî

Mîrên Merwanîyan li Meyyafariqînê diman û ew bajarên din bi destê walîyan dihatin îdarekirin. Walîyên li bajarên Merwanîyan pere li ser navê mîr derdixistin û xutbe jî li ser navê wî didan xwendin. Agahîyên kesên ku di serdema Merwanîyan da walîfî kirine di pirtûka Fariqî da wiha derbas dibin: “Di serdema Mumehîduddewle da rêvebirîya Amedê ket destê Ewdulber. Mumehîduddewle bi şertê ku salê du sed hezar dirhemî bidîyê, sikeyan li ser navê wî derxe û xutbeyan jî li ser navê wî bide xwendin rêvebirîya Ewdulber a Amedê pejirand.” (Fariqî, 2014:463). Piştî ku Îbnî Dimne Ewdulber kuşt û ket cihê wî nameyek ji Mumehîduddewle ra şand û xwest ku wî wekî walîyê Amedê bipejirîne. Piştî qebûlkirina mîr Îbnî Dimne bû walîyê Amedê (Fariqî, 2014:464).

Di serdema Ebû Elî û Mumehîduddewle da jî Xoce Ebû'l-Qasim walîfîya Erzenê dikir (Fariqî, 2014:469). Piştî ku Nesruddewle Amed ji Îbnî Dimne stand kurê xwe Ebû'l-Hesen kir walîyê Amedê (Fariqî, 2014:484).

1.4. Karên Dîwan û Nivîsvanîyê

Di serdema Merwanîyan da di rêvebirîya dewletê da ji xeynî wezîr û walîyan di qesrê da kesên ku karê dîwan û nivîsvanîyê dikirin jî hebûn. Hem di têkilîyên navxweyî û hem jî di yê derveyî da rola van kesan hebû. Agahîyên derheqê karê dîwan û nivîsvanîyê da di berhema Fariqî da wiha derbas dibin: "Piştî ku

Nesruddewle kurê xwe ji bo walîtiyê danî Amedê û katibekî bi navê Îbnî Xemmar jî danî cemê" (Fariqî, 2014:484).

Di dema Nesruddewle da li ser navê wezîr, Îbnu'l-Bereke karê dîwanê dimeşand. Karê nivîsîna nameyan û nivîsvaniyê jî Şêx Ebû Nasir Menazî dikir Ebû Nasir ji Melazgirdê bû, helbestvanekî jêhatî bû. Çend caran bi qasidî çûbû Qonstantînyeyê cem qralê Romê. (Fariqî, 2014:486).

Lê ji agahiyên Îbnu'l-Ezreq tê famkirin ku nivîsvanê taybet ê artêşê bi xwe jî hebû. Lewra rojekê di navbera nivîsvanê Artêşê Ebû Hekîm û xulamekî mîr da gengeşî derdikeve. Ebû Hekîm serê xulam dişkîne û li ser vê xulam diçe li cem Nesruddewle gilîyê wî dike. Nesruddewle gazî Ebû Hekîm dike, lê Ebû Hekîm diçe xwe davêje mala kurapekî Nesruddewle yê bi navê Mîrzebanê kurê Belaşo (Fariqî, 2014:493).

2. PERGALA HIQÛQÊ

2.1. Qazîti û Darizandin

Di dewleta Merwanîyan da qazîyan karê darizandinê dimêşand û ev qazî alîyê mîr ve dihatin tayînkirin (Ripper, 2012:513). Dema qazîyekî nû dest bi peywira xwe dikir fermannameya Derheqê tayîna wî da di xutbeyê da dihat xwendin (Fariqî, 2014:504). Qazîyê ku cara yekem Îbnu'l-Ezreq qala wî dike Elîyê kurê Ehmed e û di sala 998an da li Meyyafariqînê miriye. Piştî wî Hesenê kurê Munzir ku li cem serokê qazîyên Bexdayê xwendibû hat, bû qazîyê Meyyafariqînê û heta sala 1010an qazîtiya vê derê kir. Piştî wî Ehmedê kurê Hamid bû qazîyê vê derê û sala 1020an qazîtiya vê derê kir (Fariqî, 2014:462).

Qazî Ebû Elî Hesenê Amedî jî, ku wekî Îbnî Bexel dihat naskirin, bû qazîyê Amedê. Îbnî Bexel yek ji giregirên Amedê bû. Mirovekî dewlemend bû. Qedr û qîmeta wî li cem Nesruddewle pir bû û li cem rêvebirê dewletê jî cihekî wî yê taybet hebû (Fariqî, 2014:491-492).

Di sala 1019an da Qazî Ebû Abdullah Huseyinê kurê Seleme jî bû qazîyê Meyyafariqînê û demekê wî û Şêx Ebû Mihemedê kurê Mîxfer qazîtiya wir bi hev ra meşand. Piştra Ebû Abdullah Huseyinê kurê Seleme bû qazîyê Amedê. Ebû Abdullah qazîtiya Meyyafariqînê û Amedê bi hev ra dimeşand (Fariqî, 2014:479). Qazî mehekê li Meyyafariqînê û mehekê jî li Amedê dima. Çardehê mehê digel maiyeta xwe sazbandên xwe û temamê pêdiviyên xwe ji Meyyafariqînê derdiket, her wiha kesên ku li karê qazîti û darizandina Amedê jî dinêrtin bi vî awayî heman rojê derdiketin û ber bi wan ve dihatin. Her du alî li navbera Meyyafariqînê û Amedê, li Qasimiyê hev didîtin. Wê şevê li wir diman û roja din kesên ku ji Meyyafariqînê bi qazî ra hatibûn dîsa vedigerîyan Meyyafariqînê û Huseyinê kurê Seleme jî bi kesên ku ji Amedê hatibûn ra diçû Amedê û mehekê li wir dima. Meha din jî bi vî awayî qazî dîsa diçû Meyyafariqînê (Fariqî, 2014:484).

Piştî mirina Ebû Abdullah Huseyinê kurê Seleme, Ebû Murca bû qazîyê Meyyafariqînê. Li gor Fariqî, Ebû Murca hiqûqnasekî hêja û baş bû. Lêbelê Ebû Murca hat kuştin û jîyana wî bi awayekî hovanê bi dawî bû. Îbnu'l-Ezreq derheqê kuştina wî da van agahîyan dide: "Rojekê nivîsyanê Ebû Murca li ser navê Qazî nameyek ji hevaleyê xwe ra şand Mûsilê û çend pirtûkên fiqhê ku li Meyyafariqînê peyda nedibûn, jê xwestin. Dema mîr bi vê nameyê hesîya qazî qazî kir û ev name jê pirsî, lê qazî got: 'Haya min jê tune ye'. Nivîsyanê qazî rastîya meseleyê got, lê kesî jê bawer nekir û Qazî Ebû Murca hat kuştin. Piştî kuştina Ebû Murca di sala 1045an da Ebû Mensûrê kurê Şazanê Tûsî bû qazî. Tûsî mirovekî zana û hiqûqnas bû (Fariqî, 2014:498). Lê bi teşebûsa Îbnî Cehîr, qazî ji Ebû Mensûr hat standin û qazîyê Amedê Ebû'l-Qasim bû qazîyê Meyyafariqînê. Lewra bavê Ebû'l-Qasim, Ebû Elîyê kurê Bexel qazîyê Amedê bû û wî qencî bi Fexruddewle kiribû û ew anîbû li welatê Merwanîyan kiribû walî. Paşê Nesruddewle, Qazîyê Amedê Ebû Elî Bexel avêt girtîgehê û dest danî serê qismekî ji malê wî" (Fariqî, 2014:504).

Li welatê Merwanîyan piştî sala 1076an peywira qazîyê bi destê lijneyekê hat meşandin. Di nav vê lijneyê da Îbnî Amir, Îbnî Zeydan û zarokên Qazî Elîyê kurê Bexel hebûn (Fariqî, 2014:515).

2.2. Qanun û Cezakirin

Îbnu'l-Ezreq behsa cezakirina Qazî Îbnî Mûrca dike. Li gor agahîyên wî Ebû Murca dixin bircekê û derîyê bircê li serê diseyînin û heta ku dimire di nava vê bircê de dimîne (Fariqî, 2014:498).

Dema ku di sala 1109an da Meyyafariqîn ket destê Sokmanê mîrê Xelatê li wir avahîyeke îşkenceyê hebû û ev der ji bo lêdanê dihat bikaranîn. Piştra bi fermana Sokman ev der hat xerabkirin (Fariqî, 2014:491-492). Lê ev avahî kengî hatiye çêkirin û ji kengî ve hatiye bikaranîn nayê nizanin, lewra Fariqî derheqê wê da tu agahîyên din nedane.

3. ZANIST û HUNER

3.1. Zanyarî û Teknîk

Gelek alim û zana li welatê Merwanîyan hebûn. Yek ji van jî Ebûbekirê kurê Sedeqe bû. Li gor Îbnu'l-Ezreq, dema siltan ji bo walîtiya welatê Merwanîyan bidîyê gazî Amîduddewle kir Ebûbekirê kurê Sedeqe jî pê ra çû Esfehanê. Li gor neqla Îbnu'l-Ezreq ev kes alîmekî mezin bû. Lewra li medreseyan Esfehanê bi alîmekî bi navê Muştâ ra ketibû minazereyê û navê wî li her derê belav bûbû (Fariqî, 2014:527).

Kesekî din jî yê ku bi ilm û zanîna xwe derdikeve pêş Ebu'l-Qasim e. Ebû'l-Qasim Huseyinê kurê Elîyê Mexribî yek ji wezîrê Nesruddewle ye (Fariqî, 2014:485). Li gor Îbnî Xelikan Ebû'l-Qasim xwedî dîwan e û gelek berhemên wî yên navdar hene (Îbnî Xelikan, 1978:177).

Di dewleta Merwanîyan da girîngî bi pirtûkan, komkirina wan û avakirina pirtûkxaneyan dihat dayîn. Di berhema Îbnu'l-Ezreq de derheqê sazkirina pirtûkxaneyên serbixwe de agahî tunin. Lêbelê li gor agahîya ku Îbnu'l-Ezreq dide di dema Nesruddewle da hin xebatên komkirina pirtûkan hatine kirin. Îbnu'l-Ezreq vê agahîyê wiha dide: “Şêx Ebû Nesr Menazî⁴ ku karê nivîsvanîya dewletê dimeşand gelek pirtûk kom kirin û ji van pirtûkan hin li Meyyafariqînê hiştin hin jî birin Amedê. Ev pirtûk li her du bajaran di mizgeftê da bi cih kirin ku ev pirtûk hêja dimînin û wekî pirtûkên Menazî tînin zanîn” (Fariqî, 2014:486).

Hin agahîyên Derheqê çêkirina alavên teknîkî da di berhema Îbnu'l-Ezreq da wiha derbas dibin: “Di nava seyrangeha Nesriyeyê ya ku Nesruddewle ava kiribû da bi saya dolabekê av ji çem dihat kişandin û bi vê avê baxçe dihatin avdan û hewz dihatin dagirtin” (Fariqî, 2014:489). Nesruddewle di mizgefta Meyyafariqînê da bi pereyên xwe yê şexsî binqamek⁵ çêkiribû (Fariqî, 2014:491). Bi saya vê binqamê gengeşîya di nav gel de ya ji bo avê çareser bûbû (Beysanoğlu,1996:1999).

3.2. Helbest

Ji gotinên Îbnu'l-Ezreq tê famkirin ku mîrên Merwanîyan, bi taybetî jî Nesruddewle, gelek qîmet daye helbestvanan. Helbestvan Tihamî hatiye cem Nesrûdewle û di helbestên xwe de pesnê wî û wezîrê wî daye. Helbestvanên bi navê Qaid Ebû'r-Ridyê kurê Zerîf⁶, Îbnî Sewdawî û Îbnî el-Xedirî jî hatine û ketine xizmeta Mîr Nesruddewle. Wekî din jî helbestvanên gelek welatan di gelek helbestên xwe da pesnê Nesruddewle dane. Helbestvan Sarî Dela di gelek helbestên xwe da pesnê Nesruddewle daye (Fariqî, 2014:490).

Dema mîrek dîmir helbestvan li wir amade dibûn û zêmar li ser mîr dixwendin. Dema Mîr Nesruddewle û Mîr Nîzameddîn mirin, berî ku wan defin bikin helbestvanan li ser wan zêmar xwendin (Fariqî, 2014:505,517).

Di dema Nesruddewle da helbestvanekî Melazgirdî bi navê Şêx Ebû Nasir ku Îbnu'l-Ezreq pir pesnê wî dide û dibêje mirovekî baş û helbestvanekî jêhatî ye, karê nivîsvanîyê dimeşîne (Fariqî, 2014:498). Li gor agahîyên ku Îbnu'l-Ezreq dide nivîsvanê Qazî Ebû'l-Murca Ebûbekir jî helbesetvanekî bi navê Îbnu'l-Fatîrî bû (Fariqî, 2014:498). Ev agahî nîşan didin ku mîrên Merwanîyan qedr û qîmet dane helbestvanan.

⁴ Li gor Bozarşan ji ber ku ji Melazgirdê ye ev nav lê hatiye kirin (Bozarşan, 1990:134)

⁵ Der heqê binqamê de di Burhan-i Qati de ev agahî hene: Binqam peyveke farisî ye. Bi gelemperî ji bo tasik an jî qedehê tê bikaranîn. Cûreyekî tasê ye ku bêtir li cem gundîyên Hindê tê naskirin. Berê bi vê tasê av dihat parvekirin. Binê qul bû û dema dora yekî dihat ji bo ku rez û bexçeyê xwe av bide diavêt nav avê û heta tasik tije dibû dor ya wî kesî bû (Beysanoğlu,1996:1999).

⁶ Di eslê berhemê de wekî "Terîf" derbas dibe. Navê wî ebû Reda Fedlê bîn Mensûr el-Fariqî ye. Di sala 1039an de miriye. Ew dîwana wî heye (Fariqî, 2014:505; el-Xûlî û Baluken, 2014:490).

Rojên cejnan li pêşberî mîr digel rêvebirên dewletê û kesên ku ji dewletên din dihatin helbestvan jî amade dibûn. Roja cejnê ya sêyan qasidê xelîfeyê Bexdayê û yê Romê dema hatin cem Nesruddewle helbestvan jî li wir amade bûn (Fariqî, 2014:476).

Wexta welatê Merwanîyan ketibû destê walîyên Selçûqîyan, demekê ev welat bê walî mabû. Gelek giregirên bajêr xwestibûn ku diwa walîyekî Selçûqî bê û wî welatê bi rê ve bibe. Lêbelê helbestvanekî bi navê Îbnî Esed hin xwendeker û dikandar li xwe civandin û wan welat parast û Meyyafariqîn radestî Nasiruddewle Mensûr kir (Fariqî, 2014:529-530). Ev helbestvan rojekê li Heranê çû cem siltanê Selçûqî jê ra helbestek xwend. Lê dema ji siltan ra hat gotin ku ev helbestvan ew kesê ku gazî mîrê Merwanî kir û Meyyafariqîn radestî wî kir. Îbnî Esed bi fermana siltan tê kuştin (Fariqî, 2014:531).

4. ARTÊŞ û EWLEHÎ

4.1. Artêş

Di dewleta Merwanîyan da artêşeke birêkûpêk ku her tim amade hebû û pêdivîya vê artêşê ji aliyê dewletê ve dihatin dabînkirin. Ji xeynî vê artêşê şervanên ku bi dildarî ji bo welat şer dikirin jî hebûn (Yûsuf, 2001:125). "Bingeha artêşa Merwanîyan ji eşîreta Humeydî û Beşnewîyan⁷ pêk dihat (Lazarev û yên din, 2010:63).

Li gor agahîyên ku Fariqî dide artêşa Merwanîyan di bin fermana femandarekî giştî da bû. Lewra dema Nesruddewle mir wezîr serokê artêşê şand mala Mîr Nîzameddîn û gazî wî kir (Fariqî, 2014:505). Herwiha em dizanin ku Îbnî Felyusê xulamê Şêro jî berpirsîyarê karê asayîşê bû (Fariqî, 2014:466).

Artêşa Merwanîyan ji kurdan û wan gelên din ên wekî ereb, suryanî, ermen, turkmen û gurcîyan pêk dihat (Yûsuf, 2001:127). Di dema Mumehîduddewle da xanedanekî gurcî ji ber qralê gurcî revîyabû û digel girseya pê ra hatibû ketibû bin xizmeta mîrê Merwanî (Fariqî, 2014:471). Leşkerên gurcî yên di artêşa Merwanîyan da cih digirtin ev kes bûn.

Em ji agahîyên Îbnu'l-Ezreq fam dikin ku hin cihên weqîfkirî ji leşkeran ra hatibû veqetandin. Lewra bazirganekî bi navê Îbnu'l-Behat gundekî bi navê Benînûh kiriye û ji bo leşkeran weqîf kiriye (Fariqî, 2014:500).

4.2. Çek

Em ji berhema Îbnu'l-Ezreq fam dikin ku di dewleta Merwanîyan gurz û tîr wekî çekekê hatine bikaranîn. Lewra Ebû Tahir Yusuf Îbnî

⁷ Her çîş di nav pirtûka Lazarev de navê van eşîran Humaydî û Başnawî hatibe nivîsandin ji li gor telifûza rastî navê van eşîran Humeydî û Beşnewî/Becnewî, ye. Li heremê li gor devokên di nav Kurdan de tê bi kar anîn elbet guherto û versiyonên din hebin ji ev yek normal tê qebûl kirin. Me li wir kar anîna devoka Kurd hilbijart.

Dimne bi gurzê li serê Mîr Ebû dixê û wî dikuje (Fariqî, 2014:452). Herwiha leşkerên dewleta Merwanî tîr bi kar anîne heta di nav leşkerê Merwanî da komek tîravêjên gurgî hene. Ev tîravêj ji gurgîyan pêk tên û di dema desthilatdariya Şêro ya Meyyafariqînê da bi fermana Îbnî Felyûsê kurê Şêro ev leşkerên gurgî bi tîrên xwe gelek kesan dikujin (Fariqî, 2014:471).

5. AVAHÎSAZÎ Û BAJARVANÎ

5.1. Sûr

Sûrên Meyyafariqînê di serdema gelek dewletan da li ser piyan mane. Di dema Merwanîyan da jî gelek cihên sûran ji nû ve hatine çêkirin. Birayê Bad Ebû Fewaris, Ebû Mensûr Mumehîduddewle, Ebû Elî cihên xerabe yên sûran restore kirine û navê xwe li ser van sûran nivîsîne. Nesruddewle û Nîzameddîn jî gelek sûr û birc dane çêkirin. Bi vî awayî sûrên Meyyafariqînê tamîreke baş dîtine (Fariqî, 2014:498).

Îbnu'l-Ezreq dide zanîn ku cara pêşî birayê Bad Ebû Fewaris di nava du salan da cihên xerabe yên sûrên Meyyafariqînê çêkirin û herwiha navê wî li ser çend cihên sûran hatiye nivîsîn (Fariqî, 2014:450). Piştî ku Amed ketiye destê Îbnî Dimne wî jî sûr qamekê bilindtir kirine. Ew cihê ku Îbnî Dimne çêkirine hêjî diyar e (Fariqî, 2014:464).

Mumehîduddewle gelek deverên sûrên Meyyafariqînê çêkirin. Ji aliyê hindir ve li bîst û du cihan û li gelek deverên hindir jî navê wî nivîsandiye. Sih û tişteke deverên sûrên wê çêkirine. Dîsa birca ber deriyê navîn xerab bûbû Mumehîduddewle ev der çêkiriye. Deriyê Qulfayê ku di navbera du bircan da ye jî Mumehîduddewle vekiriye (Fariqî, 2014:466). Îbnu'l-Ezreq dibêje ku ji aliyê hindirê sûran ve neh dever û ji derve ve jî sih û tişteke dever ji aliyê Nesruddewle ve hatine çêkirin û Fariqî dibêje “min bi xwe ev jimartine”. Herwiha bi taybetî ji bo mesrefa çêkirina sûran weqîf hatibûn çêkirin. Lewra Nesruddewle ji bo sûran gelek gund û cihên din weqîf kiribûn. Mesela Hemama Eqabe û Hemama Nû ku li deşta Şûrçanê hatibû çêkirin ji bo sûran hatibûn weqîf kirin (Fariqî, 2014:498).

Wextê Îbnu'l-Ezreq qala serdema Mîr Nîzameddîn dike dibêje di dewra Mîr Nîzameddîn da gelek karên avahîsaziyê li Meyyafariqînê hatin kirin. Mîr Nîzameddîn gelek deverên sûrên Meyyafariqîn û Amedê bilind kirin. Li ser van deveran hem jî aliyê hindir û hem jî ji aliyê derve navê wî hatiye nivîsîn (Fariqî, 2014:516).

5.2. Birc

Li gor agahîyên ku Fariqî dide di sala 1070yî da Mîr⁸ Nîzameddîn tebeqeya çaran avêt ser birca mîr a li Meyyafariqînê. Bepirsîyarê çêkirina vê bircê Qazî Ebû Nesr Hîbetullahê kurê Şazî bû û mesrefa wê jî siltan ji kîsê xwe da. Di serdema Mîr Nîzameddîn da li ser derîyê hindirê bajêr du birc hatin çêkirin li ser van bircan dûrbîn û eynik hene. Ev birc di bin bepirsîyarîya Ebû'l-Hesen Ehmedê kurê Bexel da hatin çêkirin û li ser wan navê wî hatiye nivîsîn (Fariqî, 2014:515).

5.3. Keleh

Fariqî di berhema xwe da behsa çêkirina kelehê dîke. Ev agahî di Tarîxu Meyyafariqînê da wiha derbas dibe: “Nesruddewle kelehê di navbera sînore xwe û Senasînayê da bi pereyê xwe yê şexsî ava kir. Ev bû bend û sînore û welatê Merwanîyan li dijî Senasînayê parast.” (Fariqî, 2014:500).

5.4. Qesr

Piştî ku rêvebirîya Amedê ket destê Îbnî Dimne wî li rojhilatê bajêr li alîyê çemê Dîjleyê qesrek ava kir. Li alîyê çem derîyekî vê qesrê vekir û navê vir kir Derîyê Avê.⁹ Piştî ku Nesruddewle Meyyafariqîn ji Şêro stand û xist bin desthilatdariya xwe di sala 1013yan da li rex birca hikûmdariyê qesrek çêkir. Pereyekî pir li vê qesrê xerc kir û qesreke gelek sipehî ava kir. Dîwar û qarçikê wê bi nexşê zêrîn xemilandin (Fariqî, 2014:476).

5.5. Pir

Merwanîyan bacên ku piranîya wan ji karê bazirganîyê bi dest dixistin ji bo çêkirina rêyan xerc dikirin (Ripper, 2012:468). Li gor agahîyên ku Fariqî dide Nesruddewle li ser Çemê Hewê pirek da çêkirin. Bûyera çêkirina vê pire di berhema wî da wiha derbas dibe: “Di serdema Mîr Ebû Elî da dema Ebû Elî ji Meyyafariqînê ber bi Amedê ve diçû Nesruddewleyê birayê Ebû Elî jî pê ra bû. Piştî ku baran barî û çemê Hewê rabû wan nikaribû derbasî alîyê din bibin. Ancax roja din bi zorê di nav av û herîyê da derbasî alîyê din bûn. Hêja di wê rojê da Nesruddewle ji xwe ra gotibû: ‘Eger rojekê Xweda mîrîtyê bike nesîbê min ji bo ku gel di ser ra derbas bibe ez ê pirekê li vir çêbikim’ (Fariqî, 2014:461). Piştî ku Îbnû'l-Bexl bû qazîyê Amedê Nesruddewle jê xwest ku pirekê li ser çemê Hewê çêbike û di sala 1040î da li vir pirek hat çêkirin. Navê kurê mezin ê Mîr Nesruddewle û mirovekî ji gelê Amedê bi navê Îbnî Uqeylî û agahîyên derheqê qazîtiya Ebû Elî da li ser vê pire hatin nivîsîn (Fariqî,

⁸ Di eslê metnê de siltan hatiye nivîsîn. Mîmkun e ji ber ku berê Nîzamîlîmîk bernavê "Siltanê Mîran" dabû Mîr Nîzameddîn ev peyv hatiye bikaranîn (Fariqî, 2014:505; el-Xûlî û Baluken, 2014:515).

⁹ Dibe ku ev ew derîyê ku niha wekî “Yeni Kapi/Derîyê Nû” tê binavkirin be (Bozarlan, 1990:95).

2014:492). Li gor agahîyên ku Beysanoğlu dide ev pira ku Îbnu'l-Ezreq qala wê dike li ser rêya Farqîn û Diyarbekirê ye bi 12 kîlometran dûrî bajêr e û li ser çemê Enbarê ye. Ev pir piştra xerab bûye û di sala 1223yan da bi awayekî xweşik hatiye tamîrkirin. Wisa xuya dike ku ev nivîsên li serê yên ku Îbnu'l-Ezreq qala wan dike hingê xerab bûne "(Beysanoğlu,1996:200). Pira din a ku di serdema Nesruddewle da çêbûye pira li seyrangeha wî ya Nesriyeyê ya li ber girê Benanê ye (Fariqî, 2014:489).

Mîr Nîzameddîn jî di sala 1080yî da li rojhilatê Amedê li ser Çemê Dîjleyê pirek çêkir. Temamê mesrefa vê pirê ji pereyên xwe yên şexsî dan û berpirsariya çêkirîna wê Wezîr Ebû'l-Fadl Îbrahîmê kurê Enbarî kir (Fariqî, 2014:516). Navê vê pirê di nav gel da wekî Pira Dehderî¹⁰ tê zanîn. Lê ev pir berê jî hebû. Di sala 974an da Ji hêla Împeratorê Bizansê Juannes ve hatibû xerabkirin û Mîr Nîzameddîn ev der ji nû ve çêkir. Îbnu'l-Ezreq dîroka çêkirina wê wekî 1080ê daye (Fariqî, 2014:516) lê li gor Beysanoğlu ji nivîsa ser pirê tê famkirin ku ev pir di sala 1065an da çêbûye (Beysanoğlu,1996:221).

5.6. Qenalên Avê

Li gor agahîyên ku Fariqî dide di rêvebirîya Merwanîyan da qenalên avê carinan bi destê mîrekî (Fariqî, 2014:476) carinan bi pereyên weqfê û carinan jî bi piştgirîya kesên dewlemend dihatin çêkirin. Li gor Îbnu'l-Ezreq ji serêkanîyê¹¹ sê qenalên avê dihatin nava Meyyafariqînê (Fariqî, 2014:499).

Di sala 1013yan da piştî ku Nesruddewle qesreke nû li Meyyafariqînê ava kir ji serê kanîyê qenaleke avê kişand qesrê û li wir hemam û hewz çêkirin (Fariqî, 2014:476). Îbnî Şelîta, berpirsare weqfan, ji mal û tiştên weqfan gelek pere berhev kiribûn û bi wan pereyan ji serê kanîyê qenaleke avê kişand nava Meyyafariqînê. Gelek pere li vê qenalê xerc kirin û qenaleke pir zexm çêkir. Ev qenal di binê Mizgefta Serêkanîyê ra derbas dibû û ji aliyê rojhilat ve di nîvê Rabadê diçû û ji wir digihîşt Derîyê Avê û binê birca mîr. Ji wir jî diçû digihîşt derîyê bircek ji ya Derîyê Qulfayê û bi vî awayî av derbasî rojavayê bajêr dibû (Fariqî, 2014:499).

Di serdema Nesruddewle da bazirganekî bi navê Ebûbekir Mihemedê kurê Cerî hebû, wî jî qenaleke avê kişand nava Meyyafariqînê. Ebûbekir ji aliyê rojava ve qenal anî ber sûran û ji wir jî derbasî baxçeyê sûra biçûk kir. Heta ku gihand vir pêncî hezar dînar mesref lê kir. Piştra çû cem mîr ji bo ku sûrê qul bike jê destûr xwest, piştî mîr destûr dayê sûr qul kir û qenal bir nava her du sûran û ji wir jî bir serê kanîyê. Piştra ev qenal li nava bajêr gerand bir mizgeft û Bazargeha Qubê. Ebûbekir ev qenal di ber mala xwe ra derbas kir lê av jê nekişand mala xwe. Dema sedema vê jê pirsîn wiha got: "Weleh ez ji vê qenalê avê nakişînim

¹⁰ Di pirtûka Behsanoğlu de der barê vê pirê de agahî hene. (Beysanoğlu,1996:221).

¹¹ Xuyaye ku Serêkanîyê kaniyeke bi navê kanîya mezin ku niha jî li bakurê bajêr dimîne ye (Beysanoğlu, 1996:221).

mala xwe. Eger ez bikişînin dê bibêjin Ebûbekir, ev av ji bo mala xwe û feyda xwe anîye" (Fariqî, 2014:499-500).

5.7. Seyrangeh

Nesruddewle ji bo xwe, malbat û pismamên xwe seyrangeheke bi navê Nasiriyeyê li qiraxa çem ava kiribû. Di nava vê seyrangehê da jî qesreke xweşik, bazargeh û hemam çêkirin û ji bo her kurekî xwe û kurapekî xwe xanîyek tê da ava kiribû (Fariqî, 2014:489).

5.8. Qub

Li gor agahîya ku Ibnu'l-Ezreq dide piştî ku birayê Bad, Ebû'l-Fewaris hat kuştin li cihê ku hat binaxkirin qubek hat çêkirin û herwiha piştî vê li wir gelek qubên din hatin çêkirin û ji vir ra Qubên Ebû'l-Fewaris tê gotin (Fariqî, 2014:452).

5.9. Mizgeft

"Nesruddewle di sala 1024an da minareya mizgefta Rabadê çêkir (Fariqî, 2014:482). "Di cihê vê mizgefta ku Ibnu'l-Ezreq qala wê kiriye da îro tiştêk nemaye" (Beysanoğlu, 1996:196).

"Nesruddewle di sala 1033yan da Mizgefta Muhdeseyê¹² ava kir û temamê mesrefa vê mizgeftê ji pereyên xwe yê şexsî dan û herwiha hin weqif jî ji bo vê mizgeftê çêkirin (Fariqî, 2014:488).

5.10. Nexweşxane

Li gor agahîyên ku Fariqî dide Nesruddewle di 1024an da bi pereyên xwe yê şexsî nexweşxaneyek ava kir (Fariqî, 2014:531). Îro li cihê vê nexweşxaneyê tiştêk nemaye (Beysanoğlu, 1996:196).

6. JÎYANA ABORÎ Û BAZIRGANÎYÊ

6.1. Aborî

Berî desthilatdariya Merwanîyan nêzî niv sedsalî welatê Merwanîyan di bin desthilatîya Hemdanîyan da bû. Di vê serdemê da ev welat di warê çandînî, huner û aborîyê da bi pêş neketibû. Di serdema Merwanîyan da ev pêşketin pêk hat. Yûsif sedemên sereke yê pêşketinê bi îstîqrar û aşîtiya di nav welatê Merwanîyan ve girê dide û dibêje: "Ji sala 993yan heta dawîya 1026an ango sih û pênc salan û ji sala 1036an heta sala 1083yan ango 49 salan şer û pevçûn di navbera Merwanîyan û tu mîrnişîn û dewletan da çênebûn. Ev şert û merc bûn sedemên pêşketina pîşesazî, aborî, çandînî û bazirganîya welatê Merwanîyan (Yûsuf, 2001:177).

¹² Muhdese leşkergeheke li derveyê Meyyafariqînê bû. (Beysanoğlu, 1996:198).

Di serdema Mumehîduddewle da rewşa Merwanîyan a aborî pir ne baş bû. Bi taybetî ji ber xelaya ku di vê serdemê da didome bihayê tiştan gelek zêde bûye heta li gor neqla Îbnu'l-Ezreq di serdema Mumehîduddewle da ji ber xelayê bihayê elbek genim bûye deh zêr (Fariqî, 2014:469). Lê di serdema Nesruddewle bi taybet bi sedema meşandina siyaseteke biîstîqrar dewlet di warê aborî û bazirganîyê da gelekî bi pêş ketibû. Li gor Fariqî di serdema Nesruddewle da di welat da aşî û aramî hebû û mîr bi gel ra bi edalet tevdigerîya. Di serdema wî da bajarê Meyyafariqînê bi pêş ketibû û ji her derê bazirgan û mirovên din dihatin vir (Fariqî, 2014:478).

Di warê vê pêşketina aborî da cudahî di navbera Meyyafariqîn û Amedê da hebû û vê rewşê gelê Amêdê aciz dikir. Wan dixwest têkilîya xwe ji Meyyafariqînê bibirin û xweser bibin (Ripper, 2012:294). Mîrov dikare vê bûyera ku Mîr Ebû Elî ji alîyê rêvebirên Amedê ve hat kuştin (Fariqî, 2014:461) û Amed bîst û heşt salan ji destê Merwanîyan derket bi vê rewşê ve girê bide (Fariqî, 2014:481).

Dema Îbnu'l-Ezreq behsa xweşî, îstîqrar û dadmendîya serdema Nesruddewle dike bûyereke musadereyê¹³ jî wiha neqil dike: "Di dewra Nesruddewle da zilm li kesî nehatibû kiran û ji xeynî Şêx Ebûbekirê kurê Cerî dewletê dest nedanî ser malê kesî. Sedema destdanîna li ser malê Şêx Ebûbekirê kurê Cerî ev bû: Şêx Ebûbekir dostê hikûmdarê Senasîna bû û ji mîr ra hat gotin ku Şêx Ebûbekir têkilî bi hikûmdar ra danîye û dixwaze bajêr radeştî wî bike. Bi fermana Nesruddewle leşkeran avêt ser mala wî û gelek çek di mala wî da hatin girtin. Ji bo vê yekê rayedarên dewletê dest danîn ser mal û çekên wî. Bahayê mal û çekên wî ku dewletê dest danîbû serê, çar sed hezar dînar bûn. Ji ber ku rayedaran agahî şaş dabûne mîr û ev musadere pêk hat, hekena heta niha nehatibû dîtin ku Nesruddewle yek dirhemek jî ji kesekî sitendibû" (Fariqî, 2014:500-501). Di serdema Nesruddewle da gelek pere hatin xerckirin û di nav beçxeyê Reîs Elîyê kurê Mensûrê kurê Kek da kargehek hat avakirin (Fariqî, 2014:501).

6.2. Bazirganî

Cihê Merwanîyan ê stratejîk di warê bazirganîyê de hin avantaj bi xwe ra anîbûn. Meqdisî ku di dewra Merwanîyan da jîyaye ev taybetî wiha anîye ziman: "Welatê Merwanîyan wê demê di navbera Bîzansîyan û paytexta Ebasîyan da bû û di navbera Rojhilat û Asyaya Biçûk da wekî pirekê bû. Bajarê Amedê li ber qeraxa Dîjleyê bû û ev der navendeke aborîyê bû. Di ser vir ra tiştên welatê kurdan û welatê Rojhilat ên din diçûn Asyaya Biçûk. Di heman demê da jî ev der ji bo tiştên ku ji welatên Bîzansîyan tîne wekî bazargehekê bû. Di sedsala X'an da malê ku ji Bîzansê dihat di ser Amedê ra diçû Bazargehên Bexdayê" (vgz. Yûsuf, 2001:47-48). Qumaşekî ku di sala 1940î da li Milanoyê derket holê û navê Nesruddewle li ser nivîsandî bû vê rastîyê nîşan dide (Ripper,

¹³ Destdanîna ser tiştêkî, jê stendin (Farqînî, 2013:850)

2012:15). Bajarê Meyyafariqîn û Amedê li ser rêyên bazîrganî yê navneteweyî bûn û sedema sereke ya vê pêşketina aborî ev bû. Li gor neqla Gabriel, dema Ebû'l-Ala Maarrî ji Bexdayê vedigere welatê xwe yê li bakurê Surîyeyê digel ku dûrbûna wê jî, ji ber arambûn û ewlehîyê rêya Diyarbekirê tercîh dike (vgz. Ripper 2012:89).

Di welatê Merwanîyan da ji bo bazargehan cihekî taybet heye. Fariqî di berhema xwe da der barê bazargeha Meyyafariqînê û Amedê da gahîyan dide û wiha dibêje: Li Bazargeha Qumaşfiroşan bûbû eded ku kesekî nikaribû bi siwarî di navê ra derbas bibe. Rojekê kurapekî mîr ê nêzî wî di vir ra derbas bû. Kesên bazargehê bertek nîşanî wî dan û cihê ku hespê wî lewitandibû pê dan paqijkirin (Fariqî, 2014:456). Dîsa em ji gotinên Fariqî fam dikin ku li Amedê bazargeha zad û zexîreyan bi rêkûpêk dihatin îdarekirin. Serokekî vir hebû û ev kes ji girêgirên bajêr dihat hilbijartin. Di serdema Mîr Ebû Elî û Mumehîduddewle da serokê vê çarşîyê kesekî bi navê Ewdulber bû (Fariqî, 2014:460). Wekî din navên sê bazargehên Meyyafariqînê jî di berehema Îbnu'l-Ezreq da derbas dibin. Yek jê Bazargeha Qumaşfiroşan, yek Bazargeha Qubê û ya din Bazargeha Etaran e ku dikana Hekîm Ebû Salim li vir bû (Fariqî, 2014:456,499,518).

Dema Îbnu'l-Ezreq qala xweşî û aramîya di serdema Nesruddewle da dike qala bazîrganekî bi navê Îbnu'l-Behat dike bê çawa di rojekê da pênc sed dînarên Armanosî¹⁴ kar kirine. Fariqî vê bûyerê wiha neqil dike: “Li Meyyafariqînê simsarekî bi navê Îbnul-Behat hebû. Rojekê karwanek hat bajêr û Îbnû'l-Behat hemû malê bi vî karwanî re kirî. Di heman rojê da karwanekî din hat û Îbnu'l-Behat ev mal firote vî karwanî û ji vê bazara ku kirî pênc sed dînarên Armanos kar kirin. Li ser vê Mîr Nesruddewle gazî wî kir. Îbnu'l-Behat çû hizûra mîr û dema mîr rastîya vê bûyerê jê pirsî û Îbnu'l-Behat tiştê ku mîr bihîstibû tesdîq kir û pere danîn ber mîr. Li ser vê mîr wiha got: ‘Bi Xwedê min ne ji bo ku ez van pereyan ji te bistînim gazî te kir. Min xwest ez bizanim ka rast e ku mirovek li welatê min di rojekê da pênc sed dînarî kar dike.’ Mîr sûnd xwar ku tiştêkî ji van pereyan nebe û li ser vê Îbnu'l-Behat jî sûnd xwar ku van pereyan nexe nav malên xwe. Îbnu'l-Behat bi van pereyan gundekî li derdora Amedê kirî. Ev gund li ser keleha Fetrasa ya bi navê Benînûh e. Îbnu'l-Behat ji bo leşkerên ku li Akil¹⁵ û Yemanî û Cebare diman ev der weqif kir (Fariqî, 2014:500).

6.3. Bac

Li welatê Merwanîyan baca hin tiştan dihat standin. Ev bac ya rez û bexçeyên li dora bajêr, ya mêwe, zebze, dexil, êzing û komirê bû (Fariqî, 2014:526). Ji xeynê van, baceya aşarê jî hebû. Lewra Îbnu'l-Ezreq dibêje piştî ku siltanê Selçûqî hat Meyyafariqînê baca aşarê ji ser gel rakir (Fariqî, 2014:530). Em ji agahîyê Fariqî

¹⁴ Agahîyên der heqê pereyên ku ji alfyê Bîzansîyan ve hatine derxistin di berhema di pirtûka Ewdirreqîb Yûsuf de derbas dibin. (Yûsuf, 2001: 114).

¹⁵ “Akil” bajar û keleheke kevin e û nezî Amedê ye niha navê wê “Eğil” e. (el-Xûlî û Baluken, 2014:500).

tê digihîjin ku di serdema Merwanîyan da karê tehsîldarîyê jî heye, lewra Îbnu'l-Ezreq qala kesekî bi navê Mihemed Ebû'l-Hesen dike ku tehsildarê weqfan e (Fariqî, 2014:503).

6.4. Pere

Di dewleta Merwanîyan da dirhem û dînar dihatin bikaranîn. Di heman demê da bi taybetî jî li cihên ji bajaran dûr bi awayê pevguherandina tiştan bazar dihat kirin. Lêbelê qada bikaranîna dirheman bêtir berbelav bû. Dînarên zêr bêtir di bazirganî û di têkilîyên nav dewletê û derveyê dewletê da dihatin bikaranîn (Yûsuf, 2001:105). Mesela dema Ebû Elî keça Sadûddewleyê Hemdanî xwest du sed dirhem wekî next dan (Fariqî, 2014:459). Dema Melik Ezîzê Buweyhî hat cem mîrê Merwanî Nesruddewle bi awayekî xweşik ew pêşwazî kir û bîst hezar dînar danê (Fariqî, 2014:491).

Pereyên ku ji aliyê Merwanîyan ve hatine derxistin di mûzeyaya Brîtanyayê ya li Londonê da hene. Ehmed Etiye jî qala pereyên ku di serdema Ebû Elî da li Cizîrê di sala 995an da û di serdema Nesruddewle da li Xelatê di sala 1011an da hatine derxistin dike û dibêje: "Ji xeynî van deveran li Dineyser, Meyyafariqîn û Amedê jî pere dihatin derxistin" (Vgh. Yûsuf, 2001:112).

Gelek caran rêvebirên dewletê ji bo ku gel û leşkeran bikişînin aliyê xwe devê xezîneya dewletê vedikirin û mal û pere li leşkeran belav dikirin. Li gor neqla Fariqî dema Xoce Ebû'l-Qasim ji bo ku Mîr Ebû Nasir biçê rêvebirîya Meyyafariqînê ji Şêro bistîne û herwiha ji bo ku gel piştgirîya wî bike gelek mal û pere li wan belav kirin (Fariqî, 2014:470). Di heman demê da Şêro jî ji bo gelê Meyyafariqînê piştgirîya wî bikin mal li wan belav kir (Fariqî, 2014:471).

7. BÎR Û BAWERÎ

7.1. Dîn û Mezheb

Em ji gotinên Îbnu'l-Ezreq derdixin ku ji xeynî misilmanan di nava dewleta Merwanîyan da mensûbên dînên din jî hebûn û li hemberî wan siyaseteke baş dihat meşandin. Herwiha di rêvebirîya dewletê û karên din ên cûrbecûr da jî gelek kes ji mensûbên dînên din hebûn. Wezîrê Nasiruddewle Mensûr fileh bû. Ev wezîrê fileh Ebû Salim û hevsera wî Ferîhaya keça Filistîn di qesra Nasiruddewle Mensûr da bûn û qîmeta wan pir bû û karûberên dewletê di destê wan da bûn (Fariqî, 2014:518). Di nav artêşa Merwanîyan da ji xeynî misilmanan leşkerên gurcî jî hebûn (Fariqî, 2014:503) û ji serdema Ebû Elî û vir ve karên Weqfan jî bi destê mirovekî fileh ê bi navê Îbnî Şelîta dihatin meşandin (Fariqî, 2014:499).

Ji gotinên Îbnu'l-Ezreq tê famkirin ku azadiya filehan a dînî piştî ku Meyyafariqîn ketiye destê Selçûqîyan ji holê rabûye. Bi taybetî jî di dema walîyê Selçûqî Ebû Elî Belxî da dengê naqosa filehan hatiye qedexekirin û dêra wan hatiye girtin û bûye mizgeft. Li gor agahiyên Fariqî, Fexruddewleyê ku li

ser navê siltanê Selçûqî welatê Merwanîyan bi rê ve dibir di sala 1086an da hat Meyyafariqînê û dêra Êbadê kir mizgeft. Piştra dîsa filehan pere dan û ev der dîsa kirin dêr. Amîdulmulk Ebû Elî Belhîyê ku siltan walîtîya welatê Merwanîyan dabûyê rojekê dema dengê naqosê bihist, aciz bû û bi fermana wî ev dêr dîsa bû mizgeft (Fariqî, 2014:524).

Heta ku Selçûqî hatin vê herêmê Merwanîyan şêst salî li dijî Buweyhîyên şîî, filehên rom û ermenîyan berpîrsyarîya mezhebê sunîtîyê dikir (Tufantoz, 2005:125). Di warê mezhebê emelî da jî mezhebê Merwanîyan ê fermî şafiîti bû. Piştî ku Merwanîyan desthilatdariya herêmê xist destê xwe mezhebê şafiîtiyê belav kir. Gelek alimê şafiî hatin li welatê Merwanîyan bi cih bûn (Baluken, 2010:35). Bi taybetî bi piştgirîya xelfeyê Ebbasî, şafiîti li welatê Merwanîyan belav bû (Biçer, 2014:122). Di serdema Nesruddewle da di sala 1045an da Ebû Mensûrê kurê Şazanê Tûsî bû qazîyê Meyyafariqînê û di heman demê da jî berpîrsyarîya weqfan jî di destê wî da bû (Fariqî, 2014:498). Di serdema xwe da Tûsî alimekî mezin ê mezhebê şafiî bû (Baluken, 2010:36).

Lê di nav dewleta Merwanîyan da alimên neşafiî jî hebûn. Ebû Evdillâ Huseyinê kurê Ehmedê kurê Seleme malikî bû (Baluken, 2010:42) û di serdema Nesruddewle da Mehekê li Amedê û mehekê li Meyyafariqînê dima û qazîtiya van herdu cihan bi hev ra dimeşand (Fariqî, 2014:479).

Di serdema Merwanîyan da li welatê wan mezhebê henîfî pir tune ye lê piştî ku Selçûqî hatin vê herêmê mezhebê henefî li vir belav bû. Bi taybetî jî di belavbûna mezhebê henîfî li vê herêmê da bandora mîrnişîna Artûqîyan pir e (Baluken, 2010:42).

7.3. Stêrzanî û Bawerîyên Mîstîk

Mîrên Merwanîyan girîngî dane stêrzanan. Hin mîran stêrzan anîbûn cem xwe û gotinên van stêrzanan li cem mîr pir biqîmet bûn. Ibnu'l-Ezreq qala du stêrzanên di serdema Nesruddewle û Nizamedîn da dike û wiha dibêje: "Rojekê ji Hindê falbazekî zana hat cem Nesruddewle û mîr gelekî qîmet dayê û gelek qencî pê kir. Falbaz Derheqê paşeroja wî da ev tişt jê ra gotin: 'Mîre min mirovekî ku tu jê hez dikî, tu qîmet didiyê piştî mirina te dê mîrektîyê ji malbata te bistîne û malbata te ji holê rake. Lêbelê di demeke kurt da desthilatdariya vî welatî dê ji destê wî jî derkeve.' Li ser vê, mîr hinekî fikirî û berê xwe da Fexruddewle û wiha got: 'Ku ev gotin rast be kesê ku vê bike ev kal e.' Dema Fexruddewle ev gotinên mîr bihistin wiha got: 'Ezbenî ez li ku kirina vî karê ha li ku?' Lê piştra ev gotinên falbaz rast derketin (Fariqî, 2014:503). "Di serdema Mîr Nizamedîn da di sala 1071ê da stêrzanekî bi navê Îbnî Aysûn hatibû cem Mîr Nizamedîn. Ev stêrzan her wextî di civata Mîr Nizamedîn da amade bû. Şevkî Îbnî Aysûn û mîr bi hev ra li bajêr dinêrtin û sternas ji mîr ra wiha got: "Mîrê min ev çi bajarekî xweş e lê piştî te bi heştê salî zilm û zordestî dê li vir serdest bibe." Gel li hemberî van gatanan metel ma. Lêbelê gotinên vî stêrzanî rast derketin. Lewra piştî Merwanîyan welat ket destê tirkên Selçûqî û rêvebir guherîn. Zilm û

zordestîyê dest pê kir û çawa ku stêrzan gotibû, gel feqîr û belengaz bû" (Fariqî, 2014:517). Dema ku Mîr Nîzamedîn mir jî vî stêrzanî li bircê stêran nêrt û got ku heta sê rojan Ebû'l-Mensûr nikare here ser textê mîrîtiye. Li ser vê, termê Mîr Nîzameddîn hat şuştin û kefenkirin û di nav darbestê da sê rojan hat sekinandin. Heta li gor ku tê gotin di vê navberê da mişkan her du çavên wî xwarine" (Fariqî, 2014:516). Ev agahî nîşanî me dide ku mîrê Merwanîyan û rêvebirên wan pir girîngî dane gotinên falbazan û li gor wan tevderîyane. Herwiha di nav gel da jî hin bawerîyên mîstîk jî hene. Li gor Fariqî dibêje, piştî ku birayê wezîr Ebû Tahîrê kurê Enbarî, Ebû'l-Xenaîm hat kuştin êvaran nûr diket ser gora wî (Fariqî, 2014:532).

Dema Sîfînas Hemdanî tînin Amedê ku bi Ebû Elî ra bizewice li Rihayê disekinin û nivê şevê dema Sîfînas li esman dinêre ji xeybê dengekî dibihîze û wiha dibêje: "Ez li ber wî mîrê dikevîm ku berî bibe zava ez bî hiştîm. Li ser vê bi Sîfînas ra tirs çêdibe û piştî demeke kin xebera kuştina Ebû Elî jê ra tê (Fariqî, 2014:460).

Piştî ku Mumehîduddewle bû mîr li ser xewnekê Ebû Nasir Ehmedê birayê xwe ji xwe dûr kiribû digot ez wî li ku bibînim ez ê wî bikujim. Lewra Mumehîduddewle di xew da dîtibû ku roj diket dawa Mumehîduddewle û Ebû Nasir roj ji dawa wî derdixist (Fariqî, 2014:468-469).

8. JÎYANA CIVAKÎ

8.1. Kevneşopî

Di pirtûka Fariqî da edet û kevneşopîyên wekî pîrozkirina cejnê û girêdana şîne derbas dibin. Li gor van agahîyên Rojên cejnan gel dicivî û di hin serdeman da jî bûbû wekî eded gel roja cejnê biçe derveyê bajêr û li wir nimêja îne bike (Fariqî, 2014:457). Fariqî girtina şîna mirîyan da van agahîyan dide: Piştî ku mîr dimir wezîr, rêvebirên dewletê, carinan helbestvan û pismamên mîr dicivîyan û gel pêşwazî dikir û bi vî awayî şîna mîr gire didan. Dema Nesruddewle Ehmed mir û xelk ji bo serxweşîyê hatin cem Mîr Nîzamedîn ew ji ser textê mîrîtiyê rabû û çû li erdê rûnişt û bi vî awayî mîr kesên ku ji bo serxweşîyê hatibûn, pêşwazî kirin. Piştî mirina Nesruddewle Ehmed helbestvan jî li wir amade bûn û zêmar li serê dixwendin (Fariqî, 2014:505). Ev jî nîşan dide ku di serdemama Merwanîyan da wekî kevneşopîyekê li ser mirîyan xwendina zêmaran jî heye. "Dema Mîr Nîzamedîn mir wezîr û Mîr Ebû Nasir bi cilên qetîyayî û şaşîka gelicî û bi cilên şîne, ji bo sersaxîyê derketin pêşberî gel" (Fariqî, 2014:517). Ev rewş jî wekî kevneşopîyeke girêdana şîne derdikeve pêşberî me.

8.2. Weqf û Alîkarî

Mîrên Merwanîyan girîngî didan alîkarîyê û herwiha em ji berhema Îbnu'l-Ezreq fam dikin ku ji bo vê weqf hatine hin çêkirin. Li gor agahîyên Fariqî di serdema Nesruddewle da Hesênê kurê Mihemedê kurê Mîxfer karûberên weqfan

bi rê ve dibirin. Lewra Nesruddewle soz dabû ku her roj elbek genim bide feqîran. Lê tirsîya ku rojekê bi karê xwe ve mijûl bibe û vê soza xwe neyne cih. Li ser vê gazî Mihemmedê kurê Mîxfer ê berpirsyarê weqfan kir û xwest erdekî ku salê sê sed û şeşt elb dexil jê tê weqif bike. Li ser vê wî jî gundê Etşayê yê ku dikeve rojavayê Meyyafariqînê weqif kir. Ji wê rojê û vir ve jî çî dexl û danên ku ji vî gundî dihat bidestxistin li feqîran dihat belavkirin (Fariqî, 2014:478-479). Li gor neqla Îbnu'l-Ezreq Nesruddewle gelek zevîyên di nav sûrên Meyyafariqînê û gelek cihên din weqif kiribûn. Xêr û alîkarîyên wisa kiribûn ku heta niha ne ji malbata wî û ne ji pismamên wî kesî xêrên bi vî awayî nekiribûn (Fariqî, 2014:477).

Di serdema Merwanîyan da ji xeynî alîkarîyê, hin rolên weqfan ên din jî hebûn. Li gor Îbnu'l-Ezreq ji bo çêkirina sûran (Fariqî, 2014:524) û vekirina qenalên avê jî hin cih hatibûn weqifkirin (Fariqî, 2014:499). Di rêvebirîya Merwanîyan da karê berpirsyarîya weqfan jî hebû lewra li gor agahîyên Îbnu'l-Ezreq piştî ku "Ebû Mensûrê kurê Şazanê Tûsî bû qazîyê Meyyafariqînê nazirtîya Weqfan jî wî dimeşand" (Fariqî, 2014:498) û ji serdema Mîr Ebû Elî û vir ve jî kesekî fileh bi navê Îbnî Şelîta mutewelîtîya weqfan dikir (Fariqî, 2014:499). "Di sala 1076an da jî Ebû Hesênê kurê Bexel bû berpirsyarê Weqfan" (Fariqî, 2014:504).

Encam

Ev berhema Îbnu'l-Ezreq a bi navê Tarîxu Meyyafariqînê di warê çand, şaristani û avahîsazîya kurdên Merwanî da gelek agahîyan dide. Nivîskarê berhemê, Îbnu'l-Ezreq di serdema Artûqîyan da karê rêvebirîya weqfan kiriye. Bapîrê wî jî di serdema Merwanîyan de jîyaye û di rêvebirîya weqfan de xebitiye. Fariqî bi xêra vê peywira xwe derfeta ku xwe bigihîne belgeyên dewletê yên fermî bi dest xistiye. Ev taybetî girîngîya pirtûkê zêde dike.

Di warê avahîsazîyê de gelek agahî di Tarîxu Meyyafariqînê de hene. Fariqî di pirtûka xwe de Derheqê avahîyên wekî sûr, birc, keleh, qesr, pir, qub û mizgeftan de gelek melûmatan dide. Hinek ji van avahîyan niha dibînin û hinek jî wunda ne. Ev taybetîya vê pirtûkê jî dikare rê li ber xebatên nû yên avahîsazîyê bike.

Îbnu'l-Ezreq el-Fariqî di sala 1176an da berhema xwe ya bi navê Tarîxu Meyyafariqîn nivîsîye. Du destxetên vê berhemê li Londonê di Muzeya Britishê da hene. Di berhema wî da gelek mijarên derheqê dîroka Îslamê û misilmanan da hene û beşeke wê derheqê kurdên Merwanî da ye. Merwanîyan di seranserê serdema mîrnişîna xwe da di warê rêvebirîya dewletê da sistemek ava kirine. Rêvebirî di destê mîr da ye û wezîrên wî mîrî hene. Di heman demê da bajarên derveyê paytextê bi rêya walîyan hatiye îdarekirin. Pergaleke dadmendî û darizandinê jî li cem Merwanîyan heye û ev kar bi destê qazîyan hatiye meşandin. Di warê zanist û hunerê da kar û kirinên Merwanîyan hene û gelek zana û helbestvan di nav welatê wan da jîyane. Artêşeke Merwanîyan a ku her dem amade û di bin fermana mîr da heye û serokekî vê artêşê jî heye. Di

serdema Merwanîyan da di warê bajarvanî û avahîsazîyê da gelek xebat hatine kirin û avahîyên dîrokî hatine çêkirin. Di vê serdemê da gelek sûr, birc, keleh, qesir, pir, qenalên avê, seyrangeh, mizgeft û nexweşxane hatine çêkirin.

Di serdema Merwanîyan pergaleke aborî heye û bac hatiye berhevkerin. Li bajarên Merwanîyan bazargeh hene û bazirganî hatiye kirin. Herwiha ji serdema Bad kurê Dostik û vir ve li ser navê mir pere hatine derxistin. Kurdên Merwanî misilman û sunî ne. Wekî din fal û hin bawerîyên din ên mîstik jî li cem rêvebirên dewletê hene û kevneşopî û toreyên Merwanîyan ên ku xasî wan in jî tîn dîtin. Di rêvebirîya Merwanîyan da ji bo alîkarîyê hin kar û xebat hatine kirin. Ji bo alîkarîyê û hin xizmetên din ên civakî weqf hatine sazkerin û ev kar bi rêya van weqfan hatine kirin.

Çavkanî

- Baluken, Y. (2010). Mervaniler Devrinde Dinî Gruplar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Beysanoğlu, Ş. (1996). Anıt ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları.
- Biçer, B. (2014). Kürtler. İstanbul: Çizgi Yayınları.
- el-Hîmyerî, M.B.E. (1984). Rewdetu'l-Mutar fî Xeberu'l-Eqtar (Thq. Îhsan Ebbas). Lubnan: Mektebetu'l-Lubnan.
- Farqînî, Z. (2013). Türkçe-Kürtçe Sözlük. Stenbol: Estîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Îbnî Şeddad. (1978). el-Alaqu'l-Xetîre fî Zikrî Ümeraî's-Şam we'l-Cezîre I-VII. (Thq. Yahya İbare). Dimeşq: Wezaratû's-Seqafîyye'l-Murşadû'l-Qewmî.
- Îbnî Xelikan. (1978). Wefayatu'l-Ayan. (Thq. Îhsan Ebbas). Beyrûd Daru Sadir.
- Îbnu'l-Ezraq. (1990). Mervanî Kürtleri Tarihi (wer. Mehmet Emin Bozarslan). Stenbol: Koral Yayınları.
- Îbnu'l-Ezraq. (1990). Meyyafarikîn ve Amed Tarihi (Wer. Ahmet Savran). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Îbnu'l-Ezraq. (1959). Tarîxu'l-Fariqî. (Thq. Bedewî Evdulletîf Awad). Qahîre: Weşana İdaretu'l Ame's-Seqafîyye.
- Îbnu'l-Ezraq. (2014). Tarîxu Meyyafariqîn (Thq. Kerîm Faruk el-Xûlî û Yusuf Baluken). İstanbul: Nûbihar.
- M.S. Lazarev, Ş.X., Mihoyan, E.İ., Vasilyeva, M.A., Gasratyan, O.İ., Jigalina. (2010). Kürdistan Tarihi (Wer. İbrahim Kale). (Ed. M. S. Lazarev û Ş.X. Mihoyan). Stenbol: Avesta.
- Mansız, N. (2015) İbnü'l-Esir'in el-Kamil fit't-Tarih Adlı Eserine Göre Kürtler ve yaşadıkları Bölgeler. Teza Lisansa Bilind. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Ripper, T. (2012). Diyarbakır Merwanileri. (Wer: Bahar Şahin Fırat). İstanbul: Avesta.
- Sevim, A. (1988). Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Tufantoz, A. (2005). Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları. Ankara: Aça Yayınları.
- Yûsuf, E. (2001). ed-Dewletu'd-Dostakîyye fî Kurdistanî'l-Wusta. (C.2.). Erbil: Darû Aras li't-tebae û neşr.

Makale Geliş Tarihi: 27.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 01.08.2019

FONOLOJÎYÊ KIRMANCKÎ DE PIRSGIRÊKA VENGÊ "/ğ/"¹

Ahmet KIRKAN*

KILMÎYE

Kurdî çend hebî alfabeyan reyde yena nuştene. Her alfabe de mojnayena taye vengê yena îhmal kerdene. Taye vengî ke erja frekansê xo kemî yê alfabe de nêyênê mojnayene. Nê vengê ra yew zî vengê "/ğ/" yo. No veng heme mintiqayanê kirmancan de bi heman şeklî ya ifade nêbeno. Nê nuşteyî de pirsgirêka vengê "/ğ/" yî ameya analiz kerdene. Hirê hebî ziwannasê ke kurdki ser o xebitîyênê, erja frekansê nê vengî ser o taye doneyê îstatîstîkî tesbît kerdê. Mîyanê na meqale de nê hirê analîzî û grafîkê vengî ameyê îzah kerdene. Alfabeyê ke seba kirmanckînusî yenê şuxulnayene tedqîq biyê û alfabe de cagirewtîşê na herfe analiz biyo.

Kiltîçekuyî: Fonoloji, Kirmanckî, Fonem, Konsonant, Vokal.

¹ Na meqale tezê doktorayê nuştexî ke bi nameyê "Zazacanın Fonolojik Açından İncelenmesi: Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması" û bi şêwirmendî ya Doç. Dr. Hayreddin KIZILÎ de temambîye ra gêriyaya seba na kovare newe ra nusîyaya.

* Dr. Arş. Gör. Ünîverstîya Artuklu ya Mêrdînî, ahmetkirkkan@gmail.com. Orcid: 0000-0003-3885-5218

Kirmancki Fonolojisiinde “/ğ/” Sesi Problemi

ÖZET

Kürtçe birkaç alfabeyle yazılmaktadır. Kullanılan her alfabede bazı seslerin gösterimi göz ardı edilmektedir. Frekans değeri az olan bazı sesler alfabede gösterilmez. Bu seslerden birisi de /ğ/ sesidir. Bu ses Kirmancca (Zazaca) konuşulan bütün bölgelerde aynı şekilde seslendirilmez. Bu makalede Kirmancca yazımında var olan /ğ/ sorunu analiz edilmiştir. Kürtçe üzerine çalışan üç dilbilimci bu ses üzerine bazı istatistiki veriler tespit etmişlerdir. Makale içerisinde bu üç analize ve ses grafiklerine yer verilmiştir. Kirmancki yazımında kullanılan alfabeler incelenmiş ve bu harfin alfabe yer alıp almaması analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fonoloji, Kirmancki, Fonem, Konsonant, Vokal.

Sound “/ğ/” Pblem in Kirmancki Phonology

ABSTRACT

Kurdish is written in several alphabets. The representation of some sounds in each alphabet is ignored. Some sounds with low frequency are not displayed in the alphabet. One of these sounds is the /ğ/ sound. This voice is not played in the same way in all Kirmancca-speaking areas. In this article, the existing /ğ/ problem in Kirmancc language is analyzed. Three linguists working on Kurdish have identified some statistical data on this voice. These three analyzes and sound graphics are included in the article. The alphabets used in Kirmancki writing were examined and whether this letter was included in the alphabet was analyzed.

Keywords: Phonology, Kirmancki, Phonem, Konsonant, Vocal.

Destpêk

Nuştene û nuştişî ya xoîfadekerdiş seba însanan ihtîyacêko eslî yo. Seba nuştişî zî alfabe lazim a. Prosesê tarîxî de seba nuştişî zaf alfabe yî ameyê şuxulnayene. Kurdan zî demanê verênan ra heta nika seba xoîfadekerdişî zaf alfabe yî bikar ardê. Nika ziwane kurdkî bi alfabe yê kirîlkî, latînkî û erebkî (Kurdo-Arabîk) hîrê alfabe yan a nusîyêno. Kirmancki yanî zazakî bi di hebî alfabe yan reyde nusîyêna. Nê alfabe yan ra yew alfabe ya latînkî ya, a bine zî alfabe ya erebkî ya. Alfabe ya latînkî bi name yê Celadet Alî Bedirxanî ya meşhur bîya, sey alfabe ya Bedirxanî yena zanayene. Alfabe ya erebkî badê musulmanbîyayîşî, miyanê Kurdan vila bîya û xususen Iraq de serranê 1920î ra dima seba ziwane kurdkî û bi taybetî lehçeya sorankî ameya rewîze kerdene. Seke yeno zanayene destpêkê seserra 20. de, serra 1906î de, Xelal Xeyalî yê Motkî zî na alfabe ser o xebetîyayo. Heta ey bi na alfabe reyde çend hebî kitabî zî çap kerdê. Vengê ke alfabe ya latînkî de kewenê tîmîyan, alfabe ya erebkî de çîya sembolan reyde mojnayêne. O semed ra bingehê na meqale de alfabe ya latînkî esta.

Derheqê kirmancki de oryantalistan zî taye xebatî kerdê. Nê xebatan de çîya alfabe yî ameyê şuxulnayene. Metnanê verênan/klasîkan û metnanê dînîyan de alfabe ya erebkî ameya şuxulnayene. Kirmancki de alfabe ya latînkî ancax serranê 1960î ra dima ameya kar ardene. Ê ke kurmancki û kirmancki nusenê raste rast alfabe ya Kurdo-Arabîkî nêşuxulnenê. Alfabe ya ke nê kesî şuxulnenê zafine alfabe ya Osmankî reyde ahengdar a. Taye herfê ke fonolojîyê kurdkî de estê, alfabe ya erebkî ameyê zêde kerdene. Alfabe ya Kurdo-Arabîk de sîstemê

herekeyan çin o, herfê vokalî zî bi sembolan a mojneyênê. Labelê alfabeya ke kurmancî u kirmancî medreseyanê xo de bi kar anê herekeyin a. Sey nimûne Mela Ehmedê Xasî ve Muftî Osman Esad Efendî eseranê xo de na alfabe bikar arda. Çünke nê her di nuştoxan zî eserê xo dewrê Dewleta Osmanîyan de nuştê û o dewr de şuxulnayîşê na alfabe çiyêko normal o. Labelê şair û nuştoxê kirmanckî ke aqîdename, fiqhname, mewlîd ûsn. eseranê dînîyan nusenê hîna alfabeya erebkî bikar anê.

Kirmanckî de Serencamê Alfabeya Latînkî

Kirmanckî de alfabeya latînkî serra 1963î de ameya şuxulnayene. Heta ke na alfabe ca girewta, nuştişî de taye herfî çiyayî ameyê nuştene. Xebatanê sifteyanê kirmanckî de vera vengê /i/ [u] sembolê /i/; vera /î/, [i] zî sembolê /i/ ameyo şuxulnayene, ke kes eşkeno vajo ney de tesîrê alfabeya tirkî esto. Çünke alfabeya tirkî de sembolê sey /i/, /i/ yenê şuxulnayene. Nuştoxanê kirmanckî bi zîwanê tirkî ya perwerde vînao û tesîrê nê perwerdeyî şuxulnayîşê alfabe de xo nîşan dayo.

Heta beyntarê serranê 1980yan kurdkî tena bi alfabeya Celadet Alî Bedîrxanî ya nusîyaya. Badê vejîyîşê kovaranê sey *Ayre*, *Piya*, *Raştiye* û *Ware* na rewşe dest bi vurîyayîşî kerdo. Mîsale, kovara *Ayre* hûmara 11. de (Adar 1987) hemberê vengênê /**ʕa**/, /**ʕe**/, /**u**/, /**h**/ sembolê sey /**â**/, /**è**/, /**ü**/, /**h**/ ameyê pêşnîyaz kerdene. Nê sembolê ke vera vengên ameyê pêşnîyaz kerdene, mîyanê kirmancan de vengê vila nîyê û erja frekansê nê vengên zî berz nîya. Badê cû menga gulanî ya serra 1992î de kovara *Ware* de seba herfa fizekî ya zîwanê hurdî [**ɹ**]yî sembolê /**ǰ**/ û sembolê sey /**ü**/, /**u**/, /**i**/ pêşnîyaz bîyê. Reyna na kovare de seba vengê bêcîfê sey /**dz**/, /**ts**/ ke tena fekê Dêrsimî de estê, vera /**ʔ**/ (apostrof) sembolê sey /**h**/; vera vengê /**ǰ**/ zî sembolê /**ğ**/ ameyo pêşnîyaz kerdene. Labelê temsîliyetê nê vengên de, mîyanê nuştoxan û redaksiyonê kovare de konsensusêk nêvirazîyayo ke hûmaranê dimayênanê kovara *Ware* de sembolê /**k**/ û /**kh**/ yan /**ǰ**/ û /**ğ**/ pîya ameyê nuştene. Hûmarê 3. û 4. yê heman kovare de reya verên seba vengê [**h**] sembolê /**h**/ û seba vengê [**tʰ**] zî sembolê /**t**/ ameyo şuxulnayene (Keskin, 2017).

Zilfî Selcan meqaleyê xo yê kovara *Wareyî* de kirmanckî de pirsgirekê alfabe û îmlayî (rastnuştişî) ser o vinderto. Selcanî seba vengên vokal û konsonantan zaf sembolî û herfî şuxulnayê (Selcan, 1998). Xebatê ke cor ra behs bîyê seba seveknayîşê dewlemendîya fekkî ya kirmanckî muhîm ê, labelê alfabe de zêdebîyayîşê herf û sembolan nîsbetê wendiş-nuştişê kirmanckî ser o tesîrêko neyînî (negatîf) virazeno. Heta na rewşe ge gane semedê nuştoxan zî aloziyêk peyda kena.

Alfabeya Celadet Alî Bedîrxanî de goreyê alfabeyanê bînan zêde vurîyayîş neameyo meydan. Sere de Kovara Hawar de şuxulnayîşê taye vengên de (sey /**k**/ û /**q**/ de) taye xeletî estbîyo labelê na pirsgire rew hel bîya. Nuştoxanê kirmancan heta demekî taye vengê nê alfabeyî vurînayê labelê destpêkê serranê

1990yan de na rewşe zî orte ra weriştâ. Kirmanckî û kurmanckî na alfabe ya nusîyêna. Seba rewîzekerdişê na alfabe taye pêşniyazî (sey taye sembolan zêdekerdiş û taye herfan vurînayîş) estê. Her çiqas na alfabe vengane allofonan û vengane lokalan (taye vengê lokalî ke tena mintiqayêka sînorke de yê) yê kirmanckî rê qîm nêkana zî, na alfabe bi şeklêko aktîf yena şuxulnayene.

Vengê /ğ/ û /x/

Vejiyayîşê nê vengî de zîwan ver bi peyasmênfekkî û zîwanê hurdî ya werzeno. No veng qirpiçe ra bi şeklêko vengine vejîyêno. Alfabe ya Kurdo-Arabîk de no veng bi sembolanê /ġ/ û /x/ ifade beno. Nê sembolan ra vengê /ġ/ vengêko nerm, vernîyê fekkî (barî) û vengî o. Labelê vengê /x/ peynîya fekkî (qalind) û bêveng o. Mihemed Emîn Hewramanî îdia keno ke no veng zîwanê Awestayî de zî sey çekuya *xşap* (şew) de bi şeklê /x/ esto (Hewramanî, 1973: 46). No veng alfabe ya Celadet Alî Bedirxanî de tena yew simbol a yeno ifade kerdene. Mîyanê çekuye de nê her di varyantanê ra kamcîn şeklê ci ameyo şuxulnayîş ancax bi însiyatîfê wendoxî ya yeno tesbît kerdene. IPA de (Alfabe ya Fonetîk ya Mîyannetewî) de nê her di vengî cîya sembolan a ameyê mojnayene.

Nuştişê kirmanckî de terefê taye nuştexan ra seba vengê /ġ/ diyagramê /gh/ û seba vengê /x/ zî diyagramê /kh/ yeno şuxulnayene. Taye nuştexan zî semedê vengê /ġ/ simbolê /ğ/ kar ardo. Xususen mîyanê nuştexanê fekê Dêrsimî de, çekuyanê sey *ğele*, *xêge*, *ağwe*, *ğize*, *loğe*, *ğerîb* ûsn, no simbol zaf bikar yeno. Celadet Alî Bedirxanî seba tesbîtkerdişê allofonanê nê vengî (/ğ/ û /x/) simbolê /x/ şuxulnayo labelê dima ney ra fek viradayo (Hawar, 1932: 3)

Kirmanckî de çekuyê sey *xurbet*, *xerb*, *xerîb*, *xêr*, *rexbet*, *mexrîb*, *xezal*, *ağa*, *oxîr* de vengê /ġ/ esto. Reyna çekuyê sey *xirab*, *xet*, *xal*, *xanîme*, *xoz*, *xorî* de vengê /x/ şuxulîyêno. IPA de seba foneme /ġ/ yî simbolê [x̣], [x̣] û [x̣]; seba fonemê /x/ zî [x] û [x] kar yenê. Nê her di vengî yanî /ġ/ û /x/, zaf kewenê tîmîyan. Ganî bêro ifadekerdiş ke herfa /ğ/ alfabe ya lafînkî de zêde nêyana şuxulnayene. No veng çekuyanê kirmanckî de bi vengane /g>/x/, /x>/h/, /x>/q/ û /x>/v/ reyde yeno vurîyayene. Vurîyayîşê vengane rê xag>xax, xelate>halete, xora>hora, xurbet>qurbet, xêx>xêv kes eşkeno sey nimûne bido. Vurîyayîşê vengane /x>/q/ fariskî de û lehçeyanê kurdkî de yeno meydan.

Analîzê Vengê /ğ/

Vengo ke alfabe ya erebkî bi simbolê /ġ/ ramojnayêno, mintiqayanê kirmancan de taye cayan de yeno şuxulnayene labelê taye cayan de çin o. Mintiqayê ke nê vengî şuxulnenê, înan de zî no veng eynî şekl a nêvejîyêno. Yanî vengkerdişê (sesletim) nê vengî her ca de sey pîya nîyo. Taye nuştexî berhemanê xo de simbolê /ğ/ şuxulnenê labelê taye zî ney rê îhtîyac nêvînenê. O semed ra alfabe de bîyayîş yan çinbîyayîşê simbolê /ğ/yî mabênê kirmancan de (heta kurmancan de zî) sey pîrgire vejîyêno meydan. Alfabe ya Celadet Alî Bedirxanî

de nê her di vengî sey allofonê yewbînî ameyê qebulkerdiş û nê vengî tena bi sembolê /x/ reyde ameyê mojnayene.

Sembolê /x/ hem seba vengê lerzdarê fizekî yê ziwane hurdi (voiced uvular fricative) [ɣ] hem zî seba vengê peyasmênfekki [ɣ̥] yeno şuxulnayene. Çekuyê ke erebki û armenki ra kewtê kirmanckî û peygirê –oxî ya qediyênê zafine vengê /ğ/ yeno şuxulnayene. Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş alfabea Celadet Alî Bedirxanî de no veng fonemê /x/ ya ameyo mojnayene labelê alfabea Ware/Jacobsonî de no veng bi fonemanê /ğ/ û /x/ ya mojnayêno. Alfabea Ware/Jacobsonî, *Kovara Wareyî* de ameyo şuxulnayene û badê cû sewbîna kovaran de zî şuxuliyaya. Labelê goreyê acigêrayişanê ma, bi nameyê ziwannasê C. M. Jacobsonî, ke mîyanê grûba *Kovara Wareyî* de bi nameyê Bira Mikail yeno zanayene, tezêk doktorayî yan meqaleyî ziwannasî çin ê. No merdim mîyanê kirmancan de mendo û amadekerdişê alfabeayî de hetkarîye kerda. Yanî qaso ke ma tedqiq kerd, no merdim sey mîsyonerî ya ameyo mîyanê kirmancan û ziwannas niyo.

Celadet Alî Bedirxanî (Bedîrxan û Lescot, 2009), M. Malmîsanijî (Malmîsanij, 2015) û Mesut Keskinî (Keskin, 2017) vengane alfabea latinkî ser o acigêrayîşî viraştê. Her yewî korpusêk amade kerdo û goreyê nê korpusî nîsbetê vengane (erja frekansanê vengane) tesbît kerdo. Bê nînan Husein Muhammedî zî seba nîsbetê herfan taye doneyê îstatistikî tesbît kerdê (Muhammed, 2016). Tîya de doneyanê Celadet Alî Bedirxanî, M. Malmîsanij û Mesut Keskinî ra do behs bibo. Bê nînan seba her vengê kirmanckî, ma zî nîsbetê herfan tesbît kerdî. Labelê tîya de tena nîsbetê vengê /ğ/ do îzah bibo.

Celadet Alî Bedirxanî xebata xo ya gramerî de nîsbetê vengane /x/ û /x̥/ de erja frekansênê nê vengane sey 0, 19% tesbît kerdo (Bedîrxan&Lescot, 2009: 36). Na erja ke Celadet Alî Bedirxanî tesbît kerda, her di varyasyonê (/ğ/ û /x̥/) nê vengî îfade kena. Eke tena seba vengê /x̥/ yanî /ğ/ bêro hesabkerdiş na erje hîna kêmi bena. Celadet Alî Bedirxanî fekê Sêwregî ser o cigêrayîşêko xo yo bîn de erja frekansê vengê /x/ sey 0, 131% tesbît kerda (Bedirxan û Lescot, 2009: 37). Gama ke tena erja frekansê /ğ/î yena analîzkerdiş, na erje erja xebatanê bînan reyde ahengdar a. Metnanê kanan û neweyan de erja na herfe sey yewbînî vejîyaya.

Mesut Keskinî xebata xo de erja frekansê vengê /ğ/î sey 0,29% tesbît kerda. Goreyê Keskinî nîsbetê nê vengî fekanê vakurî yê kirmanckî de hîna zêde yo. Fekanê başûrî yê sey Sêwregî û Çermugi de vengê /ğ/-/ğ̥/î cayê /x/-/x̥/î rê veradano. Keskinî erja frekansê fonemê /ğ/ sey 0,29% û erja frekansê fonemê /x/ zî sey 1,34% tesbît kerdo. Goreyê ey nê her di vengî cîya cîya fonem ê. Ziwannasanê bînan de na rewşe çin a. Ê nê her di vengane sey allofonê pê qebul kena û erja frekansênê tîmîyan de hesab kenê. Labelê Keskinî nê her di vengane yewbînî ra cîya keno û her yewî xoser fonemêk qebul keno (Keskin, 2017). No veng mintiqayanê kirmancan de vakur ra ver bi başûr beno qalind û karakterêko

peyasmênfekkî qezenc keno. Taybetmendiyê korpusê Keskinî ma nêzanê labelê reyna zî erja frekansê vengî /ğ/î zaf kêma.

M. Malmîsanijî vurîyayîşe vengên ser o xebatêka musteqîle kerda. Ey xebate xo ya gramerî de erja frekansê fonemê /ğ/ sey 0,13% tesbît kerda (Malmîsanij, 2015: 30). Sînoranê na xebate de seba nê vengî erja tewre kêmi ya M. Malmîsanijî ya. O na xebate xo de tena nê vengî ser o nêvinderdo. M. Malmîsanij, alfabe ya Celadet Alî Bedirxanî bikar ano û hewceyîya herf zêdekerdişî nêvînenê. Çünke goreyê ey erja na herfe zaf kêmi yo û seba nê vengî alfabe de zêdekerdişê herfe hewce nêkeno.

Ma seba xebate xo, hîrê mintiqayanê kirmancan ra metnê folklorîkî kom kerdî û nê metnî analîz kerdî. Ma mintiqayê kirmancan goreyê sînoranê cografîkan dabeş kerdî û tedqîq kerdî. Goreyê ney ma, vakur de Dêrsim, merkez de Çewlîgû başûr de Sêwregî sey monogram girewt. Xebate metnanê folklorîkan² ser o ameya kerdene çünke metnê ke redakte biyê û goreyê fekê standardî nusîyayê taybetmendîyanê xo yê zîwanê mehelî vîndî kenê. Bi nê metnanê folklorîkan reyde, her mintîqa ra korpusêko 150 000 herfîn amade biyo. Mîyanê nê korpusî ra erja frekansê her vengî ameya tesbît kerdene. Goreyê her mintîqa erja frekansê nê vengî ameya tesbîtkerdiş û erja serayînê nê vengî tesbît biya. Goreyê nê doneyan erja frekansê nê vengî 0, 0024 û erja seranê ci 0, 24% vejîyaya.

296

Mîyanê xebatanê îstatîskanê nê vengî de, erja tewr kêmi ya M. Malmîsanijî, erjan ra tewr zêde zî ya Mesut Keskinî ya. Ferqê mabênê nê erjan, korpusî ra vejîyêna meydan. Çünke her acigêrayoxî goreyê xo korpusêk amade kerdo. Labelê mabênê nê erjan de zêde ferq zî çin o. Erja ke na xebate de tesbîtbiya, erja Mesut Keskinî û M. Malmîsanijî ra dûrî ya labelê erja Celadet Alî Bedirxanî ra nêzdî ya. Goreyê doneyan erja na xebate orteyê heme erjan a. No hete ra kes eşkeno vajo ke temsîliyête xebata ma esta. Erja xebata ma metnanê tarîxîyan reyde zî ahengdar a. Çünke Celadet Alî Bedirxanî demê xo de metnanê kirmancî ser o xebitîyayo.

Erja xebata ma, erja xebatanê bînan yewbînan gêna. Xebatê ke nameyê xo vîyert hemîne de erja nê vengî zaf kêmi ya. Qalkerdoxêkê kirmancî mîyanê 1000 hebî vengên de ancax 24 hebî nê vengî kar anê, ke na erje zî mintîqa ra mintîqaya bîne vurîyêna. Seke Keskinî îfade kerdo, erja frekansê nê vengî mintiqayanê vakurî de berz a labelê ver bi başûrî erja frekansê nê vengî kewena (Keskin, 2017).

² Metnanê folklorî hîrê mintiqayanê kirmancan ra bi şeklêko random (tesadufî) ameyê weçînayene. Nê metnî taybetmendîyanê mintiqayan mojenê. Fekê Çewlîgî de nuştoxê sey Seyidxan Kurîj, W. K. Merdimîn, Wisif Zozanî, N. Celalî, Doxan Karasu, İsmet Bor, Ehmed Dirihî, kovare sey *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü* Dergisi û kovara *Vir* û deyirê û kilamê Rençber Ezizî ra; Fekê Dêrsimî de nuştoxê sey Nadîre Gûntaş Aldatmaz, Hawar Tornêcengî, Mesut Özcan, Alî Aydin Çiçek û kovare sey *Vate, Ware, Mirazî* ra; Fekê Sêwregî de nuştoxê sey Kafur Seçilmek, Şaban Şenates, Recep Yiğitbay, Feyza Adabeyî, Koyo Berz (Cuma Arslan), Roşan Hayigî ra ameyo îstîfade kerdene.

Cêr ra mîyanê hîrê mintiqayan de tekrar û erja frekansê ya vengê /x/, /x̃/ ameyê deyene. Nê tabloyî de her di vengê pîya ameyê analîz kerdene. Yanî tîya de nê her di vengî sey allofon ameyê qebl kerdene.

Tablo: Hîrê Mintiqayanê Kirmanckî de Nîsbetê Venganê /x/ û /x̃/-/ğ/

	Mîyanê Korpusî de Nîsbetê Herfa /x/, /x̃/			
	Tekrar	Korpus	Frekans	Serane
Sêwregî	1822	150 000	0,0121	1,21%
Çewlîg	2174	150 000	0,0144	1,44%
Dêrsim	2198	150 000	0,0146	1,46%
Pêroyî	6194	450 000	0,0137	1,37%

Seke tabloyê corî ra erja frekansê nê vengî ra fehm beno ke, no veng (her di varyasyonê nê vengî) kirmanckî de zaf nêyeno şuxulnayene. Kurmanckî de erja frekansê nê vengî (reyna her di varyasyonî) 1,5% ameyo tespît kerdene (Muhammed, 2016: 43). Nê her di lehçeyan de erja frekansî ya nê vengî zaf nêzdîyê yewbînan ê. Erja nê vengî vakur ra ver bi başûr kêmiyêna.

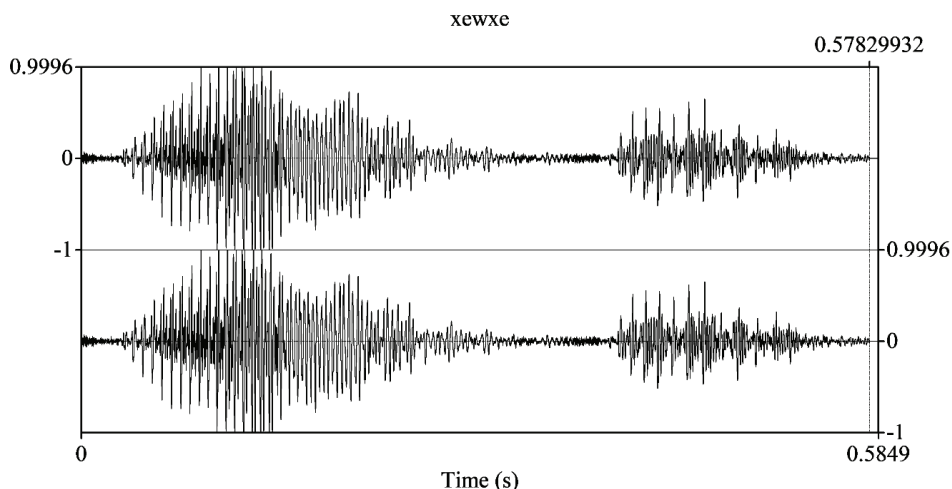
Goreyê Grafikanê Vengî Analîzê Vengê /ğ/-/ğ̃/ û /x/-/x̃/

Cêr ra dîmenê akustîkê di hebî çekuyan ameyo ramojnayene. Nê dîmenî akustîkî bi hetkarî ya muhendîsanê vengî û perwerdekaranê muzîkî reyde ameyê viraştene. Seba nê dîmenan veng studyo de ameyo qeydkerdiş û bernameyê analîzkerdişê vengî yê *praati* reyde grafîkî virazîyayê.

Nê çekuyan de veng; ortamêko tam îzolekerde de, bi mîkrofonêko omnisfer condanserî (mîkrofono ke vengan kom keno û serrast keno) reyde, bi vengê baretonî yê camêrdî ya, bêefekt ameyê qeydkerdiş û vengan rê mudaxele nêbiyo. Qeydkerdişê vengan de; vengê camêrdî, markaya mîkrofonî, germîya odeyî, hokê mabênê merdimî û mîkrofonî, akustîkî odeyî, rengê vengî ûsn taybetmendîyî sabît tepeşîyaya. Nê parametreyan ra yew bivuriyo, grafîkan de zî vurîyayîş yeno meydan.

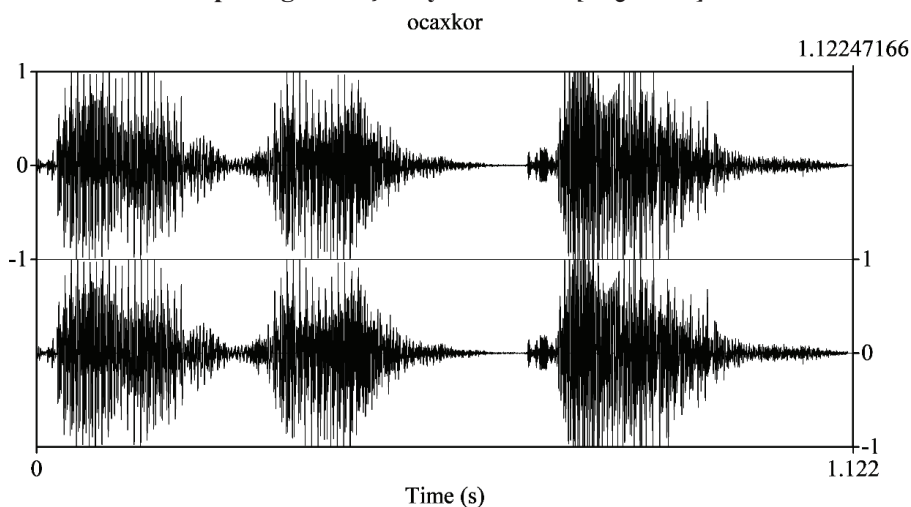
Bernameyê analîzkerdişî vengî yê *praate* de kes eşkeno zaf grafîkan amade bikero labelê ma tîya de tena spektogramê nê her di çekuyan sey grafîkî mojnayî. Cêr ra grafîkê yewin û grafîkê diyin aseno.

Grafik 1: Spektogramê Çekuya xewxe>[xewxε]

Seke grafikê yewin de aseno; çekuya *xewxe* de vengê /ç/-[x]-[χ] esto. Gama ke na çekuye yena vengkerdiş, vengêko lerzinok û vengin vejîyêno. Kes eşkeno ney grafik ra zî fehm bikero. Çekuya verêne de qedîyayîşê heceya ewilîne û destpêkê heceya dîyine de no veng esto û pêlê spektogramî raste rast lerzîyayê. Taybetmendiyê nê vengî ke ma cor ra îfade kerdî, grafik ser o eşkera xo nîşan danê

Grafik 2: Spektogramê Çekuya ocaxkor>[odɜaxkor]

Seke grafikê dîyin de aseno; çekuya dîyine yanî *ocaxkor* de vengê /ç/-[x̄]-[ɣ]-[y] esto. No veng, lerzdarê fizekî yê zîwanê hurdî yo. Na çekuye de qedîyayîşê heceya dîyine de no veng esto. Gama ke ma grafik tedqîq kenê, ma vînenê ke spektogramê nê vengî de pêlî ver bi kêmbîyayîşî şîne. Kes eşkeno vajo ke

vengkerdişê nê vengî de pêla vengî kewena û veng xeylêk nerm beno. Goreyê çekuya bine, tîya de veng nedîyar o.

Peynîye

Alfabeya latînkî yê kurdî de seba her vengê ziwani, sembolêko taybet nêameyo tayîn kerdene. Mîyanê na alfabe de taye herfî allofonê yewbînan ê. Xususen vengê ke alfabe Kurdo-Arabîk de cîya sembolan reyde yenê temsîlkerdiş, alfabe latînkî de sey pirsgire vejîyênê meydan. Wendiş û manakerdişê nê veng an însîyatîfê wendoxan rê maneno. Wendox ganî texmîn bikero ke nuştoxî berhemê xo de kancîn veng şuxulnayo. No zî her tim bi şeklêko rast nêbeno. Xora wendiş-nuştişê kurdî û bitaybetî kirmanckî zaf kêmi yo, no tewir astengî zî wendoxan berheman ra dûrî vînenê.

Alfabeyanê homofonîkan (nê alfabe de her fonem bi yew şekl a temsîl beno) de seba wendoxan û nuştoxan zafine pirsgire çin o. Nê alfabe de her sembol yew vengî temsîl keno û wendox zî nuştox zî biasanî eşkeno xo îfade bikero. Labelê alfabe polifonîkan (alfabe ke her fonem çend şeklan reyde yeno wendene û her tim heman şeklî ya îfade nêbeno) de alfabe de heme vengî nê nê temsîlkerdiş yan zî alfabe de taye sembolî zaf veng an îfade kenê. Alfabe latînkî yê kurdî de taye vengî nê nê temsîlkerdiş û taye sembolî zî zêde veng an xo de hewênênê. Nê veng an ra yew zî mijarê na meqale yo.

Kirmanckî cîya mintiqayan de ronîşenê û veng an ziwani, mîyanê pergali ziwani de, goreyê xo bedîlînenê. No bedîlîyayîş xozayî ziwani de esto. Heman dem de kirmanckî bi di alfabe de (zafine bi di alfabe de, nêke hema her nuştoxî goreyê xo alfabe amade kerda) yena nuştene. Alfabe Celadet Alî Bedirxani de 31 hebî herfî estê û lehçeyê kurdî ya vakurî bi na alfabe reyde yenê nuştene. Alfabe bine zî alfabe Ware/Jacobsonî ya. Nê alfabe de hûmara herfan zêde ya, taye dîyagramî estê û seba nê vengî zî sembolê /ğ/ kar yeno.

Ma cor ra encamê acigêrayîşan dayî ke seba nê vengî erja frekansê M. Malmîsanîj 0,13%, Keskin 0,29%, Celadet Alî Bedirxan 0,19% tesbît kerdo. Ma xebata xo de erja nê vengî 0, 24% tesbît kerd. Mîyanê çekuyanê kirmanckî de tekrarbiyayîşê nê vengî zaf kêmi yo. Seba erja hende kêmi, hewce nêkeno ke alfabe de yew herf zêde bikerê. Eke verê ney abîyo, ganî seba her veng, alfabe de yew sembol taybet reyde bêro temsîl kerdene. No zî mumkun nîyo. Seba ke fonolojiyê kirmanckî baş temsîl bibo, taye nuştoxanê kirmanckî hûmara herfanê alfabe xo zaf zêdenayo. No, nuştiş de seba nuştoxî asteng beno. Çunke klavyeyê komputeran seba ziwani kurdî ahengdar nîyê. Heman dem de no hal seba wendoxî zî asteng beno çunke alfabe de herfî çiqas zêde bibê, wendox hende wendişî ra rincan beno. Metnanê kanan, metnanê folklorîkan ûsn nînan, metnanê taybetan de ganî heme taybetmendîyê fekê mintîqa bêre seveknayene. Labelê na pirsgire, alfabe rojane de herf/sembol zêdekerdiş ra ziyade, alfabe yanê taybetan şuxulnayîş a hel beno. Sey nimûne kes eşkeno nê metnan de

IPAYî bikar bîyaro. Hewce nêkeno ke seba nê metnanê taybetan kes alfabe de herf zêde bikero.

Çimeyî

- Bedirxan C. A. û Lesscot R. (2009). *Kürtçe Gramer*, İstanbul:Avesta.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2005).*Rastnuştişê Kirmanckî (Zazakî)*, İstanbul: Vate.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2011).*Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*, İstanbul: Vate.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2016).*Ferhengê Kirmanckî-Tirkî*, İstanbul: Vate.
- Hewramanî, M. E. (1973). *Filolojîy Zimanî Kurdî*, Bexdad:Çapxaney Me'arif.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Keskin, M. (2017). *Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi*, Tarîxê Resayîşî: 22.06.2019. <https://www.researchgate.net>
- Kovara Hawar.
- Malmîsanij, M. (1992). *Ferhengê Dimilkî-Tirkî*. İstanbul: Deng.
- Malmîsanij, M. (2012). *Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmanckî)-Tirkî*. İstanbul: Rûpel.
- Malmîsanij, M. (2013). *Kürtçede Ses Değişimi*, İstanbul: Vate.
- Malmîsanij, M. (2015).*Kirmancca (Zazaca) Dilbilgisi*, İstanbul: Vate.
- Muhammed, H. (2016). *Dengnasî di Kurdî de*, Tarîxê Resayîşî: 12.07.2019. <https://zimannas.files.wordpress.com>
- Selcan, Z. (1998). *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim Dialekt)*, Berlin:W&T Verlag.
- Vardar, B. (Ed.). (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Makale Gönderim Tarihi: 21.03.2019

Makale Kabul Tarihi: 30.07.2019

البلاغة الحية بين القيم الأسلوبية والتداولية؛ فنون البديع نموذجًا

Biçimsel ve Genel Geçer Değerler Arasında Yaşayan
Belagat; Bedî (Mecâz) Sanatı Örneği

Amer Al-Jarah¹

الملخص

تعددت مصطلحات البلاغة العربية في مراحل نشأتها، فظهر البيان عند الجاحظ، والبديع عند ابن المعتز، كما ظهرت مصطلحات الفصاحة والبلاغة عند عبد القاهر، وكان للسكاكي أثر كبير في فرز تلك المصطلحات، فجعل البديع أو وجوه تحسين الكلام ذيلًا لعلمي المعاني والبيان، وكان القزويني أول من سماه علم البديع، غير أن السكاكي قد سبقه في ذكر فنونه وتقسيمها إلى ما هو لفظي، وما هو معنوي. لقد كانت فنون البديع في بلاغة السكاكي ذات غاية تحسينية؛ تتمثل في تحسين اللفظ أو المعنى دون تسليط الضوء على قيمها الجمالية الأسلوبية أو النفعية التداولية بما يحبيها ويوسع من آفاقها.

تعد فنون البديع ذات أبعاد جمالية ونفعية، وكان لحقل الدراسات الأسلوبية أثر بارز في الكشف عن الأبعاد الجمالية للبلاغة بعامة، كما أن لحقل الدراسات التداولية أثر في جلاء الأبعاد النفعية لها، ويتعاضد الحقلين نؤسس لبلاغة جديدة، أسميناها البلاغة الحية، فرأينا أن يكون البحث في مدخلين: أولهما عن الأسلوبية والتداولية وعلاقتهاما بالبلاغة من وجهة نظر الدراسات الحديثة، والآخر من وجهة نظر خاصة، ثم يليهما مبحثان: أولهما في الأبعاد الجمالية الأسلوبية لفنون البديع، والآخر في الأبعاد النفعية الحجاجية التداولية، ثم تأتي الخاتمة والنتائج لعرض ما انتهت إليه مادة البحث.

الكلمات المفتاحية: البديع، الأسلوبية، الحجاج، التداولية، البلاغة الحية.

¹ Dr, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Arap Dili ve Kültürü ABD.
amer.j.80@gmail.com Orcid: 0000-0002-8665-101X

Biçimsel ve Genel Geçer Değerler Arasında Yaşayan Belagat; Bedî (Mecâz) Sanatı Örneği

ÖZET

Belagatin terimleri başlangıç aşamasında çeşitlilik göstermiştir. Câhız'da beyân, İbnu'l Mu'tez'de bedî terimleri olarak ortaya çıkarken; fesahatve belagat terimleri ise Abdulkâhir'de kendini göstermiştir. Bu terimlerin sınıflandırılmasında Sekkâkî'nin büyük bir etkisi vardır. Bedî ilmini ya da başka bir deyişle söz sanatlarını meânî ve beyân ilmine zeyl kılmıştır. Kazvîni ise bu söz sanatlarını 'bedî' ilmi olarak kullanan ilk kişi olmuştur. Bununla birlikte Sekkâkî bu sanatların türlerini sınıflandırmada ve lafzî ile manevî kısımlara ayırmada kendisinden önce davranmıştır. Sekkâkî'nin belagat anlayışında bedî türleri, güzellik (tahsinî) amaçlı kullanılmıştır. Bu amaç, biçimsel güzelliğe ya da kendisini canlı tutan ve geniş yelpazeye yayılmasını sağlayan faydasına ışık tutmadan bir lafzın ya da bir mananın salt güzelliğinde kendini göstermiştir. Bedî sanatları, asıl yararlılık ve estetiklik açısından uzak boyutlara sahip sanatlar olarak kabul edilmektedir. Biçimi işleyen çalışmaların, genel olarak belagatin estetik boyutlarını gün yüzüne çıkarmada önemli bir etkisi olmuştur. Ayrıca genel geçer çalışmalar da belagatin sağladığı fayda boyutlarının açığa çıkmasında etkili olmuştur. Bu iki çalışmanın dayanışması sonucu yaşayan belagat adını verdiğimiz yeni bir belagat ilmini tesis ettik. Buna bağlı olarak çalışmada iki girişin olmasını uygun gördük. Birincisi üslup, genel geçerliliği ve bu ikisinin modern çalışmalar perspektifinden belagat ilmiyle ilişkisi; ikincisi ise özel bir perspektiften incelenmesi. Bu iki mukaddimeden sonra iki konu gelmektedir: Birincisi, bedî sanatlarının estetik biçim formatları; diğeri ise genel geçer fayda formatlarıdır. Son olarak çalışmadan elde edilen neticeler ve sonuç gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bedî , Şekilsellik, delil, Genel geçerlilik, Yaşayan belagat.

The Lively Rhetoric Between Stylistic and Pragmatic Values; The Arts of the Badi' Style

ABSTRACT

The terms of Arabic rhetoric varied during its birth. For example, "el-beyân" appears in the writings of el-Cahiz and el-bedi' can be seen in the writings of ibn el-Mu'taz. Moreover, other terms, such as rhetoric, eloquence and mastery, appeared in the writings of Abdul-qaher. es-Sekkâkî had a great influence in sorting these terms where he considered El-badi' or ways of developing speech part of the sciences of "ma'âni" and "beyân". Although el-Qazwîni was the first to call "el-bedi'" with its name, es-Sekkâkî was the one who mentioned it'd sciences and divided them into verbal and moral. The arts of "el-bedi'" in es-Sekkâkî's rhetoric had the refinement purpose; to improve the pronunciation or meaning without shedding light on their aesthetic values of stylistic and pragmatic utilitarianism in a way that gives it a life and enhance their horizons. The arts of "el-bedi'" have many aesthetic and beneficial dimensions. On the one hand, the field of stylistic studies had a clear influence in reveling the aesthetic dimensions of the rhetoric in general. On the other hand, the field of pragmatic studies had influence in bringing to light the beneficial dimensions of it. By joining both fields we come up with a new rhetoric which is the lively one. Therefore, we thought of dividing the research into two introductions; the first deals with the stylistic and pragmatism and their relation to the rhetoric from the point of view of the recent studies and the other introduction from the private point of view. They'll be followed by two chapters; the first dealing with the stylistic aesthetic dimensions of the arts of rhetoric and the other dealing with pragmatic, beneficial and Argumentation dimensions followed by a conclusion and results.

Key words: The lively rhetoric, Stylistic, Pragmatic, "el-Bedi'", the Argumentation.

مدخل أول: البلاغة بين الأسلوبية والتداوليّة في الدراسات الحديثة

وقفت الدراسات البلاغية عند البلاغة القديمة الكلاسيكية المتمثلة بجهود السكّاني ثمّ القزويني زمنًا طويلاً، وظلّ الأمر كذلك إلى أن بدأت العقول في منتصف القرن العشرين تشتغل في تجديد البلاغة القديمة أو إيجاد بلاغة جديدة عاشيةً إلى ضوء نار الدراسات الأسلوبية الغربية التي ظهرت في مستهلّ القرن العشرين على يد شارل بالي تلميذ دي سوسير في أسلوبيته الوصفية التعبيرية، وكانت الريادة العربيّة الحديثة، وفق ما وصلنا، قد امتلك زمامها كلّ من أحمد الشايب، وأمين الخولي؛ إذ فتحا المجال أمام تجديد البلاغة، غير أن دراساتها ظلّت عبارة عن تجارب خجولة بالنسبة إلى الدراسات الأسلوبية الجادة؛ إذ اعتنى الشايب بإبراز البعد الصوتي والنفسي والموسيقي في العناصر الأسلوبية: الحروف والكلمات والجمل والصور وال فقرات وال عبارات (الشايب، 1991)، وفي ذلك لفنة طبّية الأثر، غير أنه كان يمرّ مرورًا سريعًا على ذلك، وانشغل عنه بالمقارنة بين الشعر والنثر، والتفت أيضًا إلى أسلوبية الموضوع (النصّ) التي قصرها على الأغراض والأجناس، وأسلوبية الأديب (الفرد) (الشايب، 1991)، ويلاحظ القارئ الخلط بين الأسلوبيتين، كما يُلاحظ أن عرضه للأفكار كان تقليدًا لما جاء في البلاغة القديمة، والواقع أنّ الصورة تتّضح إذا زعمنا أنّ الشايب يسير على خطا ابن خلدون في تعريفه الأسلوب وإرجاعه إياه إلى أسلوب العرب القدماء (الفحول)، لا إلى طرق النحو أو البلاغة أو العروض (الشايب، 1991). أمّا الخولي فقد تكلم على فنّ القول، وختم دراسته بخطة له جعلها في مقدمات فنيّة ونفسية ووجدانية، ثمّ أبحاث في الكلمة والجملّة والفقرّة وصور التعبير والقطعة الأدبيّة والأساليب، ففصل بين الأبحاث المذكورة وبين الأساليب (الخولي، 1996)، وكان قد بنى دراسته في فنّ القول قبل أن ييوح بهذه الخطة على المقارنة بين الدرس البلاغي القديم والجديد، من جهة الصورة ودائرة البحث والمنهج والغاية (الخولي، 1996)، ويلفت النظر في دراسته عنايته بجائني الترتيب (التوزيع)، والتعبير (الاختيار) (الخولي، 1996)، غير أنه نظر إلى الأسلوب بمعناه العام، كما فعل الشايب، وجعل وكده الربط بين البلاغة والفنون، والدوران حول ذلك الربط في جميع مفاصل الدراسة وليس انتهائًا بالعنوان. في الواقع لم تكن تانك الدراسات ذاتي قيمة علميّة دقيقة إلا بما هما فتح لباب إعادة النظر في البلاغة الغربية، ثمّ تعاقبت بعد ذلك الدراسات الأسلوبية التنظيرية والتطبيقية التي أفادت ممّا استجدّ في ساحة الدراسات الغربية، فكان منها ما وقف على المناهج كالأسلوبية التعبيرية أو التكوينيّة أو الوظائفية أو البنوية، ومنها ما ركّز

على البنات والمستويات الصوتية والصرفية والنحوية والدلالية، ومنها ما قارب الأطر والعلاقات بالنقد والبلاغة والخطاب وغيرها، وتلك هي الدراسات النظرية، أما الدراسات التطبيقية فقد اعتمدت على الآليات كالإحصاء والانزياح والاختيار وغيرها.

أما فيما يتعلق بالتداولية التي عُزفت بأنها دراسة "استعمال اللغة في التواصل والمعرفة" (روبول و موشلار، 2003، صفحة 9)، فقد التقت منذ بدايات نشأتها بالبلاغة التقاءً كبيراً، حتى إننا نرى أن الحديث عن التداولية في كثيرٍ من مباحثها هو حديثٌ عن البلاغة في الصميم، فالصور البيانية تمثل أساليب تداولية حجاجية، ونشير إلى أنّ الحجاج هو المقصود مباشرة في ربط التداولية بالبلاغة، ونرى أن داخل علم البديع توجد مباحث تحمل طابعاً تداولياً، ولا سيّما ما يتعلّق بالمحسنات المعنوية كالتورية والمبالغة وأسلوب الحكيم... كما نجد داخل علم المعاني مبحثاً هو الخبر والإنشاء يرتبط بالتداولية ارتباطاً وثيقاً، وتحديدًا بمفهوم الأفعال الكلامية، كما اهتمّت التداولية بدرس الدلالة غير الحرفية التي تمثّل مجال الاستعارة وما شابهها من أنواع المجاز (بليث، 1989) و (روبول و موشلار، 2003)، ففي البلاغة العربية أساليب حجاجية منطقية فنيّة كالكناية والمذهب الكلامي، وأخرى أقل منطقية وأكثر فنيّة كالتشبيه والاستعارة، هذا وإن مفهوم التداولية من خلال اهتمامه بالعلاقة بين بنية النصّ وعناصر الموقف التواصلية المرتبطة به "يغطي بطريقة منهجية منظّمة المساحة التي كان يُشار إليها في البلاغة القديمة بعبارة (مقتضى الحال)" (فضل، 1992، صفحة 26)، وإنّ تحليل الخطاب البلاغيّ الجديد تداولياً يتحقّق بوساطة اندماجه بعلم النصّ (فضل، 1992)، وإنّه يمكن تسوية وجود تداولية بلاغية على أساس مفهوم الحوار أو - بحسب باختين - الطابع الديالوجي للمقوم النصّي الاحتجاجي (بليث، 1989).

والحقّ أن التداولية تشكّل منعطفاً تاريخياً مهماً في مسيرة البلاغة الغربية؛ إذ تفصل بين البلاغة الكلاسيكية والبلاغة المعاصرة التي أعادت قراءة البلاغة القديمة، كما أعادت توظيف مقولاتها في مختلف العلوم الإنسانية بعامّة، والفنيّة بخاصّة، إنّها تعيد الاعتبار للبلاغة الغربية لتأخذ مكانها في صدر العلوم الإنسانية (الأمين، 2004). وثمة من يرى أنها تعيد الاعتبار إلى البلاغة العربية كذلك من خلال إيلاء نظرية التأثير والمقال عنايةً كبرى في الدراسات السيميائية، بدعوى استبدال التداولية بالبلاغة (العمرى، 1999). وبالمقابل يرى هنريش

بليث أن البلاغة الكلاسيكية المعيارية من الممكن أن تصبح وصفيّة، بل تاريخيّة وتأويليّة، إنّها بذلك تعكس بصورة نقدية وضعية تلقّي الشارح للنصّ، ومن ثمّ تغدو مؤهلاً لتكوين أسسٍ نظريّة تداوليّة للنصّ تقوم على مفهوم مقام الخطاب (بليث، 1989). فنحن إذًا أمام علاقة جدلية بين البلاغة والتداولية، فالبلاغة تؤسس للتداولية وترسخ مفهوماتها من جهةٍ، ومن جهةٍ أخرى تقوم التداولية في دعم البلاغة بألياتها التحليلية.

ركّزت الدراسات العربية الحديثة للتداولية على المفاهيم من غير أن تبحث عن محاور التقاء بينها إلا من جهة انتسابها إلى التداولية، فكانت الدراسات التي اعتنت بالحجاج، والتي اهتمت بأفعال الكلام، والتي وقفت على الدلالات الضمنيّة وغيرها، وكان منها النظري، ومنها التطبيقي، وأشير إلى دراستي في (الأبعاد التداولية في البلاغة العربيّة حتّى القرن السابع الهجريّ) (الجراح، 2013) التي جمعت فيها شتات المفاهيم في بابين كبيرين: أولهما في الأبعاد الإخبارية التي تحمل طابعًا معرفيًا إدراكيًا متمثلة في قواعد المحادثة وملحقاتها، والاستعمال وميادينه، والإحالة ودرجاتها، والباب الآخر جعلته للأبعاد التأثيرية الفكرية كالتأويل والإقناع، والسلوكيّة كالإنجاز.

تجاوزت الدراسات التداولية التوجّه نحو الوظيفة الإخبارية إلى ما هو أبعد من ذلك بكثير، فصرنا نتحدّث عن وظائف أخرى كالتأويل والتأثير والإقناع. فنحن، إذًا، أمام نقاطٍ تفرق فيها التداولية عن النبوية، لعلنا نوفّق في إظهارها من خلال الجدول الآتي:

التداولية	السياق	الخطاب	الوظائف المتعددة	الكلام
النبوية	البنية اللغوية (السّنن)	الجملة	الوظيفة الإخبارية	اللغة

نؤكّد أن تلك العلاقة بين التداولية والنبوية لا تقف عند نقاط الافتراق، بل تتعداها إلى علاقة التأثير، فلا يمكن بحالٍ من الأحوال إنكار تأثير التداولية بالدراسات النبوية. فالتداولية كما أسلفنا جاءت ردّة فعلٍ على التحليل النبويّ، فردّة الفعل هذه أسهمت في نشأة التداولية وتطويرها، وذلك في إطار أعمال الفلسفة التحليلية، وتحديدًا في أعمال فتكنشتاين التي ميّز فيها بين العبارات الإخبارية والعبارات الانفعالية. فالاعتراف بوجود عباراتٍ انفعاليةٍ (إنشائيةٍ) مستقلةٍ عن العبارات الإخبارية أسفر عن نظرية الألعاب اللغوية، ومن ثمّ الأفعال اللغوية، وأخرج اللغة

من نطاقها الضيق المقتصر على وظيفة الإخبار إلى فسحة التعددية الوظيفية (الحق، 1993). وننوه بسميائية

موريس التي قامت على العلاقات البنينة التي تنقسم إلى:

1. العلاقة التركيبية التي تقوم بين العلامات نفسها.
2. العلاقة الدلالية التي تقوم بين العلامات والأشياء.
3. العلاقة التداولية التي تقوم بين العلامات والمتخاطبين، وهي تباين سابقتها بعنايتها بالسياق (بلانشيه، 2007).

فالتداولية ذات صلة بالدرس اللغوي من حيث هي مكتملة لبنياته ومتعالية عليها.

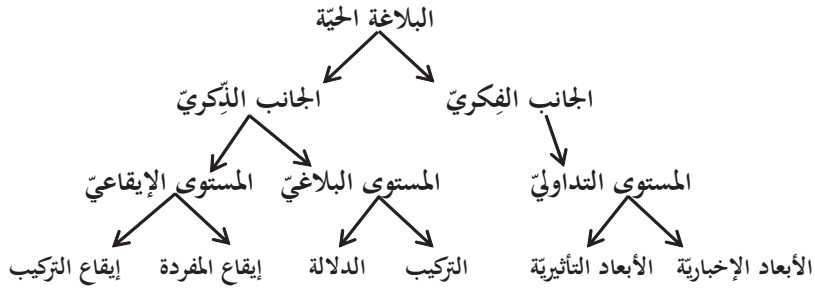
مدخل ثانٍ: البلاغة الجديدة بين الأسلوبية والتداولية من وجهة نظر خاصة

ركزت الأسلوبية في صيغتها الشهيرة ذات الطابع النصي النقدي* بوصفها علمًا للأسلوب على بيان وجوه تميز الكلام الأدبي؛ إنما تتمثل في السعي إلى الكشف عن المزية في الكلام التي تجعله يرتقي في سلم الإبداع، ويحضرنا في هذا السياق أن نعرض لمشروع عبد القاهر الجرجاني ذي البعد الأسلوبي، فالبيان عنده -البيان يُرادف عند عبد القاهر البلاغة والفصاحة والبراعة (الجرجاني، 1992)- هو الذي يكشف تلك المزية بما يحتوي عليه من دقائق وأسرار؛ طريق العلم بما الروية والفكر، ولطائف مستقاهما العقل (الجرجاني، 1992)، والبيان يتمثل في نظريته في (النظم) الذي عُرف في الأسلوبية بمصطلح (التوزيع) متّحدة مع نظريته في (المعاني الثانوية) التي عُرفت في الأسلوبية بمصطلح الاختيار؛ إذ يقول: الاستعارة والكتابة والتمثيل وسائر ضروب المجاز من بعدها [ضروب الاختيار الأسلوبي] من مقتضيات النظم [التوزيعي]، وعنه يحدث وبه يكون" (الجرجاني، 1992، صفحة 393). يتجسد الأسلوب، إذًا، في بيان عبد القاهر وبلاغته، بحسب هذا الفهم، فالأسلوب يتحدّد بأنه "تطابق"

* لا نسلّم بأن الأسلوبية مباينة للنقد من حيث هي توصيف للمزايا (وصفية)، وهو حُكم في إطلاق المعايير (معياري)، فالنقد وصفيّ قبل أن يكون معياريًا، والأسلوبية معيارية، لكن غير مباشرة، من جهة تحديد الأشكال وتوصيفها.

لمجدول الاختيار على جدول التوزيع" (المسدي، بلا تاريخ، صفحة 96)؛ إنه، بذلك، توحيد بين مستوى النحو أو التركيب الذي يقابله في البلاغة ما يُسمى (علم المعاني)، ومستوى الدلالة الذي يقابله فيها (علم البيان)، على أنه لنا أنّ نتوسّع في ضروب ذينك العلمين، وتحرّر منهما بالتحرّر من حدودهما عبر مفهومي التوزيع والاختيار.

أما المستويان: الصوّيّ والصرفيّ فكان حضورهما في البلاغة العربيّة القديمة ماثلاً في علوم العرّوض والقوافي والفصاحة والبديع، فالعلمان الأولان حضرا في تحديد البلاغة في مراحل نشأتها الأولى ذات الطابع النقديّ، وثمة إشارة لذلك فيما أورده السيوطيّ في حاشيته على تفسير البيضاوي، يقول في ذكره لعلوم البلاغة وتوابعها: "إن ذلك كان يسمى قديماً صنعة الشعر، ونقد الشعر، ونقد الكلام... وإنما التسمية بالمعاني والبيان والبديع حادثة من المتأخرين" (السيوطي، 2005، صفحة 31/1)، وتتجلّى تلك التوابع في مشروع قدامة في نقد الشعر الذي أسسه على اللفظ والمعنى، ثمّ الوزن والقافية، وكذلك فعل السكّاكي عندما ألحق علمي العرّوض والقافية بعلوم البلاغة، أما العلمان الآخران (الفصاحة والبديع) فألحقا بعلوم البلاغة منذ نشأتها على يد السكّاكي، فلنا أنّ نأخذ من تلك العلوم أسرار المزايا في الكلمة من الناحية الصوتية الموسيقية، وكذلك الصرفية، على أنّ المستوى الصرفيّ يمكن أن نجعله في دائرة الاختيار الدلالي المتّحد مع التوزيع التركيبيّ، فنكون بذلك أمام دراسة المستوى الموسيقيّ الذي نرى أنّه يمكن تحريره أيضًا من ريقه تلك العلوم الأربعة بتوسيع حدوده ليشمل موسيقى الحرف والكلمة والتركيب، من جهة إضافة دراسة ظواهر صوتية أخرى كالنبر والتنغيم الذي يمسّ الدلالة مسًا مباشرًا، فنكون أمام مستويين أسلوبيين في الواقع: المستوى الموسيقي أو الإيقاعي، والمستوى البياني أو البلاغيّ، وسننتبه إلى عدم الوقوع فيما نحذّر منه، نعي تحديد تفصيلات المجالين أو المستويين، بل نترك الباب مفتوحًا لكل إمكانات الاستعمال أو الكلام أو الأسلوب، ثمّ نُضيف إلى ذينك المستويين مستوى ثالثًا يختلف عنهما بكونه ذا بعد فوق لسانيّ وغير فنيّ جماليّ، وهو المستوى التداوليّ؛ يركّز على الجانبين النفعيّين: الإخباريّ المعرّيّ، والتأثيريّ الحجاجيّ والسلوكيّ (الجراح، 2013)، ويدرس ظروف الكلام وحيثيّاته بما يحقق مقاصد المتكلّم ونصّه بالإتباع، ويُطابق المقام وحال السامع، والواقع أنّ المستوى التداوليّ يدرس الجانب الفكريّ للكلام وأبعاده العميقة، في حين أنّ المستويين الأسلوبيين يعينان الجانب الدكريّ اللسانيّ، بذلك نكون أمام بلاغة جديدة تهتمّ بالكلام في جوانبه النفعيّة والإمتاعيّة في خطوة نحو إعادة البلاغة إلى الحياة، ونوضّح رؤيتنا في الخطاطة الآتية:

نشير إلى أنّ الدراسة النفعية التداولية تنطلق من الأفكار قبل تجسدها في اللغة، أي من المقاصد لتشرح بعد ذلك كيفية تجسدها في الكلام، بطرق استعماله جميعاً الأسلوبية الخاصة، والعادية العامة، إلّا أنّها في البلاغة الجديدة تُركّز على الأسلوبية الخاصة، أي الكلام الفنّي الخاصّ، فالانطلاق من الأفكار والمقاصد يُسهّم في تفسير كثير من أساليب الكلام الغامضة، وفي تأويل الدلالات غير المباشرة أو الضمنيّة، وفي شرح الأشكال المخالفة لمقتضى الظاهر، ويقف على بسط المغازي التي وردت في التراث البلاغيّ تحت عنوان الدلالات أو المعاني أو الأغراض، فالدراسات التداولية ليست فقط مكتملة للدراسات الأسلوبية، إنّما هي شارحة لها ومتعالية فوقها ومُقدّمة عليها أيضاً.

سنقوم في هذا البحث بالحديث عن أهمّ فنون البديع بوصفها أساليب فنّية بلاغية مبرزين أبعادها الجمالية الأسلوبية والنفعيّة التداولية، وذلك في سياق محاكاة البلاغة الحيّة بأبعادها المذكورة آنفاً مع إغفال الجانب الإيقاعي؛ لأنّه يتجلى في حالات وأساليب خاصة ليس هذا مكانها، فالمستوى الأسلوبيّ يمثّل المستوى الأول من البلاغة الحيّة، وهو عينه ما أسميناه المستوى البلاغيّ لكن بتعاضده مع المستوى الإيقاعيّ، وهو يتجلى في اختيار الأساليب بنوعها النحويّ والبلاغيّ، فالتركيب بنوعها البسيط والنصّيّ، فالكلمات بتصريفها وأصواتها، اختياراً يتأسّس على ملاحظة الانزياح بما يُحدث السمة الأسلوبية، ويُبرز المرزّة في الكلام، وبما يتناسب مع مقاصد المتكلم ومقامات وأحوال المتلقي، والحقّ أنّنا نقف في إزاء قراءة الأساليب على ثلاث حالات: أولها اختيار الأساليب الفنّية المتداولة التي تتسم بكثرة الاستعمال، وثانيها انزياح الأساليب أو التراكيب التي تتصف عادة بصفة الندرة، وآخرها توظيف الأساليب المختارة أو المنزاحة بما يتناسب مع المقاصد والمقامات، وتجدر الإشارة إلى أنّ تلك

الحالات يمكن أن تجتمع وتتداخل، على أنّ الأساليب الفنيّة المختارة التي تدخل فيها فنون البديع، مع كونها مزاحة، تفترق عن الأساليب المزاحة من جهة كثرة استعمالها ما أكسبها سمة الألفة، ويبقى حسن التوظيف عاملاً معوّضاً بمنحها بعداً جماليّاً وأسلوبياً، كما بمنحها بعداً نفعياً تداولياً، وهذا ما سنعمد إلى بيانه فيما يأتي.

المبحث الأوّل: الأبعاد الجمالية الأسلوبية لفنون البديع

كان مصطلح البديع عند ابن المعتز، إبان نشأته بوصفه كشافاً عن مزايا الأشكال الفنيّة، يتّسع ليشمل أغلب فنون البلاغة التي فُرزت فيما بعد من قبل السكاكيّ، ووُزعت على علوم البلاغة الثلاثة المعروفة، لقد كان البديع نموذجاً حيّاً للأسلوبية؛ إذ وقف على الأساليب والاستعمالات الفنيّة الخاصّة، والواقع أنّ تلك الخصوصية تتجلّى في دلالة لفظة البديع نفسها فتؤكد ما نذهب إليه، فالبديع عند ابن المعتز ذو دلالة متفرّعة من ناحية الحكم والقيمة إلى فرعين: الأول هو البديع المستحسن، وهو البديع النادر الإتيان في الكلام، ويمثله القرآن الكريم والحديث الشريف وكلام الأعراب والمتقدّمين من الشعراء من أصحاب مدرسة الطبع، والآخر هو البديع المستهجن الذي أفرط في استعماله الشعراء المُحدّثين (ابن المعتز، 1982). فالبديع قرين الإبداع وشقيقه، وبه يتجلّى الأسلوب، ولعلّ ابن المعتز انتبه إلى هذا الأمر حين عرض للكلام على الاختيار والانزياح في الشواهد التي اختارها، فمن ذلك قوله في قول أحدهم (الفكرة معّ العمل) في باب الاستعارة: "لو كان قال: (لُبّ العمل) لم يكن بديعاً" (ابن المعتز، 1982، صفحة 2)، فوقف على الاختيار الذي يُحدث انزياحاً لأنه أبعد عن الألفة، والواقع أنّنا لا نوافق ابن المعتز في استهجانه كثرة ورود البديع في شعر المُحدّثين، فهؤلاء لمسوا أسلوبية تلك الأشكال والفنون وجماليّتها، فأكثروا منها، ونشير إلى أنّ الاستعارة المذكورة أنّفاً لا تدخل في باب البديع بحسب التقسيم الأخير السكاكيّ للبلاغة، غير أنّ ثمة فنون أخرى ذكرها ابن المعتز نقف على أسلوبيتها؛ نذكر منها: الالتفات والاعتراض والرجوع والتضمين، وتوجد فنون أخرى ذات قيمة إيقاعية كالتجنيس والمطابقة، غير أنّ الفنون الأخرى التي ظهرت بعد ابن المعتز أفادت منه في استنادها على آليّ الاختيار والانزياح، فنذكر مثلاً: (التورية) التي تقوم على اختيار لفظة ذات معنيين مختلفين تماماً يعمد المنشئ إلى استخدامها بغية التظليل أو الإيهام؛ فيشير إلى المعنى المفهوم ويُظهره بالاعتماد على السياق، في حين أنه يقصد معنى آخر غير ظاهر في السياق، ويكون التظليل

لغايات ومقاصد، كالمزاح في قول النبي- صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- للمرأة العجوز التي سألته الدعاء لها بالجنة: "لا يدخل الجنة العجزة العجزة" (البهقي، 1986، صفحة 216)؛ يشير إلى قوله تعالى: { إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنثَاءً* فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا } [الواقعة:35-36]، وكانت التورية- إن وجدت- عند القدماء الأوائل غير مقصودة، أو أنهم لم يلتفتوا إلى هذه الظاهرة أصلاً، وإن حاول المتأخرون أن يثبتوا عكس ذلك، فقول يحيى بن منصور (المرزوقي، 1991، صفحة 326/1) [الطويل]:

فَلَمَّا نَأَتْ عَنَّا الْعَشِيرَةُ كُلُّهَا أَنْحَنَّا فَخَالَفْنَا السَّبِيْفَ عَلَى الدَّهْرِ

فَمَا أَسْلَمْتَنَا عِنْدَ يَوْمِ كَرِيهَةٍ وَلَا نَحْنُ أَغْضَيْنَا الْجَفُونَ عَلَى وَثْرِ

ليس من التورية في شيء؛ إذ إن لفظة (الجفون) تدلّ جفون العين، ولا علاقة لها بالسيف كما قد يُظنّ، لأنّ الشاعر أراد أنّهم لا ينامون على وتر أو ثار. نذكر ممّن حاول تأوّل كلام الأقدمين على التورية ابن حجّة الحمويّ، فذكر بيتين من الجاهلية (ابن حجّة الحمويّ، 2005): أولهما لعمر بن كلثوم (ابن كلثوم، 1991، صفحة 64) [الوافر]:

مُشْعَشَعَةٌ كَأَنَّ الْحَصَّ فِيهَا إِذَا مَا الْمَاءُ خَالَطَهَا سَخِينَا

والآخر للنابغة (الذبيانيّ، 1991، صفحة 202) [البسيط]:

حَيْلٌ صِيَامٌ وَحَيْلٌ غَيْرُ صَائِمَةٍ تَحْتَ الْعَجَاجِ وَأُخْرَى تَعْلُكُ اللَّجْمَا

لفظة (سخينا) من التورية؛ تدلّ على معنَي السخونة، والسخاء أي الكرم، والقول بالسخاء يبدو من التعسف، ولفظة (صيام) تدلّ على الامتناع عن الطعام، وتدلّ على القيام بمعنى أنها ليست في قتال، وقوله: (تعلك اللجم) تعني أنها تُجَهَّز للقتال (ابن قتيبة، 1949)، فهل تدلّ لفظة (صيام) على معنى القيام في اللغة؟ يقول ابن منظور: "قيل: الصائم من الخيل القائم الساكن الذي لا يطعم شيئاً" (ابن منظور، 1414، صفحة مادة (ص و م))، بمعنى أنّ التورية فنّ ظهر متأخراً، وبرز عند الشعراء المحدثين الذين كانوا يركّزون على الأساليب الفنيّة الأسلوبية

يستعملونها في أشعارهم، وأصبح من باب النكت والزخرف في العصور المتأخرة، وفي مصنفات البلاغة، ولا سيما المتأخرة منها، الشواهد كثيرة ومكرورة، فأسلوب التورية يقوم على اختيار على اختيار؛ اختيار الأسلوب، واختيار إمكاناته، وهو أسلوب استقرّ إثر رؤية إحصائية لتكرره، وبالنظر إلى قيمته الجمالية المتمثلة في الإخفاء والتكثيف، وعليه تُقاس سائر الفنون والأساليب البديعية التي تتحقّق فيها شروط الأسلوب المذكورة آنفًا، ونذكر من الأساليب والفنون أيضًا (الاستخدام) الذي يقوم على التكثيف والإدهاش؛ يقول ابن معنوق (ابن معنوق الموسوي، 1885، صفحة 26) [الكامل]:

تَاللّهِ مَا دُكِرَ الْعَقِيقُ وَأَهْلُهُ إِلَّا وَأَجْرَاهُ الْغَرَامُ يَمْخَجِرِي

فالعقيق هو اسم مكان قرب المدينة المنورة اشتاق الشاعر إليه وإلى ساكنيه؛ يقصد النبي - عليه الصلاة والسلام - فبكي، والضمير في (أجراه) يعود إلى لفظ العقيق المذكور دون معناه؛ إذ عني به الدمع، فدرج في الاستعمال أن يُوصف الدمع بأنه عقيق، فسلم الشاعر من التكرار، وكثّف الكلام، وأحدث بذلك المفاجأة في نفس المتلقّي، فالتكثيف وقول الكثير بقليل من اللفظ يحدث السمة الأسلوبية الجمالية.

يُعدّ الجانب الأسلوبي للفنون البديعية أمرًا بدهيًا، فالبديع، كما أسلفنا، يقوم أساسًا على ملاحظة الحالات الخاصة المتميّزة في الكلام، والحقّ أننا وقفنا على بعض الفنون لنبيّن مزاياها الأسلوبية، فلكلّ فنّ مزايا تتفق أو تختلف عن مزايا الفنون الأخرى، والبحث في مزايا تلك الفنون عمل جدير بالبحث، مع الإشارة إلى وجود محاولات في بيان جماليات تلك الفنون غير أننا نرى أنها بحاجة إلى تفصيل أكثر في ظلّ الكشف عن الملامح الأسلوبية، وكذلك التداولية النفعية التي أغفل ذكرها.

المبحث الثاني: الأبعاد الحجاجية التداولية لفنون البديع

لا تقف الفنون البديعية عند القيم الأسلوبية الجمالية، إنما تتعدّها إلى أبعاد تداولية نفعية مقصدية على نحو ما رأينا في (التورية)، فالتورية ذات أبعاد تداولية حجاجية، فهي تُستعمل بوصفها أداة للتظليل استنادًا إلى التكثيف والإخفاء؛ إذ يستطيع المتكلّم أن يخفي قصده وبراوغ فيه بناءً على دلالة الألفاظ وتركيبها على نحو

مُلبس، ومن الفنون الأخرى ذات البعد المقصدي (الأسلوب الحكيم) الذي يكون بتغيير مقصد المتكلم لعدم تقبله؛ يقول الشاعر* في سؤاله رجلاً [مجزوء الرجز]:

طلبتُ منه درهماً يوماً فأظهرَ العجب

فقال: ذا من فضّةٍ يُصنعُ أم من الذهب

فالمسؤول تجاهل الطلب، وصرفه بحكمة إلى السؤال عن معدن الدرهم، ويكون الأسلوب الحكيم، كذلك، بقصد التوجيه كما في قوله تعالى: {يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِئُ لِلنَّاسِ وَالْحُجَّجِ} [البقرة:189]، فالصحابة- رضوان الله عليهم- استفسروا عن سرّ تغير أحوال الهلال بين التزايد والتناقص، فأجابهم النبي- صلى الله عليه وسلم- بأمر آخر غير مرادهم بأن الهلال لمعرفة أوقات بدء الشهر ونهايته، وما يستتبع ذلك من أحكام وشعائر (العاكوب، 2000)، فكان الجواب وفق هذا المقصد أولى بالمعرفة، ولا سيما في مرحلة تأسيس الدين الإسلامي، ومنه (المدح بما يُشبه الذمّ)؛ بأن تمدح الآخر بصيغة توهّم في البداية أنك تدمّه، فتغيّر مقصدك في الكلام، وفي هذا التغيير إرادة الإيهام لفت الانتباه، وهو أسلوب يُعبّر عن مقدرة لغوية وبعث للقيمة النفعيّة لأسلوب الاستثناء النحوي؛ يقول النابغة الذبيانيّ (الذبيانيّ، 1991، صفحة 33) [الطويل]:

ولا عيبَ فيهم غيرَ أنّ سيوفهم
بمجنّ فلولٍ من قراعِ الكنائبِ

فقوله (لا عيبَ فيهم غيرَ تتلمّ سيوفهم في القتال) يوهّم الذمّ؛ إذ إنّ نفي العيب ليس مطلقاً، بل قيده الاستثناء، بمعنى أنّ فيهم عيب هو المستثنى، لكن بالتدقيق في المستثنى نكتشف أنّه ليس عيباً، إذ فيه عبارة عن كثرة قتالهم وشجاعتهم، بمعنى أنه لا يوجد عيب أصيل ولا مستثنى، إنما هو ضرب من الإيهام بقصد لفت الانتباه وتقوية صفة الشجاعة، وهو توظيف تركيب (الاستثناء) ودلالي (فلول السيوف وقراع الكنائب أي الشجاعة)، فوصف الشجاعة وصفاً مباشراً لا يحمل سمة أسلوبية كما في أسلوب المدح بما يُشبه الذمّ، وهو ذو بعد نفعي تداولي مقصدي بما احتازه من أبعاد أسلوبية، فأسلوب المدح بما يُشبه الذمّ أكسب أسلوب الاستثناء أبعاداً أسلوبية

* لم أعر على قائل البيتين، على أنّهما مشهوران في كتب البلاغة.

وتداولية. وتوجد أيضًا أبعاد نفعية حجاجية في أغلب الفنون البديعية مثل (المذهب الكلامي) الذي يبني على إيراد حُجّة منطقية؛ يقول تعالى: {إِنَّ مَثَلَ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} [آل عمران:59]، فالحُجّة على من أنكر أو عَجِب من خلق عيسى - عليه السلام- من غير أب، بأنّ خلق آدم- عليه السلام- أعجب؛ إذ خُلِق من تراب. وثمة ما ينطوي على حُجّة أدبية غير منطقية، وذلك (حُسن التعليل)؛ يقول المستنجد بالله العباسيّ (الذهبيّ، 1985، صفحة 413/20) [الخفيف]:

إن تكنْ شابِتِ الذوائبِ مَيّ فالليالي تزيئُها الأقمأز

فالشيب قد يُبعت بالسوء؛ إذ يدلّ على التقدّم في السنّ، لكن العلة الأدبيّة (تزيين الليالي بالأقمار) نفت ذلك النعت، وهذا نوع من المقايسة الفنّيّة غير المنطقيّة، وكذلك فإنّ المبالغة تمثّل علة أو حُجّة فنّيّة أدبيّة؛ يقول أبو نواس (أبو نواس، 2010، صفحة 324) [الكامل]:

وأخُفّت أهلَ الشزكِ حتّى إنّه لتخافُك التُّطفُ التي لم تُخلُقْ

فالشاعر يريد أنّ يُصوّر شدّة بطش الممدوح، فأثبت الصفة في نفس المتلقي حين بالغ، فجعل الناس الذين لم يُخلقوا بعد يُخافونه، فكيف بمن خلُقوا، فالإبعاد التداولية لتلك الفنون أو الأساليب تظهر في الحجاج المنطقي تارةً، والحجاج الفنّيّ التائيّريّ تارةً، وفي سياق بيان أهمية البعد التائيّريّ للكلام نذكر أنّ هذا الأمر استقرّ في الأعراف البلاغية القديمة عند العرب، وتعرّزه مقولة عبد القاهر الجرجاني التي تذهب إلى أنّ البلاغيين أطبقوا على أن المجاز يكون أبدأً أبلغ من الحقيقة (الجرجانيّ، 1992)، بوصف المجاز أسلوبًا ذا طاقات تأثيرية كبيرة، إن لم تكن الكبرى، ويبدو لنا أن تلك المقولة تعدّ من الأسس التي أقام عليها عبد القاهر مشروع البلاغيّ، والأمر في أهمية التأثير نفسه ورد عند أرسطو، فنلاحظ أن أرسطو لم يقتصر على الغاية الإقناعية كما هو الحال في الجدل- وإن كانت هي الأصل- بل نقف ههنا على حديثٍ عن غايةٍ تأثيريةٍ تتبعها (الريفّيّ، بلا تاريخ). إنه بتوجهه في الخطابة نحو التأثير (الانفعاليّ) يعدّ الحجاج قولًا يُقصد به الإنسان بكليّته، عقله وانفعاله (الريفّيّ، بلا تاريخ). فالجهاز وضروب الفنّ البلاغية المختلفة أدوات تأثيرية في الشعر بخاصّة عند العرب. يرى ابن سينا أن تأثيرها غير

هادف أو دافع للفعل، خلافاً للخطابة والشعر عند اليونان وبخاصة عند أرسطو التي تعدّ مجال التأثير الهادف؛ يقول: "الشعر اليونانيّ إنّما كان يُقصد فيه في أكثر الأمر محاكاة الأفعال والأحوال لا غير، وأما الذوات فلم يكونوا يشتغلون بمحاكاتها أصلاً كاشتغال العرب، فإن العرب كانت تقول الشعر لوجهين: أحدهما ليؤثّر في النفس أمراً من الأمور... والثاني للعُجب فقط... وأما اليونانيون فكانوا يقصدون أن يَحْتَووا بالقول على فعلٍ، أو يردعوا بالقول عن فعلٍ، وتارةً كانوا يفعلون ذلك على سبيل الخطابة، وتارةً على سبيل الشعر" (قصبجي، 1980، الصفحات 180-181). على أننا لا نُسلم بانطباق هذه المقولة على الشعر العربيّ تماماً، فقد رأينا أنّ من الشعر ما يحثّ على الكرم والبذل، والشجاعة والإقدام، ولعلّ الدعوة إلى الثأر كانت من أبرز الدعوات الشعرية إلى الفعل، وهي دعوة حاضرة بقوة في الشعر العربي، ولا سيما الجاهلي منه، كذلك تبرز الدعوة إلى مكارم الأخلاق وغيرها عبر مساحة الشعر العربي المتقدّم على زمان ابن سينا، فالتأثيران النفسي والسلوكي حاضران في الشعر العربيّ.

الخاتمة

قدّمنا في بحثنا هذا تصوّراً لبلاغة جديدة، آثرنا أن نصفها بالحَيّة؛ تستفيد من جميع المعطيات والدراسات الحديثة، وتوائم بينها في أبعادها النفعية التداولية، والإمتاعية الأسلوبية، ودرسنا تلك الأبعاد وتمثّلها في فنون البديع بخاصة فاتحنا الباب نحو التوسّع في هذه الدراسة، وأردنا من تقصّدنا اختيار بعض أبواب البديع للدرس التطبيقي أن نبيّن أهميتها وندفع الحيف الذي لحق بها جزاء الإهمال البحثي، وأن نسلط الضوء في الوقت نفسه على القيم الجمالية الأسلوبية لتلك الأبواب أو الفنون، وكذلك النفعية التداولية؛ حجاجية كانت أم مقصدية؛ يكون ذلك مدخلاً لدراسة الفنون الأخرى في البديع وغيره، وحاولنا أن نفلح في تحقيق إرادتنا في تسليط الضوء على أبعاد الفنون البديعية الأسلوبية والتداولية ما أمكن، كما حاولنا أن نفلح في التأسيس لبلاغة جديدة عاتمة تتسلط بأدواتها الأسلوبية على مساحة اللغة أو الكلام كاملة، وعلى المقامات والمقاصد بأدواتها التداولية، مع الموازنة بينها بغية تقديم بلاغة أقرب ما يمكن أن تكون عليه في مقارنة النصوص وقراءتها ونقدها ووعيتها، بلاغة حيّة تعيش في النصوص وتعيش النصوص فيها، فكان وكدنا ذلك، وكان سبيلنا أن نزيل الحدود التي افتعلتها الدراسات المعيارية، إن في اللسانيات، وإن في البلاغة، فلا وجود لتكيب منعزل عن الدلالة، ولا

لأسلوبية نصيّة بمعزل عن أسلوبية الفرد، ولا لغة خارجة عن الفكر، فالغاء التجزيء من شأنه أن يدفع البحث إلى التقدّم، ويعصمه من التيه في التفاصيل، ويحقّق النظرة الشمولية التي ينبغي أن تُعتمد في الدراسات والعلوم بعامة، ويبرز لنا البلاغة بحلّة جديدة، ويبعث فيها الحياة.

المصادر والمراجع

- القرآن الكريم

1. ابن حجة الحمويّ. (2005). خزانة الأدب وغاية الأرب. (كوكب دياب، المحقّق) بيروت: دار صادر.
2. ابن قتيبة. (1949). المعاني الكبير في أبيات المعاني. (سالم الكرنكويّ، و عبد الرحمن اليماني، المحقّقون) حيدر آباد الهند: مطبعة دار المعارف العثمانية.
3. ابن معتوق الموسويّ. (1885). ديوان ابن معتوق. (سعيد الشرتوني، المحقّق) بيروت: المطبعة الأدبية.
4. ابن منظور. (1414). لسان العرب. بيروت: دار صادر.
5. أبو بكر البيهقيّ. (1986). البعث والنشور. (عامر أحمد حيدر، المحقّق) بيروت: مركز الخدمات والأبحاث الثقافية.
6. أبو علي المرزوقيّ. (1991). شرح ديوان الحماسة. (أحمد أمين، و عبد السلام هارون، المحقّقون) بيروت: دار الجيل.
7. أبو نواس. (2010). ديوان أبي نواس برواية الصوليّ. (بمجت عبد الغفور الحديثيّ، المحقّق) أبو ظبي: هيئة أبو ظبي للثقافة والتراث.
8. أحمد الشايب. (1991). علم الأسلوب (الطبعة 8). القاهرة: مكتبة النهضة المصرية.
9. النابغة الذبيانيّ. (1991). ديوان النابغة الذبيانيّ. (حننا نصر الحقيّ، المحقّق) بيروت: دار الكتاب العربي.
10. أمين الخوليّ. (1996). فنّ القول. القاهرة: دار الكتب المصرية.
11. آن روبول، و جاك موشلار. (2003). التداولية اليوم؛ علم جديد في التواصل. (سيف الدين دغفوس، محمد الشيباني، المترجمون) القاهرة: المنظمة العربية للترجمة.

12. جلال الدين السيوطي. (2005). نواهد الأبيكار وشوارد الأفكار. السعودية: جامعة أم القرى.
13. شمس الدين الذهبي. (1985). سير أعلام النبلاء (الطبعة 3). (شعيب الأرنؤوط وآخرون، المحقق) بيروت: مؤسسة الرسالة.
14. صلاح إسماعيل عبد الحق. (1993). التحليل اللغوي عند مدرسة أكسفورد. بيروت: دار التنوير.
15. صلاح فضل. (1992). بلاغة الخطاب وعلم النصّ (العدد 164). الكويت: سلسلة عالم المعرفة.
16. عامر الجراح. (2013). الأبعاد التداولية في البلاغة العربية حتى القرن السابع الهجري. حلب: كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة حلب.
17. عبد السلام المسدي. (بلا تاريخ). الأسلوبية والأسلوب (الطبعة 3). تونس: الدار العربية للكتاب.
18. عبد القاهر الجرجاني. (1992). دلائل الإعجاز. جدّة: دار المدني.
19. عبد الله ابن المعتز. (1982). كتاب البديع. (أغناطيوس كراتشكوفسكي، المحقق) بيروت: دار المسيرة.
20. عصام قصبجي. (1980). نظرية المحاكاة في النقد العربي القديم؛ دراسة تطبيقية في شعر أبي تمام وابن الرومي والمنتبي (الطبعة 1). حلب: دار القلم العربي.
21. عمرو ابن كلثوم. (1991). ديوان عمرو بن كلثوم. (إميل يعقوب، المحقق) بيروت: دار الكتاب العربي.
22. عيسى العاكوب. (2000). المفصل في علوم البلاغة. حلب: منشورات جامعة حلب.
23. فيليب بلانشيه. (2007). التداولية من أوستن إلى غوفمان. (صابر الحباشة، المترجمون) اللاذقية: دار الحوار.
24. محمد العمري. (1999). البلاغة العربية؛ أصولها وامتداداتها. الدار البيضاء، بيروت: أفريقيا الشرق.
25. محمد ولد سالم الأمين. (2004). حجاجية التأويل في البلاغة المعاصرة. طرابلس: منشورات المركز العالمي لدراسات وأبحاث الكتاب الأخضر.
26. هشام الريفي. (بلا تاريخ). الحجاج عند أرسطو، ضمن كتاب (أهمّ نظريات الحجاج في التقاليد الغربية من أرسطو إلى اليوم). تونس: كلية آداب جامعة منوبة.

27. هنريش بليث. (1989). البلاغة والأسلوبية، نحو نموذج سيميائي لتحليل النص. الدار البيضاء: منشورات دراسات سال.

Kaynakça

EL-KUR'AN'UL KERİM

- İbn Hucce el-Hamevî (2005). Hizânetu'l-edebe ve gâyetu'l-ereb, tahk: Kevkeb Diyâb, Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbn-u Kuteybe.(1949) El-Maanil Kebir fi Ebyatil Maani (Et-Tabatul Ula).(Salim El-Karankavi,ve Abdurrahman El- Yemani,El-Muhakkikun) Haydar Abad /El-Hind : Matbaatu Daril Maarifil Usmaniyye.
- İbn-u Ma'tuk'ul El-Musevi (1885) Divanu İbn-i Ma'tuk.(Said'uş Şertuni,El Muhakkik) Beyrut: El-Matbaatu'l Edebiyye.
- İbn-u Manzur.(1414) Lisanu'l Arab.Beyrut.Darun Sadirun.
- Ebu Bekr El-Beyhaki (1986) El-Ba'su ven-Nuşur (Et-Tabatul Ula).(Amir Ahmad Haydar ,El-Muhakkik) Beyrut : Merkezu'l Hadamat ve'l- Ebhasi'l Essekafiyye.
- Ebu Ali El-Merzuki.(1991).Şerhu Divanil Hamasa (Et-Tabatul Ula) .(Ahmad Emin,ve Abdus Selam Harun,El-Muhakkikun)Beyrut,Dar'ul Ciyl.
- Ebu Nuvvas.(2010) Divanu Ebi Nuvvas bi rivayetis Suliyyi (Et-Tabatu'l Ula) .(Behcet Abdul Gafur el Hadisi,El-Muhakkik) Abu Dhabi : Heyetu Abu Dhabi Lis Sekafeti ve't- Turas.
- Ahmad Eş-Şayib.(1991) İlmul Uslub (Et-Tabatu's- Samine).El-Kahira : Mektebetu'n- Nahdati'l-Masriyye.
- En-Nabiğatu'z- Zubyani (1991).Divanu En-Nabiğatiz Zubyani (Et-Tabatul Ula) .(Hanna Nasır El-Hitti,El-Muhakkik) Beyrut : Daru'l Kitabi'l- Arabi.
- Emin El- Huli.(1996) Fennu'l Kavı. El-Kahira: Dar'ul-Kutubil Masriyye.
- Ann Rabul ve Jack Moşlar (2003).Et-Tedavuliyetel Yevm; ilmun Cedidun fit Tevasul. (Et-Tabatu'l Ula).(Seyfud Din Dagfus,Muhammed Eş-Şeybani,El-Mutercimun)El-Kahiratu: El-Munazzamatu'l Arabiyyetu Li't-Tercüme.
- Celalu'd-din Es-Suyuti.(2005) Nevahidu'l Ebkar ve Şevaridu'l Efkâr.Es-Saudiyye.Camiatu Ummi'l Kura.
- Şemsu'd Din ez-Zehebi (1985) Siyeru A'lami'n- Nubela (Et-Tabatu's Salisetu) Şuayb Arnaut ve Eharun,El-Muhakkik) Beyrut : Muessesetu'r Risale.
- Salah İsmail Adul Hakk.(1993) Et-Tahlilu'l Luğaviyyu inde Medreseti Oxford (Et-Tabatu'l Ula) Beyrut: Daru't-Tenvir.
- Salah Fadl.(1992) Belağatu'l Hitab ve İlmü'n Nas. (El-Aded 164) El-Kuveyt : Silsiletu Alemi'l Ma'rife.
- Amır El- Cerrah (2013) El-Eb'adu't Tedavuliyetü fi'l Belağati'l Arabiyyeti hatta El-Karni's-Sabii El Hicriyyi.Haleb : Kelimetu'l Adabi ve'l Ulumi'l İnsaniyyeti,Camiatu Haleb.

- Abdu's Selam El-Museddi.(Bila Tarih) El-Uslubiyetu ve'l Uslub (Et-Tabatu's-Salsetu) .Tunus.ed-Daru'l Arabiyyetu li'l Kitab.
- Abdu'l Kahir El-Cürçani (1992) Delailu'l İ'caz .Cidde: Daru'l Medeni.
- Abdullah ibn-u El-Mu'tezzu.(1982) Kitabu'l Bedi'.(Ağnatyus Karatşkufski,El-Muhakkik) .Beyrut: Daru'l-El-Mesirati
- İsam Kasabci (1980) Nazariyetu'l Mahakati fi'n Nakdi'l Arabiyyi'l Kadim.Dirasetun Tatbikiyyetun fi Şi'ri ebi Temam ve ibn-i Er-Rumi ve'l Mutenebbi.(Et-Tabatu'l Ula) Haleb : Daru'l Kalemî'l Arabi.
- Amru' İbn-ukülsüm. (1991). Divan Amru' İbn-ukülsüm. (Et-Tabatu'l Ula). (Imel Yakup,El-Muhakkik) Beyrut : Daru'l Kitabi'l- Arabi.
- İsa El- Akub.(2000) El-Mufasssalu fi Ulumi'l Beleşati.Halep.Menşurat: Camiatu Haleb.
- Philip Balanşih (2007) Et-Tedavuliyetu min Ostin ile Gufman.(Et-Tabatu'l Ula).(Sabır El-Habbşe,El-Mutercimun) El-Lazikiyye: Daru'l El-Hivar.
- Muhammed El-Imrani.(1999) el-Belağatu'l Arabiyyetu;Usuluhe ve İmtidatuhu .Ed-Dar'ul Beyza.,Beyrut: Afrikiyya Eş-Şark.
- Muhammed Veled Salım el-Emin.(2004) Hıccaciyyetu't Te'vil fi'l Belagati'l Muasıra. (Et-Tabatu'l Ula) Trablus: Menşuratu'l Merkezi'l Alemlidirasatin ve ebhasi'l Kitabi'l Ahdar.
- Hişam er-Rifi.(Bila Tarih) El-Hicacu inde Aristo,Dimne Kitabın (Ehemmu Nazariyyati'l Hicaci fi't Tekalidi'l Garbiyyeti min Aristo ile'l Yevm).Tunus: Kulliyetu Adab.Camiatu Manuba.
- Henriş Bilis. (1989) El Belagatu ve'l Uslubiyetu.Nahve Nemuzecin Simyaiyyin li- Tahlili'n Nassi. (Et-Tabatu'l Ula) Ed-Daru'l Beyza.Menşuratu Dirasatin Salin.

Çeviri | Translation

PÎVANÊN EXLAQÊ LÊKOLÎNÊ¹

Werger ji farisî: Kenan SUBAŞI²

[Ez ji bo temamkirina exlaqê baş hatime hinartin.]

(Hz. Muhemmed)

Destpêk

Lêkolînên li zanîngehan, bi dahênan û rexneyên xwe yên di warê zanîn û teknolojiyê de, nîşaneyê livandina guherînên civakî û neqşên jiyânî yên di qedera civakên beşerî de ne. Li gorî vê, wisa tê hêvîkirin ku lêkolîner, divê xebatên zanistî yên biqîmet derxînin holê da ku hem tesîrê li başkirina qedera civakê bikin û hem jî civaka zanistê bikaribe ji bo pêşketina zanîne, li ser hîmên wan lêkolîneran bingehekê ava bike. Di vê navberê de, di encam û weşandina lêkolînê de, tevgerîna li gorî rêbaz û reftarên exlaqî, yek ji pêkarên sereke ya bawerîpêanîna van xebatan e. Di lêkolînê de bi zanîn an nezanîn, girîngnedîtina pîvanên exlaqî, dibe sedema kêmasiya zanistîbûna wê xebata lêkolînî û her wiha pirsgirêkan di ber rêya dahênana zanistê de çêdike. Her çiqas di nêrîna yekem de, reftarên exlaqî yên di lêkolînan de bi şexs, wijdan û bawerîya mirovî re têkildar be jî dîsa heke mirov pîvana exlaqê lêkolîn û perwerdeyê binivîse û di navbera lêkolîner û civata akademî/zanîngehî de belav bike, dibe ku ji bo pêşketin û tevgerê exlaqî ya di warê lêkolînê de, bibe bingehek.

Ji ber vê yekê, Wezaretê Zanist, Lêkolîn û Teknolojiyê (ya îranê-Edîtor) bi armanca parastina meqam û navê xwe, li jêr bi kurtî hin hîm û esasan di bin van sernavan de nîşan daye: selamet û ewlehî, pinhaniya beşdarî, tevgerîna li gorî hiqûqa madî û manewî ya lêkolîner û beşdarî, rêzgirtina li rêbaza exlaqê ya zanistê û azadiyên zanistî yên lêkolîneran, pêşîgirtina kêmxistin û piçûkxistina

¹ Ev xebat ji aliyê *Lijneya Exlaqê Lêkolînê Ya Wezaretê Zanist, Lêkolîn û Teknolojiyê* ve hatiye amadekirin û li (دانشگاه شهید چمران آهواز) *Zanîngeha Şehîd Çomran Ahwaz* hatiye çapkirin. Di pêvekê de navên wan kesên ku di lijneyê de ne, hatiye nîşandan. منشور و موازين اخلاق. کمیته اخلاق پژوهش وزارت، Editorial، (2011)، پژوهش، دانشگاه شهید چمران آهواز علوم، تحقیقات و فناوری

² Xwendekarê bernameya Doktoraya Kurdî ye li Zanîngeha Dicleyê, Lêkolîner, Zanîngeha Mardîn Artuklu, Enstîtûya Zimanên Zindî

îtibara netewî û navnetewî, bawerîpêanîna lêkolînê û lêkolîneran, belavkirina raftarên têkildar bi lêkolînê re û bi ser de belavkirina encama lêkolînên qedirgiran, têkoşîna ji bo nîşandan û belavkirina pîvanên exlaqê lêkolînê û hwd.

Beşa Yekem: Pisporî

- 1) **Di bareyê mijara lêkolînê de xwediyê zanîneke pisporiya nûjen û hevdemî;** divê lêkolîner xwediyê hin zanînen pisporî yên nûjen û hevdemî be û mesele û kêşeyan li gorî rêbaza xwe ya zanistî, bi zanînen bingehîn û esil, hîlbijêre û li ser raweste û binivîse.
- 2) **Nasyarî bi metodên guncaw ên têkildarî mijarê û şopandina wan metodan di astên cuda yên lêkolînê de;** ji bo berhevkirina daneyên biqîmet û tehlîla wan, divê lêkolîner hay ji metod û zanistin hewce hebe.

Beşa Duyem: Hilbijartina Mijara Lêkolînê

- 3) **Resenî³, îtibara zanistî û qîmeta mijara lêkolînê;** divê lêkolîner lêkolîneke wisa hîlbijêre ku mijara wê resen û ji aliyê zanistê ve bi qîmet be û bi afirandina zanîneke nû an jî bi sazîkirin û pêşxistina jiyana mirovahiyê encam bibe.
- 4) **Sûdwegirtineke pak ji çavkaniyan;** lêkolîner berpirsiyar e ku mijara lêkolîna xwe bi awayekî wisa hîlbijêre ku çavkaniyên aborî, demê û hêza mirovî ji bo wê sînorkirî be. Her wiha divê berjewendiyên netewî jî di rêza yekem a lêkolînê de cih bigirin.

Beşa Sêyem: Taybetiyên Şexsî yên Lêkolîneran

- 5) **Durustî⁴;** divê lêkolîner vedîtînen di nav lêkolînen xwe de, bi awayekî tam û zelal pêşkeşî civata zanistê bike ta ku bi baldarî ji hev bê cihêkirin û guhertînen di nav de bînen dîtin. Hin mînak ji durustiya lêkolîner:
 - Nîşan û olana encamên karê lêkolînê; gelo hîpotezên bingehîn ên lêkolînê tên erêkirin an na.
 - Bilêvkirineke baldar û hesas a çavkaniyan e ku di temamê maweya lêkolînê de jê sûd tê wergirtin û herwiha kesên din jî dê van çavkaniyan meraq bikin.
 - Qîmetzanîna piştevanên madî û manewî yên lêkolînê.
 - Danîna sînoren lêkolînê.
- 6) **Bêterefî⁵;** lêkolîner berpirsiyar e ku tehlîl û şîroveyên lêkolînan bêalî û bêyî ku pêşbiryar û temayulên/xumdariyên xwe, yên kesên din an jî yên sazîya ku lêkolîn ji bo wê tê kirin, nîşan bide.
- 7) **Emanetdarî;** lêkolîner berpirsiyar e ku bi rastnivîseke pak, hemû çavkanî û amûrên ku ji bo encamkirina lêkolînê bi kar aniye, binivîse. Bi vî awayî divê lêkolîner di nav agahiyên destkeftî de, para fikrên kê hebe, nîşan bide.

³ İng.: Originality

⁴ İng.: Honesty

⁵ İng.: Impartiality

- 8) **Di lêgerîna heqîqetê de wêrekî û wefadarî;** lêkolîner berpirsiyar e ku encamên derketî yên lêkolînê bêyî tirs bibêje. Her wiha bêyî tesîra fişarek an jî alîgiriyeke ku dê lêkolîner ji vê encamê paqij bidêre, nişan bide.
- 9) **Şêwr, rexnepezîrî û peydakirina rêyên krîtîkê;** divê lêkolîner ji kar û nêrînên kesên din sûd wergire; ji xwedubarekirinê biparêze; di nirxandina rexneyan de divê ji bêhtengî, pozbilindî û quretîyê dûr bisekine û di pêşketina zanîne de ji zanîna heyî, rêyên krîtîkan peyda bike.
- 10) **Tevgera li gorî pêkarên demê (diyarkirina maweyê);** Divê lêkolîner encamên lêkolîna xwe di maweyeke diyarkirî de biweşîne ta ku jê mifayek bê girtin.
- Lêkolîner, bi tenê ji ber sedemên ewlehiyê, dikare weşandin û parvekirina encamên lêkolînê, bi paş de bixe.
- 11) **Di amadekirina şîrove û raporkirina lêkolînê de baldarî;** divê lêkolîner di şîrove û raporkirina lêkolînê baldarê van tiştan be:
- Divê raporkirina lêkolînê bi awayekî wisa nebe ku di nexweşî û zirara kesek an jî civatek de be, an jî wan ji holê rake.
 - Divê zayend, temen, nijad, mezheb an jî nêrînên siyasî, di şewaza raporkirinê de tesîra xwe tunebin.
 - Divê şewaza raporkirina encamên lêkolînê, kefîltiya hiqûqa madî û manewî ya hemû kesên di lêkolînê de bike.
 - Di raporkirina lêkolînê de, divê di navbera destkeftiyên zanistî yên lêkolîner û keşfên kesên din de, sînoreke ronî, eşkere, şefaf û bêguman hebe.
 - Divê di raporkirina lêkolînê de nêrîn, çareserî, delîl, palpişt, encam, destkeftî an jî endîşeyên nû hebin û her wiha divê dubarenivîsîna gotinên kesên din, listina bi gotinan, zêdenûsî, gilîgoyî, gumanbarî û mesrefa beredayî tunebin.
 - Divê mîrata zanistê ya ku ji pêşiyar bo me maye, bi awayekî fermî bê nasîn.
 - Divê rapor ji her cûre teasûb, dijminî, kîn û hêrs, rikkutana referansnişandanê,⁶ rezîlîkirin û wêrekiya kor, heqaret û piçûkxistina kesên din, bêedebî, mezindîtina xwe û xebata xwe, şermkirin ji endîşe û baweriyar, şermezarkirin, azar û ezîyet, sûdwergrîneke neqebûl a ji gotin û kesan, dûr be.

Beşa Çarem: Peyman û Berpirsiyariya Li Beramberî Behredaran

- 12) **Tevgerîna li gorî berjewendiyê behredaran di hemû merheleyên lêkolînê de;** lêkolîner, di pênasê, peyikandin û raporkirina lêkolînê de, li beramberî behredaran (lêkolîner bixwe, xwedî û sermayedarên lêkolînê, beşdar, civata zanistê û lêkolêr, muxatab, rêvebir û behredarên din, şîrikên lêkolînê, mirov, civat û sazî) berpirsiyar e û divê xalên zêf ên lêkolînê, hemahengiya agahiyar, sînor û astengên lêkolînê û zirarên madî bi wan bide zanîn.

⁶ Rikkutana referansnişandanê: yanî di bîdestxistina berjewendiyên xwe û civakî de, xwe ji jêgirtinên hin zanyaran – yên ji aliyê devdora zanistê ve kêrhatî- sînorkirin e. (Wergêr-KS)

- Lêkolîner li beramberî birêvebirî û sûdwergirtina ji çavkaniyan (çavkaniyên iqtisadî, însanî û teknîkî) ku sermayedarên lêkolînê ji bo wan tedarik kirine, berpirsiyar e û nikare li gor serê xwe xerc bike, bi tenê bi qasî ku bikare lêkolîna xwe bibe serî, dikare xerc bike.
 - Destûra lêkolîner tune, tenê ji bo xebateke serbixwe, ji du deran alîkariya madî bigire. Her çiqas li gorî hesab û berjewendiya wan her du deran jî be.
 - Divê lêkolîner, ji bo standina pereyan a ji berpirsiyarên lêkolînê, encama xas a lêkolînê veneşêre an jî raporên cuda nenivîsîne da ku der barê encamên lêkolînê de gumanbariyê çê neke û serê xwîneran tevlihev neke.
- 13) Heke tez an jî pêşnûmayên lêkolînan, li zanîngehekê hatibe çêkirin û kuta bûbe, di vî şertî de hemû gotarên ku ji wan tezen pisporî, doktora û pêşnûmayên lêkolînan tên wergirtin û tên weşandin, lazim e ku navê zanîngehê jî li ser hebe.

Beşa Pêncem: Hiqûqa Beşdaran

Beşdar ji van pêk tên: beşdarên însanî⁷, ajal, giya û eşya.

Beşdarên Însanî:

- 14) **Nasandina guncaw**⁸; etîka lêkolînên zanistî li lêkolîneran ferz dike ku ew xwe bi beşdaran bidin nasîn û der barê xwe de agahiyên durust bidin beşdaran.
- 15) **Dazanînen di serî de**⁹; lêkolîner ji wê yekê berpirsiyar e ku der barê cûreyên pirsan, asta hestyariya van pirsan û tesîrên wan ên mûhtemel de beşdaran, di serî de agahdar bike.
- 16) **Destûra agahdarkirinê û azadî**¹⁰; divê lêkolîner destûra agahdarkirinê ya beşdaran binpê neke û dema ku hewce kir, bikaranîna agahiyan ji bo ghiştina armanc û rêbazan, wek di rewşên xeter, astengî, felaket û arîzeyên mûhtemel ên lêkolînê de, dîsa divê bi destûr û biryara beşdaran be. Divê beşdar azadane, ne ku bi rêya zorê tevî lêkolînê bibe û di wan şertên ku lêkolîn dikeve nav xetereyê de, bêyî ku mirov sergêjî û astengî ji bo beşdaran derxîne, divê mirov fersendên guncaw ji bo xwevekişandinê bide wan. Bi vî hawî lêkolîner, berpirsiyar e ku faydeyên xuyanî yên lêkolînê, di warê mijara lêkolînê û belavkirina agahiyan de bi zelalî vebêje (yanî di lêkolînê de, divê faydeyên êşkere ji bo civakê hebin û divê teqez ji bo kesan û civatê hîç cûre ziyar û zirar tunebin).
- 17) **Parastina pinhaniya(mehremiyet) şexsî**¹¹ **ya kesan**¹²; mafê lêkolîner tune ku bêyî destûra beşdaran, tevî pinhaniya şexsî ya wan bibe.

⁷Beşdarên Însanî; Ew kes in ku di lêkolînê de yan bi beşdariyê rasterast an jî bi agahiyên der barê xwe de (bi rêya goftûgo, pirsname, azmûn û hwd.) şîrkati dîkin, dibin beşdar.

⁸ Îng.: Proper identification

⁹ Îng.: Clear outset

¹⁰ Îng.: Free and informed consent

¹¹ Îng.: Privacy

¹² Tiştê ku wek şexsî tê binavkirin ew e ku kesek bikaribe bi qasî ku tê xuyan bibe lêkolîn. Pinhaniya şexsî jî tê wê maneyê ku kesek xwedî heq e li ser tiştê mehremiyet û pinhaniya wî ya teqez an jî qismî hebe û her wiha yên din jî berpirsiyar in ku li hemberî vî pinhaniyê rêz bigirin.

- Divê lêkolîner ji bo pinhaniya şexsî ya kesan rêzdar be û ji bo bidestxistina agahiyên taybet ên beşdarên rêya zorê bi kar neyîne û ji vî tiştî dûr bisekine.
 - Di bikaranîna agahiyên têkildarî beşdarên de, lêkolîner berpîrs e ku bi tenê ji bo armancên lêkolînê bi kar bîne û divê xwe ji bikaranîna ji bo meqsedên dîtir û di şertên din de, xwe ji vê yekê dûr bigire. Berî şertên xwezayî yên der barê bikaranîneke nû ya wan agahiyan de, heqê destûrê yê wî şexsî, ji bo agahiyên der barê xwe de heye. Li gorî van şertan divê di lêkolînê de şexsê beşdar neyê nasîn û heke bê nasîn, divê ew dane neyên bikaranîn.
- 18) Razdarî û veşartîmayîna¹³ beşdarên di lêkolînê de;** dema ku lêkolîner hindek razên kesan an jî saziyan bi dest xist, divê xwe ji îfşakirin û belavkirina wan razan dûr bigire. Bi heman şiklî dema ku kesekî encamên lêkolînekê xwend, divê pê nehese ka beşdar kî ne. Lewra divê lêkolîner di lêkolînê de bi tu hawî, rêyek an jî nîşaneyek ji bo nasîna beşdarên bi cih neke. Bi vî hawî ji bo her agahiya der barê beşdarên a ku di destê lêkolîner de ye, divê lêkolîner soz bide ku dê tu wextî îfşa neke.
- 19) Selamet, ewlehî¹⁴ û asayîşa beşdarên¹⁵ di lêkolînê de;** lêkolîner berpîrs e ku hay ji selameti û asayîşa bedenî û zêhnî ya beşdarên hebe û her wiha divê lêkolîner, berî her tiştî, ji bo bergiriya xetereyêke mûhtemel, amadekariya her tiştên hewce bike.
- Heke zirar û ziyaneke derî aqil hebe, berjewendiya civatê yan jî pêşketina zanistê, nikare bibe sedema guhertina biryardayîna beşdarên an jî astengiya bikaranîna îrade û qirarên wan bixwe.
 - Heke bê zanîn ku kesekî ji bo lêkolînê ne musaîd e, divê neyê pejirandin.
 - Wextê ku armancên lêkolînê, zorê bide kesên ku ji bo azmûnê hatine hilibijartin, divê ew beşdarên hilibijartî, pêşî hêjahiyên ayende yên lêkolînê bîne ber çavên xwe.
 - Ji bo berxwedan û parastina vê komê ya li hemberî xetereyên di nav xebatê de, divê heya ku pêkan bû fişar û xetereyên mûhtemel bèn kêmkirin.
- 20) Ajel;** dema ku lêkolîner, ji bo lêkolînên zanistî, ji ajelan sûd wergire, divê di nav çarçoveya qaîdeyên lêkolînê de çavdêriya xwe bike û li gorî wan tev bigire. Bi vî hawî divê hay ji van xalên jêrîn jî hebe:
- Divê lêkolîner di warê lêkolînê de li ser ajelan palpiştên têr û tije peyda bike.
 - Destûra lêkolîner tune ku fişar, êş, stres û zirarê bide ajelan.
 - Lêkolîner berpîrs e ku hay ji krîter û standardên diyarkirî yên navenda vekolînê ya li ser ajelan (wek cihê vekolînê, tendurustî, dereceya germahiyê, di peyikandina azmûnê de kêmkirina êşkêşiyê) hebe û li gorî wan tev bigire.
- 21) Giya;** destûra lêkolîner tune ku di lêkolînê de –tu dixwazî bila di şêwaza lêkolînê de hebe an jî tunebe- zirar û ziyane bigihîne giyayan.

¹³ îng.: Confidentiality

¹⁴ îng.: Safety

¹⁵ Welfare of the Respondents

Pir zelal e ku her cûre destekariya li ser heyata giyayan, divê bi awayekî qenaetkar û li gorî faydeya wê ya ji bo civata beşerî, pêk were.

- Lêkolîner berpirs e ku ji bo parastina qada jiyane, hay ji plan û bernameyên siyasî û civakî –netewî an navnetewî- krîter û standardên diyarkirî hebe û li gorî wan hereket bike.
- 22) Parastina eşya, sened û belgename, kevnare û kelûpelên herêmî;** lêkolîner berpirs e ku di xirecira lêkolînê de hay ji krîter û standardên diyarkirî yê ji bo bikaranîna eşyayên kevnare û xwendina sened û belgenameyên qedîm, hebe û divê di vê hingameyê de zirar û ziyaneke negihîne wan.
- Lêkolîner di her şertî de bi parastina selametiya qada jiyane berpirsiyar e.
- 23) Ravekirina şewaza tevgerîna ya di meseleyên exlaqî de;** lêkolîner berpirs e ku di temamê raporkirin û nivîsandina lêkolînê, gotarê, tezê û hwd. de bi awayekî zelal û eşkere, her gav şewaza tevgerîna ya di meseleyên exlaqî de, bîne bîra xwe.

Beşa Şeşem: Reftarên Xerab ên Di Lêkolînê De

- 24) Lihevanî¹⁶;** ji wan tiştan pêk tê: nivîsandina mijarên derîrastiyê, nişandana dane an jî encamên çêkirî bi awayekî ku ji encamên azmûneke rast hatibin der, nivîsîna li gorî nêrîn û keşfên şexsî. Mînak:
- Nişandayîna encamên çêkirî bi awayekî ku wek encamên azmûneke rast bin an jî ji bernameyekê derçûbin.
 - Cîbicîkirina encamên lêkolînekê di şûna encamên lêkolîneke din de.
- 25) Pêleyîstin/Texrîfkirin¹⁷;** ji pêleyîstin û texrîfkirinê qesd ew e ku qeyd û encamên lêkolînekê bi awayekî wisa tê girtin ku bi bendên lêkolînê, bi amûr û alavan û bi prosesa berhevkirina daneyan tê lîstin an jî dane tê guhertin û jêbirin. Bi vî hawî encama lêkolînê li gorî armancên bi dilê mirov çêdibin. Mînak:
- Ji bo bidestxistina encamên ku di gotarê de hatine dayîn, nişandayîna astên azmûnê yan jî nişandayîna şewazên çewt ên analîzan.
 - Bi rêya azmûnên qaşo çêbûyî û mîrandinan, pêlistina encamên destkeftî.
 - Jêbirina qismek ji daneyan û encamên azmûnkirî an jî jêbirina analîzên şênber e ku nişandayîna wan, dudilîyê ji bo encamên destkeftî çêdike.
 - Bi rêya sûdwegirtina ji hin bernameyan (software), çêkirina guherînan berbiçav ên şiklî an jî grafikî.
 - Xemilandin û xweşnişandan¹⁸ an jî bi mezinkirina tiştên biçûk, veşartina armancên rasteqîn û mezintir.
- 26) Întîhal/Diziya zanistê¹⁹;** ji veguhastina fikr û gotinên nêzîk ên nivîskarên din pêk tê. Di vegotina nêrîn û mînakdayîna de lihevçûneke yek bi yek bi xebatên din re an jî bêyî tu nişaneke jêderî, fikr, şewaz, encam û peyvên kesên din, wek yê xwe hesibandin.

¹⁶ing.: Fabrication

¹⁷ing.: Falsification

¹⁸ing.: Juicy Quotes

¹⁹ing.: Plagiarism

- Li gorî qaîdeyên bingehîn ên vî warî, bêyî tu destûrgirtinê, wergerandina berhemek bi temamî an jî beşek ji wê berhemê û danasîna wê berhemê bi awayekî ku lêkolîneke wî ya zanistî ya resen be.
- 27) **Îcareya zanistê;** qesd ji îcareya zanistê ew e ku lêkolîner di şûna ku bixwe bi lêkolînê re bipelike, ji bo xebata lêkolînê kesekî din îcare dike û bixwe jî her çiqas tu hewlek nedabe jî piştî ku kar bê qedandin, hin tiştan lê zêde dike an jî diguherîne û paşê wek ku ew xebitîbe, li ser navê xwe diweşîne.
- 28) **Nakokiya berjewendiyê²⁰;** di şert û mercên diyarkirî de yek ji armancên sereke ya biryardayîna xebatê, peyman a bi lêkolîner a bi beşdarî re ye. Duyemîn berjewendiyê herî xurt jî tiştên wek madî, rûmeta ferdî, rûmeta zanîgehî, navdarî û hwd. in.
- Divê nivîskarê gotarê berjewendiyên hemû kesên têkildar bi awayekî ewle û durist binirxîne û divê her cûre nakokiyên berjewendiyê yên ku ji ber kesên têkildar derdiçin, di metnê yan jî pêşekiya gotarê de bi awayekî zelal bê vegotin.
 - Divê nivîskar çavkaniyên ku ji bo mesrefên lêkolînê û nivîsîna gotarê hatine dayîn, bi awayekî zelal bide nasîn û divê peyman di navbera wî û sponsorê wî de, di gotarê de bi tu hawî nebe sedema vegotinên nakokiya berjewendiyên.

Beşa Heftem: Jêgir

- 29) **Referans û jêgir²¹ ji çavkaniyên ku jê sûd hatine wergirtin;** sûdwergirtina ji berhemên kesên din²² çî bi awayekî rasterast be çî jî ne rasterast be, lêkolîner berpirs e ku wan kesan referans nîşan bide.
- Dema ku mirov ji gotin an jî nivîsên lêkolînerêkî, rasterast sûd wergirt, divê li gorî standartên diyarkirî yên veguhastinên rasterast²³ bê hereketkirin.
 - Di gotar an jî nivîsîna lêkolîna xwe de, heke mirov ji şikl, tablo û anketên berhevkerî, yanî ji xebateke berhevkarî sûd wergirt, divê mirov wek referans metna esil nîşan bide û veguhêzer jî pirtûka berhevkarîyê nîşan bide.
- 30) **Ravekirin²⁴ û îzahkirin;** Dema ku lêkolîner bi gotin û peyvên xwe wateya sereke ya metnê an jî nêrîna nivîskarê metnê, rave an jî şirove kir û vê yekê jî neqil kir, mecbûr e ku çavkaniya bingehîn wek referans nîşan bide.

²⁰ İng.: Conflict of Interest

²¹ İng.: Citation

²² Nîşandan: Ew cihê ku bi awayekî taybet jê sûd hatiye wergirtin referans bal bi wê cihî ve ye. Li gorî rê û rêbazên diyarkirî, berhemên ku di nav vê yekê de cih digirin kêm û zêde ji van tiştan pêk tên: pirtûk, kovar, rojname, raporên salane, îstatîstîk, hukmên dadî, şerh, weşanên spesîfik, peyman, pêşgotin, sertîfîka, rojnivîsk, nêrînen pîsporî, hevpeyvîn, rûniştinên zanistî, tablo/çarçove, grafîk, nexşe, lewhayên biçûkkirî, film, wêne, bernamêyên televîzyonê û radyoyê, konferans, malperên înternetê, bernamêyên vekirî/online, webblog, posteyên elektronîkî û hwd.

²³ Hinek ji van standartên diyarkirî yên veguhastinên rasterast ên girîng ev in: dema ku mirov ji metnekê rasterast wergirt, divê di nav du dunikan “ ” de bê nîşandan, di serî de divê mirov bi kurtî çavkaniyê bide nasîn û jêgira xwe rêzek ji nivîsa beriya wê cuda bike û pûntoyên jêgirtinê jî ji nivîsa normal biçûktir bike.

²⁴ Ravekirin (Paraphrasing), mirov heman fikrê bi alikariya peyvên hemwate bine ziman, hevokan bi hevoksaziyêke nû saz bike, guherînen qismî di peyvî de çê bike, hin tiştan zêde derxe pêş çav, dibe ravekirina wê fikrê. Îcar jêgirtineke bi vî şiklî be jî dîsa divê teqez çavkaniya wê bê nîşandan.

- 31) **Referansnîşandana çavkaniyên hêja**; kovara ku jê sûd bê wergirtin, malpera ku dê gotar jê bê wergirtin û nivîskarê gotarê bixwe, divê ewle û hêja be. Divê ji çavkaniyên gumanbar an jî ji aliyê zanistê ve nehêja, sûd neyê wergirtin an jî wek referans neyê nîşandan.
- 32) **Li gorî standardên navnetewî, referansnîşandan û jêgirtina guncaw**; yek ji standardan ew e ku nivîskar divê di referansnîşandanê de ji pirtûkeke di warê xwe de naskirî,²⁵ sûd wergire.
- Di sûdwegirtina ji çavkanî û berhemên elektronîkî de jî divê li gorî rêgezên pîvanên exlaqî yên çavkanî û berhemên çapkirî, bê hereketkirin.

Beşa Heştem: Berpirsiyarî û Xwedîtiya Entellektûelî²⁶ ya Lêkolîna Encambûyî

- 33) **Mercên nivîskariya lêkolînê**; kesê ku nivîskarê lêkolînê be an jî yek ji nivîskaran be (di plansaziya lêkolînê, gotar, pirtûk û hwd. de) divê herî kêmtaybetiyek ji van xalên jêrîn tê de hebe:
1. Bi qasî pareke meqbûl, di van her sê xalan de serkeftî be: a) Nîşandana nêrînekê di lêkolînê de an jî bikaribe plansaziya nîrxandinekê bike. b) Bikaribe daneyan berhev bike. c) Bikaribe analîz û şiroveyê bike.
 2. Berî nivîsandina gotarê û danîna bingeha wê an jî di prosesa tekûzkirinê de, bi qasî ku bikaribe ji aliyê naveroka zanistî ve bigihe encamekê, xwedî plan û sêwirîn be.
 3. Herî dawî bikaribe gotarekê binîrxîne û tekûztir bike.
- Kesê ku di lêkolînê de xwediyê keda herî zêde ye, wek nivîskarê yekem tê qebûlkirin.
 - Navên hemû kesên ku di nivîsandina gotarê de xwedî ked in, divê wek nivîskar di gotarê de bî nîşandan, serbayêser heke şîrkatiya wan kesan bi wê navend û tîma lêkolînê re, bi çî sedemî dibe bila bibe, qut bûbe jî divê dîsa ew wek nivîskar bî nîşandan.
 - Divê mirov ji wê yekê dûr be ku (kesek an jî kesên ku bi tu awayî di wî warî de, ne xwediyê gotinê bin) wek nivîskarê rûmetê bê nîşandan an jî navê (kesek an jî kesên ku di wî warî de layiq, mahir û xwedîgotin bin) bê veşartin û neyê nîşandan.
- 34) **Berpirsiyariya nivîskarên gotarê ya der barê naveroka wê de**; divê hemû nivîskar xalên jêrîn ku der barê berpirsiyariya naveroka gotarê de ne, bipejirînin:
1. Guncawbûna mijarên di gotarê de.
 2. Şopandina rêberên exlaqî di lêkolînê de.
- Navên ku dê di gotarê de bî rêzkirin, divê li gorî keda her nivîskarekî ya di nivîsandina gotarê de û her wiha li gorî asta afirîneriya wî ya di xebatê de bê nîşandan, ne ku li gorî meqam û raboriya kesan.
- 35) **Berpirsiyariyên nivîskarê berpirs²⁷**; nivîskarê berpirs ew kes e ku berpirsiyariya koma lêkolînê û ewlehiya temamê lêkolînê qebûl kiriye û bi vî hawî di şûna nivîskarên heyî de, berpirsiyariya nivîsandin û bersivandina xalên şêlû û îtirazên heyî yên di warê gotarê de û her wiha

²⁵ îng.: Bibliography

²⁶ îng.: Intellectual property

²⁷ îng.: Corresponding author

agahdarkirina nivîskarên din bi name û nêrînên girîng û sererastkirina têkiliyên di navbera wan de, girtiye ser milê xwe.

- 36) **Spasguzarî**²⁸; navê hemû kesên ku di pêkanîna lêkolînê de cih girtine û yên ku alîkarî beşandine lêkolînê, lêbelê li gorî pîvanan di nav listeya nivîskaran de tunebe, di beşa spasguzariyê de, divê navê wan û beşdariya wan a di xebatê de, bê vegotin û nivîsandin.
- Kesê ku bersiva çend pirsiyarên qada pisporiyê ya lêkolîner dabe, divê hêvî neke ku navê wî jî di nav nivîskaran de bê nîşandan, lê divê spasguzariya wî bê kirin.
 - Heke bi kesekî bê şewirîn û piştî vê şewrê, seyra lêkolînê biguhere û bi saya pêşniyarên wî, encamên girîng bîn bidestxistin, divê navê wî bêyî tu astengekê, wek nivîskarê gotarê an jî rapora lêkolînê bê nîşandan.
- 37) Têkilîdanîna nelirê (sexte) ya bi sazî, navend an jî koma azmûnger re ku tu roleke wan di lêkolîna eleqedar de an jî karûbarê pişeyî yê nivîskar de tunebe, ne tiştêkî destûrî ye.
- 38) Hin gotar hene ku ji tezên pisporî û doktorayê tîn derxistin, di van gotaran de divê bi rêzê navê xwendekar, mamosteyê(n) rêber û mamosteyê(n) şewirmend bê nivîsandin.
- 39) Di her şert û mercî de divê mamosteyê rêber an jî şewirmendê lêkolînê, rastî û şaşiyên di naveroka lêkolînê de, nîşan bide û bibersivîne. Dixwazî bila rasterast beşdarî lêkolînê bibe, dixwazî bila bi delîlên mezin, bi nêrînên rêkûpêk ên li ser lêkolînê û encamên wê ve têkildar nebe.
- Heke lêkolîner bêyî tu guman û endîşeyê, tenê ji bo agahdarkirina mamosteyê rêber û şewirmendê koma lêkolînê, rabe xebatê li ser navê wan biweşîne, berpirsiyarî hemû li ser milê lêkolîner bixwe ye. Piştî vê yekê, divê mamosteyê rêber û şewirmendê koma lêkolînê, di nav gavên qanûnî de û wextekî pir lez de agahdariya raya giştî bike.

Beşa Nehem: Pîvanên Sereke yê Weşanê

- 40) **Çap û belavkirina dawî**; lekolîner berpirs e ku di hemû astên lêkolînê de, keşf û dozînen lêkolînê, rêbazên xebata lêkolînê, ji bo berhevkarî û analîza wan, bi awayekî zelal, şefaf, sade, watedar²⁹ û ji bo îstifadekirina kesên din, çap bike û belav bike.
- 41) **Şandina paralel/pevdemî**; destûra wê yekê tune ku di heman demê de mirov gotarekê ji bo nirxandin û belavkirinê bişîne du an jî çend kovarên çapkirî û elektronîkî.
- 42) **Şandina dubare/jinûve**³⁰; jê re destûr tune ku mirov gotareke weşiyayî ya di weşaneke çapkirî an jî elektronîkî de, ji nû ve ji bo nirxandin û weşanê ji weşaneke din re bişîne.
- Heke nivîskarê gotarekê, gotara xwe ji bo weşanê şandibe weşaneke û paşê biryara xwe biguherîne û ji bo ku gotara xwe ji bo weşaneke din bişîne, divê di serî de, jêgerîn û devjêberdana xwe, bi awayekî nivîskî, ji weşana yekem re bişîne û wan agahdar bike. Ev kar, herî kêr divê berî pejirandina gotarê ya ji bo çapê ya weşana yekem, bê kirin.

²⁸ îng.: Acknowledgement

²⁹ îng.: Meaningful

³⁰ îng.: Duplicate submission

- Heke encamên lêkolînekê di konferanseke zanistî de, bi awayekî kurte, di nav gotarên wê konferansê de weşiyabe, ji bo nirxandin û weşanê, şandina wê gotarê bi halê tam ji bo kovareke din, ne asteng e.
- 43) **Weşana hevdubarekirî³¹**; destûr ji bo lêkolîner tune ku bi awayekî hindik, daneyên gotara xwe ya berê biguherîne û di gotara xwe ya nû de bi awayekî nû bişîne çapê.
- Heke pir hewce be, nivîskar di gotarên xwe yê duym û paşê de, dikarin dubare beşek ji hêman û rêbazên xwe yê gotara pêşîn binivîsin. Lêbelê di her rewşê de lazim e ku qala çavkaniya berê bikin.
- 44) **Weşana parçeyî³²**; di şûna ku encamên lêkolînekê, di gotarekê de bi awayekî yekpare bê weşandin, destûr ji bo lêkolîner tune ku wan encaman, di çend beşên cuda û çend gotarên serbixwe de, bide çapkirin.

Bîbliyografya

- آرامش، کیارش (1388) پیش نویس راهنمای کشوری اخلاق در انتشار آثار پژوهشی علوم پزشکی، معاونت تحقیقات و فناوری وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی.
- تابعی، سیدضیاءالدین؛ محمودیان، فرزاد (1386) اخلاق در پژوهشگری، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم، شماره های 1 و 2.
- توکلی، محمد جواد (1388) اقتصاد پژوهش؛ آسیبشناسی معادلات اقتصادی حاکم بر بازار پژوهش، سال اول، شماره دوم.
- حقشناس، محمد؛ زاکری، سید محمد حسین (1387) جستجوی مفاهیم اخلاق زیست محیطی در آموزه ها اسلامی، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، شماره 1 و 2.
- حکیم باشی، حسن (1384) آسیبشناسی مقاله نویسی و پژوهش در مطبوعات دینی، فصلنامه پژوهش و حوزه، شماره 24.
- خاکی صدیق، علی (1389) مقدمه ای بر اخلاق پژوهش و اخلاق نویسندگی، چاپ اول، انتشارات دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران.

³¹ İng.: Overlapping publication

³² İng.: Partial publication

- خالقی، نرگس (1387) اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، شماره 1 و 2.
- شریفی، احمد حسین (1388) اخلاق پژوهشگران: بحثی درباره‌ی نقش پارسایی در پژوهش، پژوهش سال اول، شماره دوم.
- شعبانی ورکی، بختیار (1385) منطق پژوهش در علوم تربیتی و اجتماعی: جهتگیری نوین، چاپ اول، انتشارات به نشر، مشهد.
- عابدی سروستانی، احمد؛ شاه‌ولی، منصور (1388) نقش ترویج کشاورزی در ارتقاء اخلاق زیست محیطی کشاورزان، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال چهارم، شماره‌های 1 و 2.
- عزیزی، فریدون؛ اعتمادی، آرش (1384) تعهدات اخلاق نویسندگان مقالات، مجله پژوهش در پزشکی، سال 29، شماره 2.
- فراستخواه، مقسود (1385) اخلاق علمی رمز ارتقای آموزش عالی، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، شماره 1.
- فرامرز قراملکی، احد (1383) خاستگاه اخلاق پژوهش، آینده میراث، دوره‌ی جدید، شماره 27.
- فلیک، اووه (1387) در آمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه‌ی هادی جلیلی، چاپ اول، نشر نی، تهران.
- قانعی، مصطفی و همکاران (1387) مدیریت اجرایی اخلاق در پژوهش های علوم پزشکی: نتایج یک کارگاه، مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، 1 (1): 5-16.
- گال، مردیت؛ بورگ، والتر؛ گال، جویس (1384) روش های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی، ترجمه احمد رضا نصر و همکاران، جلد اول، چاپ دوم، انتشارات سمت، تهران.
- لشکربلوکی، مجتبی (1387) چارچوب تدوین ارزشها و اخلاق حرفه‌ای پژوهش های علمی و فناوری، فصلنامه‌ی

- اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، شماره های 1 و 2.
- مبشر، مینا؛ موسوی، فاطمه؛ نخعی، نوزر؛ شیبانی، وحید (1385) بررسی رعایت اخلاق در پژوهش بر حیوانات آزمایشگاهی به روش کیفی، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، پیوست شماره 1.
 - محمودی، علی (1386) نگرش فلسفی بر اخلاق در پژوهش، فصلنامه دانشگاه اسلامی، سال یازدهم، شماره 4.
 - و داهیر، ابوعلی؛ فرهود، داریوش؛ قاضی طباطبایی، محمد، توسلی، غلامعباس (1387) معیارهای رفتار اخلاق در انجام کار عملی (تاملی بر جامعه‌شناسی اخلاق در علم - فن آوری مرتن و رزنیك)، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، شماره‌های 3 و 4.

- Boulton, M., Brown, N., Lewis, G., & Webster, A. (2004). Implementing the ESRC Research Ethics Frame-work: The Case for Research Ethics Committees: York: SATSU, University of York and School of Social Sciences and Law, Oxford Brookes University.
www.gold.ac.uk/media/ESRC_Re_Ethics_Frame_tcm6-11291.pdf
- Buchanan, E. A., & Hvizdak, E. E. (2009). Online survey tools: Ethical and methodologi Ethics, 4(2), 37-48.
- Chakladar, A., Eckstein, S., & White, S. M. (2011). Paper use in research ethics applications and study conduct. Clinical Medicine, Journal of the Royal College of Physicians, 11(1), 44-47.
- Chaudhury, Neelam and Kumar, Nandini K. (2006) Ethical Guidelines For Biomedical Research on Human Participants, Indian Council of Medical Research, New Delhi, Published by: Director-General, New Delhi 110 029, www.icmr.nic.in
- Connolly, Paul (2003) Ethical Principles for Researching Vulnerable Groups, University of Ulster, Commissioned by the Office of the rience in Human Research Ethics. Journal of Academic Ethics, 7(1), 27-31.
- Davey, K. G. (2009). Reflections on My Experience in Human Research Ethics. Journal of Academic Ethics, 7(1), 27-31.
- Ferguson, K., Masur, S., Olson, L., Ramirez, J., Robyn, E., & Schmalig, K. (2007). Enhancing the culture of research ethics on university campuses. Journal of Academic Ethics, 5(2), 189-198.

- Guidelines for Ethical Research in Australian Indigenous Studies, Published by the Australian Institute of Aboriginal and Torres Strait Islander Studies, (2011) www.aiatsis.gov.au
- Hebert, P.C., & Fergusson, D. A. (2010). Are we keeping research participants safe enough? *Canadian Medical Association Journal*, 182(10), E428.
- Horner, J., & Minifie, F. D. (2011). Research (RCR)- Historical and Ethics I: Responsible Conduct of Research (RCR)—Historical and Contemporary Issues Pertaining to Human and Animal Experimentation. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 54(1), S303.
- Januszewski, A., Nichols, R., & Yeaman, A. R. J. (2001). Philosophy, methodology and research ethics. *TechTrends*, 45(1), 24-27.
- Macfarlane, B., & Saitoh, Y. (2008). Research Ethics in Japanese Higher Education: Faculty Attitudes and Cultural Mediation. *Journal of Academic Ethics*, 6(3), 181-195.
- Paul, H. (2009). Research ethics review: Do it once and do it well. *CMAJ: Canadian Medical Association Journal*, 180(6), 597.

Pêvek:

LIJNEYA EXLAQÊ LÊKOLÎNÊ YA WEZARETA ZANIST, LÊKOLÎN Û TEKNOLOJİYÊ	
Nav û Paşnav	Navnas, Zanîngeh û Sazî
(Dr. Muzaffer Sherifi) دکتەر مۆظفر شەریفی	Serokê Bernamerêzî û Siyasetguzariya Lêkolînê li Wezareta Zanistê
(Dr. Bakhtyar Shabani Wurki) دکتەر بختیار شەبانی وركی	Berpîrsê lêkolîn û teknîkê yê zanîngeha Fîrdews Meşhed
(Dr. Hamid Riza Mumini) دکتەر حمیدرضا مومنی	Berpîrsê lêkolîn û teknîkê yê zanîngeha Irak
(Dr. Ahmad Parsian) دکتەر احمد پارسیان	Endamê lijneya zanistî yê zanîngeha Tehran
(Dr. Simin Husainian) دکتەر سیمین حسینیان	Berpîrsa lêkolîn û teknîkê ya zanîngeha El-Zehra(s)
(Dr. Muhamad Mahdi Dahqan) دکتەر محمد مهدی دهقان	Mudîrê giştî yê bernamerêzî û lêkolînê yê zanîngeha Tehran
(Dr. Ali Riza Zrasondi) دکتەر علیرضا زراسوندی	Berpîrsê lêkolîn û teknîkê yê zanîngeha Şehîd Çomran Ahwaz
(Dr. Shahbaz Nia) دکتەر شهبازی نیا	Endamê lijneya zanistî yê zanîngeha Terbiyeyî Muderris
(Dr. Piman Salihi) دکتەر پیمان صالحی	Berpîrsê lêkolîn û teknîkê yê zanîngeha Şehîd Beheştî
(Dr. Ahd Framorz Qramolki) دکتەر احد فرامرز قرامولکی	Endamê lijneya zanistî yê zanîngeha Tehran
(Dr. Mohdi) دکتەر موحدی	Mudîrê karûbarê lêkolînê yê zanîngeha Sanati Şerîf
(Leila Falah Nijad) لایلا فلاح نژاد	Pispora berpîrs a wezareta zanist, lêkolîn û teknolojîyê

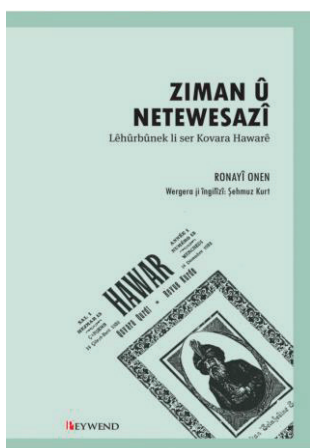
Kitap Deęerlendirmesi | Book Review

KITAP DEĞERLENDİRMESİ

Ronayî Önen, *Ziman û Netewesazî – Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê, Weşanên Peywend, Wergera ji îngilîzî: Şehmuz Kurt, Stenbol, 2018. (214 rûpel)*

Di dîroka kurdan de çanda devkî ji ya nivîskî kevtir û bi bandortir e. Di her serdemê de kurd ji aliyê siyasî ve hatine astengkirin û nekarîne berhemên xwe bi awayekî azad bi nivîskî derbasî nifşên din bikin. Ji ber vê çîrok, klam, stran ji aliyê çîrokbêj û dengbêjan ve bi awayekî devkî nifş bi nifş hebûna xwe parastine. Digel qedexa û astengiyan çapemeniya kurdî cara ewil di 1898an de bi rojnameya *Kurdistanê* dest bi weşanê kiriye. Piştî vê gava girîng a ber bi weşanên nivîskî ve, kovarên wek *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd*, *Hawar*, *Ronahî* û hwd. jiyana kurdan rengîn kirine.

Her çiqas nîqaşên li ser alfabeyê beriya *Hawarê* derketibin jî, pêşengiya alfabeya latînî bi vê kovarê dest pê kiriye. Celadet Elî Bedirxanê ku ligel komeke rewşenbîrên kurd di 15ê gulana 1932yan de kovara *Hawarê* derxistiye, cara ewil tîpên latînî bi kar aniyê. Her wiha bingeha rêzimana kurdî jî bi vê kovarê daniye. Heta niha li ser *Hawarê* gelek xebat hatine kirin, bi taybetî di warê rêzimanê de. Rêzimanzanên roja me yên wek Samî Tan, Mîkaîl Bilbil, Bahoz Baran bingeha berhemên xwe li gor qaîdeyên rêzimana *Hawarê* danîne. Mijareke din a sereke ya kovara navborî “neteweperwerî” ye ku bûye mijara pirtûka Ronayî Önen a bi navê *Ziman û Netewesazî – Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê*. Ev xebat teza masterê ye û bi îngilîzî hatiye nivîsîn, ji aliyê Şehmuz Kurt ve ji bo kurdî hatiye wergerandin. Önen li Zanîngeha Marmarayê di beşa Perwerdehiyê de xwendiyê. Mastera xwe li Zanîngeha Bilgiyê, di Beşa Lêkolînên Çandî de kiriye. Ji 2005an ve ye mamostetiya kurdî dike. Bi Samî Tan re pirtûkên dersê yên bi navê *Hîsker I-II-III* nivîsîne.

Xebata Ronayî Önen a bi navê *Ziman û Netewesazî – Lêhûrbûnek li ser Kovara Hawarê* ji xeynî pêşgotin û destpêkê, ji du qisman pêk tê. Di qisma ewil de du beş hene û di qisma duyem de jî sê beş hene. Di Beşa I. a qisma ewil de nivîskar

bi serenava *Çarçoveya Teorîk û Rêbazî* bi gelemperî behsa neteweperweriyê kiriye. Pênaseya neteweperweriyê daye li gorî nivîskarên wek Rupert Emerson û Umut Özkırmımlı ku li gorî wê pênaseya Özkırmımlı ji bo destpêkê di cih de ye; “Netewerperwerî, ew vegotin e ku şikil dide hişmendiya me û di şîrovekrina cihanê de alikariya me dike, anku neteweperwerî nasnameya me ya hevpar diyar dike, ew cureyekî îdraqê ye ku vegotin, tevger û helwestên me yê rojane bi rê ve dibe.” Her wiha di vê beşê de ji aliyê neteweperweriya sivil û neteweperweriya çandî ve nîqaşên li ser neteweperweriyê jî sekiniye.

Girîngiya li ser ziman û neteweyê hem di kovara *Hawarê* de hem jî di kovarên beriya wê de gelek caran derdikeve beriya mirov. Ronayî Önen jî di Beşa II. a qisma ewil de bi serenava *Paşxaneya Dîrokî* ji beriya *Hawarê* behsa avakirina vegotinê û sazkirina neteweya kurd kiriye û bi gotinên Evdirrehman Bedirxan, Îsmail Heqî Babanzade an jî bi nameyên xwîneran ku li ser netewe û zimên in û di kovaran de cih girtine paşxaneya xebata xwe xurtir kiriye.

Di qisma duyem de Önen behsa derketina *Hawarê*, weşanger û nivîskarên wê û her wiha behsa mijarên wê jî kiriye. Weku gelek caran hatiye dubarekirin, mijara sereke ya kovarê girîngiya zimên e û gotina Celadet Bedirxan jî vê yekê piştrast dike: “Ez qo qurd û qurdmanc ziman im û zimanê xwe rind dizanim min ew bi heft heşt zmanên din danîye ber hev, qitqitên wi hûrhûnandine; qeydeyên wî ji hev derêxistine.” Önen yek bi yek nivîskarên kovarê jî dane nasîn. Her wiha balkêş e ku di nav van nivîskaran de ji xeynî Rewşen Bedirxan tu nivîskareke din a jin tune ye.

Di Beşa IV. a qisma duyem de nivîskar bi serenava *Avakirina Nasnameya Neteweyî bi Rêya Zimanî* behsa têkiliya di navbera neteweperweriyê û zimên de dike. Girîngiya yekîtiya neteweyî ya bi rêya yekîtiya zimên destnîşan dike û diyar dike ku rewşenbîrên kurd wisa bawer dikir ku heke kurd bi rêya zimanekî yekbûyî û pêşketî ji hev du fehm nekin, di navbera wan de têgihana hevgirtinê peyda nabe. Her wiha nivîskar di vê beşê de cih dide standardizasyona zimên jî ku Celadet Bedirxan gelek girîngî dayê û ji bo ziman û alfabeyeke standard xebitiye.

Di beşa dawî ya qisma duyem de nivîskar li ser mijarên din sekiniye ku bi neteweperweriyê re eleqedar in: welat, ala kurdî, yekîti, hevgirtin û din mijarên sereke ne.

Wek encam mirov dikare bêje ku ev xebat fikrên rewşenbîrên di wê serdemê de derdixe pêş û nêrînên wan ên li ser neteweperwerî, ziman û yekîtiyê nîşanî me dide. Her wiha rê li ber me vedike ku mirov derbarê vê mijarê de xwe bigihîne çavkaniyên bingeh.

Sevda Orak Reşitoğlu

Lêkolîner, Zanîngeha Mardîn Artukluyê
Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê

Yayın İlkeleri

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından çıkarılan JMS (The Journal of Mesopotamian Studies), Kürt, Arap ve Süryani dili kültürü ve edebiyatları alanlarındaki bilimsel nitelikli çalışmalara yer veren hakemli bir dergidir. Kış (Şubat) ve Yaz (Ağustos) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayınlanır. Yayınlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uygunluk, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayınlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, yayınlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

- Dergimize gönderilen yazılar, öncelikli olarak yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alıp gerekli düzeltmeleri yaparlar; fakat katılmadıkları noktalara itiraz etme hakkına sahiptirler.
- Gönderilen telif makaleler, Editör Kurulu tarafından incelendikten sonra değerlendirilmek üzere “kör hakem” yöntemiyle konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Makale, en az iki hakemden olumlu rapor gelmesi halinde yayınlanır. Hakem raporları yazara gönderilerek karar bildirilir.
- Hakemlerden biri veya her ikisi, “düzeltmelerden sonra yayınlanabilir” görüşü belirtirse, gerekli düzeltmelerin yapılması için makale yazara gönderilir. Düzeltme yapıldıktan sonra hakemlerin uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı hakem veya Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Ayrıca yazarların, hakemler tarafından belirtilen görüşlere itiraz etme hakkı bulunmaktadır. Yapılan itirazlar editör kurulu tarafından görüşülüp uygun bir karar alınır.
- Yayınlanmasına karar verilen yazılar, sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatında yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri metin üzerinde işaretleyerek dergiye geri gönderir.
- Yayınlanmayan yazılar iade edilmez ve yazılardaki görüşlerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yayınlanan yazılar için yazardan dergiye veya dergiden yazara herhangi bir ücret ödenmez.
- Yayın aşamasında yazılar üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editör Kurulu tarafından yapılabilir.
- Yayınlanan yazıların yayın hakları MAÜ Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır. Bu devir, sanal ortamı da kapsar.
- Makale gönderimi ve değerlendirme süreci Dergipark sistemi üzerinden yürütülür.
- Makaleler değerlendirme sürecine alınmadan önce iThentica intihal programı kullanılarak benzerlik analizine tabii tutulur.

Yayın Dili

- JMS’nin yayın dili Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanicedir. Ancak her sayıda, dergide yer alan çalışmaların en az yarısının Kürtçe ve onun çeşitli lehçelerinde yazılmış olması ilke olarak benimsenmiştir. Dergiye gönderilecek yazıların akademik dil kullanımıyla ilgili her türlü kusurdan arınmış olması gerekir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

- Yazılar A4 boyutunda kâğıda, MS Word veya uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Times New Roman kullanılmalıdır. Yazılar 12 punto ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalı, sayfalar numaralandırılmalıdır. Makalelerin uzunluğu en fazla 9.000 sözcük olmalıdır. Özel yazı karakterleri kullanılmamalı, transkripsiyon işaretleri varsa bununla ilgili dokümanlar ulaştırılmalıdır.
- Yazarın adı, soyadı, unvanı, görev yaptığı kurum, ORCID numarası ve e-posta adresi mutlaka belirtilmelidir.
- Makalenin başlığı içerikle uyumlu olup koyu harflerle yazılmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir.
- Makalenin başında, en fazla 150 ile 200 sözcükten oluşan bir öz yer almalıdır. Türkçe dışındaki dillerde yazılan makalelerde öz makalenin orijinal dilinin yanı sıra Türkçe ve İngilizce olarak da yazılmalıdır. İngilizce öz kısmında makalenin ismine de yer verilmelidir. Özlerin altında genelden özele doğru sıralanmış 4 ila 6 sözcükten oluşan anahtar sözcükler bulunmalıdır.
- Başlıklar koyu harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, 1., 2., ara başlıklarınsa, 1.1., 1.2., 2.1., 2.2 şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana ve ara başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu harflerle yazılmalıdır.
- Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, “tırnak içinde” gösterilir, eğik veya koyu karakter kullanılmaz. Hem “tırnak içinde” hem eğik veya hem koyu hem eğik yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
- Bölüm ve paragraf başlarında girinti uygulanmaz.
- Yazılarda kullanılan çizim, grafik, resim ve benzeri malzemeler JPEG ya da GIF formatında olmalıdır. Görsel malzeme ve ekler gerektiğinde e-posta yoluyla ayrıca ulaştırılmalıdır.

Kaynak Gösterimi

- Alıntı yapma ve kaynak göstermede APA yöntemi kabul edilmektedir.
- Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlılık şarttır. Uzun yapıt (kitap, dergi, gazete vb.) adları eğik, kısa yapıt (makale, öykü, şiir vb.) adları ise “tırnak içinde” yazılır. Ayrıca dipnotların yalnızca metne alınamayan ek bilgiler için kullanılması önerilir.
- Bir yapıtın derleyeni, çevireni, yayına hazırlayanı, editörü varsa künyede mutlaka gösterilmelidir.
- Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, yazarı, başlığı ve yayın tarihi belirtilmiş olanlar kullanılır. Ayrıca künye bilgilerinde parantez içinde erişim tarihi belirtilmelidir.
- Ulaşılabilir kaynaklarda ikincil kaynak kullanımından kaçınılmalıdır.
- Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında kesinlikle yer verilmemelidir.
- Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Eserlerin yayınevleri açık şekilde ve makalelerin bulunduğu sayfa aralıkları belirtilmelidir.
- Latin harfleri dışındaki alfabelerle yazılmış makalelerde Latin harfleriyle yazılmış başlık, özet, anahtar kelimeler, ve kaynakçaya (referanslar) yer verilmelidir.

Publication Principles

The Journal of Mesopotamia Studies (JMS) is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The JMS is a peer-reviewed journal which gives places to scientific researches on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature. It is published semi-annually (Winter and Summer Issues). The articles to be published should bear criteria of scientific researches, be innovative, and also should not be published anywhere else before. If an article has been presented in a scientific meeting, it will be accepted on the condition that it has not been published anywhere before.

The Evaluation of Articles

- Articles submitted for publication are firstly examined by editorial board in accordance with the publication principles of the journal. The endorsed ones are sent to two reviewers. The authors corrected the article according to the notes by reviewers; however they have right to object to the points where they do not agree with.
- Articles submitted for publication are sent to two experts of the field via method of "blind review" after they examined by Editorial Board. In the case of split in opinion of these two reviewers, the article is sent to another reviewer. The article is published if at least two reviewers express positive opinion. The reports by reviewers are sent to the authors to pronounce the evaluation result.
- If one or both reviewers express "it could be published after certain revisions", the article is sent to the author for the required revisions. After revisions are done, they are checked by reviewers or the Editorial Board to evaluate whether they are done in accordance with the remarks. Besides, the authors have right to object to the reviewers opinions. The objections are evaluated and resulted by the editorial board.
- The articles that decided to be published are sent to the author in PDF formatted after page adjustment. The author makes the last reading and shows necessary revisions on the text and sent it back.
- The unpublished articles are not return back to the rightful owner, furthermore the authors are responsible for the opinions of the articles.
- The journal does not demand any fees to publish their articles, and likewise does not pay any fees for publishing articles.
- The Editorial Board may make small adjustments those are not on the main stage.
- It is accepted that the copyright of the published articles are transferred to The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. This transfer includes virtual platforms.
- Article submission and evaluation process is conducted on Dergipark system.
- Before Evaluation process starts, the articles are analyzed via iThentica plagiarism program.

Language(s) of Publication

- The JMS gives places to articles in Turkish, Kurdish, Arabic, English and Syriac. However, it accepted as a principle that at least half of the studies in the journal should be in Kurdish and its various dialects. The articles sent to the journal must be free from all kinds of defects related to the use of academic language.

Writing Rules and Page Layout

- The articles must be written on MS Word or compatible programs. Times New Roman should be used as typeface. The articles should be written in 12 font size in 1.5 ink line

spacing and the pages should bear numbers. The articles should be maximum 9.000 words. The custom typefaces should not be used and if there are transcription signs, their documents should be sent with the article.

- The name, surname, title, place of work, ORCID number and e-mail address of the author(s) must be stated.
- The title of the article must be in accordance with the content and written in bold face, and also must not be longer than 15 words.
- There must be an abstract of maximum 150 to 200 words at the start of the article. For the articles written in languages other than Turkish, the abstract must be written both in the original language of the article and in English. The title of the article must be stated before the abstract as well. There must be maximum 4 to 6 key words that ranked from general to specific at the bottom of the abstract.
- The title must be written in bold face. There should be intermediate titles in the long articles. It is recommended that the main titles numbered as 1., 2., and intermediate titles as 1.1, 1.2., 2.1., 2.2. All the main and intermediate titles (main sections, sources and appendices) should be written in bold face.
- Expressions highlighted in the text, must be «in quotes», bold or italic faces must not be used. There must not be double highlighting as «in quotes» and bold or italic.
- There must not be intents at the start of section and paragraphs.
- Illustrations, graphics, images and other materials those used in text must be in JPEG or GIF format. Visual material and attachments must be delivered also via e-mail if required.

References

- APA is accepted for citation and references.
- Methodically consistency is essential for writing the footnotes and sources. Names of long works (books, magazines, newspapers etc.) should be written in italic face, names of short works (articles, stories, poems and so on) «in quotes». Also, it recommended that to use footnotes only for the additional information that cannot be given in the text.
- The compiler, translator, preparer for publication, editor must be shown in the tag if exist.
- In case of the citation of the text of electronic media, the name of author, title and date of publication which are specified are used. The date of access should also be noted in parentheses in catalog information.
- The secondary sources should be avoided if the primary resources are available.
- The works those have not been cited must not be shown in the sources.
- The sources should be given at the end of the text in alphabetical order. The publishing houses should be given clearly and the pages ranges of the articles should be stated.
- Articles written in any alphabets other than Latin alphabet should include the title, abstract, keywords, and references written in Latin.

